

उत्तररामचरिते पात्राणां परिचयः

- पुमांसः -

सूत्रधारः—प्रधानो नटः

नटः—सूत्रधारेण समं संभाषणकारी नटः

कञ्जुकिन्—द्वारपालः

गृष्टिः—दशरथस्थान्तःपुरचरो दूतः

अष्टाचक्रः—कह्लोडमुनेः पुत्रः

रामः—अयोध्याया नृपः, अत्र प्रधानो नायकश्च

लक्ष्मणः—सौमित्रोत्तमः, रामानुजश्च

लव-कुशौ—रामस्य युगलौ तनयौ

जनकः—विदेहाधिपतिः, सीतायाः पिता च

दुर्मुखः—रामस्यासन्नपरिचारको गूढचरः

शम्बूकः—शूद्रतपस्वी

वाण्डायनः }
सौधातकिः } वाल्मीकिमहर्षेरन्तेवासिनौ

दिव्यपुरुषः—शापोपहतः प्राक्शम्बूकस्वरूपः

चन्द्रकेतुः—लक्ष्मणाभजः

सुमन्त्रः—चन्द्रकेतोः सारथिः

वाल्मीकिः—महर्षिः, रामायणप्रणेताऽऽद्यकविश्च

विद्याधरः—देवताविशेषः

यटवः—वाल्मीकिमहर्षेराश्रमस्थाऽऽज्ञात्राः

पुरुषः—चन्द्रकेतुचम्बूगतः सैनिकः

- स्त्रियः -

सीता—रामचन्द्रस्य भार्या, विदेहाधिपतेः कन्या, अत्र च नायिका

कौसल्या—रामजननी, दशरथभार्या

अरुन्धती—वसिष्ठमुनेर्भार्या

आत्रेयी }
(तापसी) } तपस्विनी

वासन्ती }
(वनदेवता) } देवता

मुरला }
तमसा } सरितौ (मानुषदेहभाजौ)

पृथिवी—सीताया जननी, भूमिश्च

गङ्गा }
भागीरथी } रघुकुलपावनी मुरसरिन् (मानुषदेहश्च)

विद्याधरी—विद्याधरस्य दयिता

प्रतिहारी—द्वारपालिका

प्रथमाङ्कस्य कथावस्तु

अत्र नान्दीपठनादनन्तरं सूत्रधारः प्रविश्य कथं नामाधिकारिपुरुषा निवृत्तव्यापाराः सन्तः षष्ठाभिषेकसमये चत्वरेषु विभ्राम्यन्तीति सकुतुहलं पृच्छति । नटश्च निवेदयति कथानायकस्य श्रीरामचन्द्रस्य यौवराज्याभिषेकोत्सवः समवसितः, तत्रोपस्थितानां लङ्कासमरसुहृदां प्लवंगमराक्षसानां नानादिगन्तपावनब्रह्मर्षि-राजर्षिवृन्दानां स्रदेशगमनादेव विश्रांतचारचरणानि चत्वरस्यानानीति । गुरुजनो दशरथमार्गभिः सह ऋष्यशृङ्गस्य द्वादशवर्षिके सत्रे समुपस्थानुमासन्नप्रसवां जानकीं विमुच्य ययौ । जनकोऽपि यौवराज्याभिषेकोत्सवादि सुखेन नीत्वा विदेहान् गतश्च । तद्वियोगादिमनस्कां सीतां परिसात्वयितुं रामचन्द्रो धर्मासनाद्वासगृहं प्रविशतीति कथांशोऽत्र प्रस्तुतः । एतस्मिन्नेवांतरे ऋष्याश्रमादधवक्रो 'अमातृयज्ञेन वयं निरुद्धास्त्वं बाल पवासि, मवं च राज्यम् । युक्तः प्रजानामनुरक्षणे स्यास्तस्माद्यशो यत् परमं धनं व ।।' इति वसिष्ठमुनेः संदेशमादायाजगाम । रामचन्द्रोऽपि- 'मेहं दया च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि । आराधनाय लोकानां मुक्तो नास्ति मे व्यया ।।' इति भगवन्मैत्रावरुणिसमादेशानुगुणं करोमीत्युक्त्वा वसिष्ठसंदेशमुपादत्तवान् । ततश्च विचेतस्कां सीतां समनुरक्षयितुं लक्ष्मणचित्रितालेख्यदर्शने प्रस्तुते पूर्वाभूतानन्दवियोगादिभावयुक्तेन श्रीरामचन्द्रेण 'दुःखाग्निर्मनसि पुनर्विषयमानो हन्मर्मज्जण इव वेदनां तनोति ।' इत्यादिना हृतं पुनःसंवेदनाविष्करणम् । अलेख्यदर्शनकौतुकेन सीता चापि 'प्रसन्नगंभीरासु वनराजिषु पवित्रनिर्मलशिशिरसलिलां भागीरथीं पुनरप्यवगाहिष्ये' इति प्रत्युपजातदोहिदा क्षमवन् । तस्या दोहदपूर्व्यं रामः 'सत्वरं रथमुपस्थापय' इति लक्ष्मणं समादिष्टवान् । एतस्मिन्नेवांतरे रामेण पूर्वं प्रेक्षितो दुर्मुखाल्ख्यो गूढचरो रामं समुपेत्य लङ्कायां रावणगृहे निवासाद्यधिष्ठ्य सीताविषयकं यत्कौलीनं धृतं तद्यथावद्रामं रहसि न्यवेदयत् । स तेन लोकापवादेन दूष्यतेस्त्वादृतसंज्ञोऽभवत् । लब्धचेतनश्चाय सीताया वने त्याग एवात्र निष्कृतिरिति मन्यमानो रामः सुनिर्भरं विलम्ब लक्ष्मणाय तयानुष्ठानं रहसि समादिशत् । एवं सीतालक्ष्मणौ रथारूढौ भूत्वा वनप्रयाणाद्योपस्थितवन्तौ ।

महाकविभवभूतिविरचितम् उत्तररामचरितम्

— प्रथमोऽङ्कः —

इदं कविभ्यः पूर्वैभ्यो नमोवाकं प्रशास्यहे ।

वन्देमहि च तां वाणीममृतामात्मनः कलाम् ॥ १ ॥

तलस्पर्शिनी ।

पुरि भुवि महितायां भूमिमाराभिधायामधिमुनिमृगुर्गार्थोपान्तमात्रद्वखेलम् ।
किमपि नतशरण्यं मङ्गलं मङ्गवल्लीजगदधिपतिसंज्ञं द्वन्द्वमानन्दयेत्तः ॥

ज्ञानं सर्वपराधीनं तदेतुश्चेद्वयाननः ।

स चेद्भक्तपराधीनस्तं विना कं व्रजाम्यहम् ॥

भूसारपुरवाम्ब्यो चाधूलो वीरराघवः ।

भवभूतिकृतिं हृषीं व्याचष्टे कल्याणमीम् ॥

भवभूतेः कवीन्द्रस्य कं गम्भीरो गिरां भरः ।

कं मन्मतिरतिस्थूला सहायोऽत्र द्वयाननः ॥

चापल्यमथवा वाल्यं कृतावसां प्रवर्तकम् ।

समापि कृपया सन्तः संतन्वन्तां शुभां दशाम् ॥

अथ तत्रभवान्भवभूतिनाम कविकण्ठीरवः 'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति' इत्यादिश्रुत्या परिनिष्ठितशब्दप्रयोगस्य धर्मत्वमवगच्छन् 'वाक्यं यजसेऽर्थकृते' इत्यादिना काव्यरूपस्य तस्य प्रकर्षं विभाव्य, 'शैवा वयं न रात्रु तत्र विचारणीयं पञ्चाक्षरीजपपरा नितरां तथापि । चेतो मदीयमतसीदुत्तुमावभासं स्मेराननं स्मरति गोपवधून्निजोरम् ॥' इत्यादिन्यायेन अद्भुतभगवद्भक्तिरूपया 'स वाग्मिमर्गो जनतापविश्वो यस्मिन्प्रतिश्लोचमवद्ववत्यपि । नानान्यनन्तस्य यशोऽङ्कितानि यच्चष्टुदन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥' इत्यादिन्यायेन 'प्रबन्धानां प्रबन्धूनामपि कीर्तिप्रतिष्ठयोः । मूलं विषयभूतस्य नेतुर्गुणनिरूपणम् ॥' इत्यादिन्यायेन च भगवद्भूतान्विषयः, तत्रापि 'यदि छुण्णं पूर्वेति जहति रामस्य चरितम्' इत्यादिन्यायेन रामस्यां प्रतिपिपादयिषुः, इदस्य श्राव्यापेक्षया 'देवानामिदमामनन्ति मुनयः कान्तं शत्रुं चाशुपम्' इत्युक्तानां श्रयत्वप्रयुक्तश्राव्यात्प्रकरणादीनां यथा-यथं रसवस्तुनायनापकर्षात्तत्प्रख्याजाटकं चिकीर्षुः, पूर्वचरितस्य महावीरचरितत्वेन वर्णितत्वात्, सत्तरं चरितं वर्णयितुमसिंधाय पूर्वैरप्रधानाद्भूतां नान्दीमाह— इदं कविभ्य इति । 'इदं', 'कविभ्य' इति पदद्वयमिदम् । अतो द्वादशपदत्वसिद्ध्या न नान्दीपदनियममङ्गः । 'इदम्' इति श्लोदेश्यसमर्पकं द्वितीयान्तं विशेष्यवाचकम्,

पाठा०-१ 'विन्देम देवतां', 'वन्देम देवतां वाच'.

‘नमोवाकम्’ इति च विधेयसमर्पकं विशेषणवाचकं च । तथा च—इदं प्रारिप्सित-
ग्रन्थादौ चिकीर्षितत्वेन बुद्धिस्थं मङ्गलं पूर्वभ्यः कविभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ।
पूर्वकालप्रसिद्धप्राचेतसादिकविविषयकनमउक्तिं निर्दिशाम्—इति वाक्यार्थः । ‘प्रशा-
सनं तु निर्देशः’ इति कोशः ‘आढः शासु इच्छायाम्’ इति धातोः आङ्पूर्वकत्वं
प्रायिकमित्युक्तेः प्रपूर्वकत्वेनेच्छार्थकत्वं च । ‘नमउक्तिर्नमोवाकः’ इति कोशः । भावे
घञ् । कृत्वम् । एतन्मङ्गलोद्देश्यपूर्वकविविषयकनमउक्तिविधेयकबोधजनकशब्द-
प्रयोगवानहम्, एतन्मङ्गलोद्देश्यपूर्वकविविषयकनमोवाकविधेयकेच्छावानहम्, इत्य-
न्वयबोधः । ‘नमोवाकम्’ इत्यत्रैकदेश ‘नमः’ शब्दापेक्षया ‘कविभ्यः’ इति चतुर्थी ।
‘नमःस्वस्ति—’ (२।३।१६) इत्याद्यनुशासनात् । अत्र नान्दीप्रभृतिप्रशस्तिरुपचरमाङ्क-
पर्यन्तस्य कर्तव्यस्य बुद्धिस्थत्वेऽपि प्रत्यासत्तिन्यायाज्जमोवाकमिति विधेयानुसाराच्च
मङ्गलस्यैव ‘इदं’पदेन विवक्षा । इदमिति च सामान्ये नपुंसकम् । नमोवाकमिति तु
पुंलिङ्गम् । तथा च—श्रुतिं रजतं जानातीत्यादाविष विशेष्यनिप्रत्वाभावेन समान-
लिङ्गत्वाप्रसक्त्या न तद्वाधरूपदोषः । ‘इदं नमोवाकम्’ इत्यत्र नमोवाकमित्यस्य
विशेष्यवाचकत्वमभ्युपगम्य तद्विशेषणवाचकस्य इदंपदस्य ‘सामान्ये नपुंसकं’
(वा. ५०४३) इति नपुंसकत्वाधरणे तु विशेष्य-विशेषणवाचकपदयोः समान-
लिङ्गत्वं बाधितव्यमित्यस्वारस्यम् । इदंपदप्रयोजनं च स्मर्यं स्यात् । उत्तरीत्याध-
रणे तु मालतीमाधवादौ अन्यादृशमङ्गलेच्छायामपि एतच्चाटककर्तव्यमङ्गलं पूर्वक-
विविषयकनमोवाकमिच्छाम इत्यर्थलाभेन सप्रयोजनत्वम्, विशेष्यविशेषणवाचकयोः
समानलिङ्गत्वबाधाभावश्चेति न दोष इति बोध्यम् । अत्र ‘पूर्वभ्यः कविभ्यो नमो-
वाकमिदं प्रशास्महे’ इति योजयित्वा पूर्वकविविषयकनमोवाकरूपमेतन्मङ्गलमिच्छाम
‘इत्युद्देश्यभावविरहेण पक्षान्तरमपि । अत्रापि इदमिति सामान्ये स्त्रीबन्धम् । नमोवा-
कमिति च पुंलिङ्गमेव । ‘राज्यश्रीप्रथमावतारपदवीमारुह्य सिंहासनम्’ इत्यादाविष
विशेष्यनिप्रत्वाभावेन समानलिङ्गकत्वप्रसक्तेः । अमाल्यानुवर्त्तनपुरःसरराजदर्शन-
न्यायेन गुणकृतात्मसंस्कारः प्रधानोपकाराय महते प्रभवति । तत्र गुणोऽपि संस्कार-
मनुभवतीति न्यायेन, कविनमस्कारानन्तरं वाणीं नमस्करोति—चन्देमहीति ।
एतेन अनुग्राहकवाणीनमस्कारात्पूर्वमनुग्राह्यप्राचेतसादिनमस्कारायोग इत्यपास्तम् ।
‘भगवद्वन्दनं त्वार्थं गुरुवन्दनपूर्वकम्’ इति विधेयम् । ‘मधुमयकण्ठिनीनां मार्गदर्शां
महर्षिः’, ‘काव्यज्ञशिक्ष्याभ्यासः’ इति च प्राचेतसादीनां गुरुत्वानपायाच्च । तां प्रसिद्धां
पूर्वोक्तनमस्कारार्हत्वेन बुद्धिस्थामिति वा । अमृतां शोधयतीम् । ‘यशशेषमुधामोक्षेष्व-
मृतं शोधयते त्रिषु’ इत्यभिधानात् । अत्र यशशेषमुधामोक्षस्वरूपेति कथितं,—तच्च; अ-
मृतमिति स्त्रीत्वलाभात्, तद्भागेऽपि स्वरूपामित्यर्थात्लाभात् । आत्मनः परमात्मनः
धियःपत्युः कलामंशभूताम् । विग्रहाच्याये तथाप्रतिपादनात्, हयग्रीवांशत्वाच्च । तदु-
क्तमाचार्यै—‘दाक्षिण्यरम्या गिरिशस्य मूर्तिर्देवी सरोजासनधर्मपद्मी । व्यासादयोऽपि
व्यपदेश्यवाचः रफुरन्ति सर्वे तव शक्तिलेशैः ॥’ इति । वाणीं चन्देमहि च प्रणमाम च ।
चन्दतेलिङ्गशुभतमपुरुषबहुवचनम् । पूर्वोक्तप्रशासनसमुच्चार्यकथकारः । अत्र पूर्वार्धे
सर्वलोकनमस्कार्याः पूर्वकालप्रसिद्धाः प्राज्ञाः केचिद्वर्णा इति सूच्यते । लोकात्मनमस्कार्या

इत्यनेन धूर्तवर्ण्यकभाणादिव्यावृत्तिः । पूर्वेल्यनेन कल्पितवर्ण्यकप्रकरणादिव्यावृत्तिः । भरतस्य च क्वाप्यवर्णनात् रामलक्ष्मणशत्रुघ्नानां त्रयाणामेव कथांशोपयोगित्वेनात्र बहुवचनस्य कपिञ्चलाधिकरणन्यायेन त्रित्वपर्यवसानमव्याहतम् । कविभ्य इत्यनेन यथा कविषु धात्मीकेराद्यत्वेन प्राधान्यम्, अन्येषामानन्तर्यादप्राधान्यम्, एवं तत्सूचितवर्णनानां मध्ये रामचन्द्रस्य वर्णनायां ज्येष्ठत्वेन प्राधान्यं लक्ष्मणादेश्वाप्राधान्यमिति सूचितम् । एवं च नानेकनेतृत्वप्रत्युक्तनाट्यत्वहानिः । अत एव लक्ष्मण-शत्रुघ्नयोरोपसर्जनत्वावगमात्, सीतापरित्यागे लक्ष्मणप्रेषणस्य लवणवधार्थं शत्रुघ्न-प्रेषणस्य च ध्वननात्प्रथमाद्वार्थः सूच्यते । उत्तरार्धे प्राज्ञी काचन स्त्री वर्ण्यत इति सूचितम् । 'आत्मनः कलाम्' इत्यनेन तस्या देवतांशसंभवत्वं कस्यचिद्धर्मपद्मार्त्वं च सूच्यते; 'अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी' इति पद्या अवयवत्वोपचारात्, कला-शब्दस्यावयववाचिन्वात् । अत एव नायकस्यापि देवतांशसंभवत्वं सूच्यते; देव-तांशसंभूतत्रियं प्रति तादृशस्यैव नायकस्यांचित्यात् । अमृतामिति मरणस्य प्रसक्ति-पूर्वकप्रतिषेधाद्ग्रापतनसंभावितस्य सीतामरणस्य गद्वापृथिवीभ्यां सह तदागमनेन भावनिश्चयरूपो द्वितीयाद्ग्रन्थितनमाह्वान्तार्थः सूच्यते । नमस्कारसमुच्चयेन सत्-प्राधान्यानगमाच्छाकुन्तलादायिव नासाभ्याया वर्ण्यत्वम् । अपि तु साभ्याया एव वर्ण्यत्वमिति सूच्यत इति मुधियो विभावयन्तु ॥ अस्य श्लोकस्य योजनान्तरमपि — इदमित्यादि । 'इदंकविभ्यः' इत्येकं पदम् । 'नमः', 'वाकम्' इति च पदद्वयम् । एतेन द्वादशपदत्वसिद्ध्या न गान्धीनियमहानिः । अयमर्थः—पूर्वेभ्यः प्रार्चनेभ्य इदंकविभ्योऽस्या बुद्धिस्थरामकथायाः कविभ्यः । रामकथासंबन्धिकविभ्य इत्यर्थः । बाल्मीकिवसिष्ठादिभ्य इति तदर्थः । कथाया बुद्धिस्थत्वात् 'पाप्मभ्यश्च पुनाति वर्ध-यति च ध्रेवांसि सर्वं कथा' इत्युपसंहारे वक्ष्यमाणत्वाच्च 'इदं'शब्देन परामर्श इत्यु-पपन्नम् । प्राथमिककथादर्शित्वरूपमुपकारं ल्यापयितुं पूर्वैभ्य इत्युक्तम् । कथान्तर-कविनमस्कारे प्रयोजनाभावान् इदंकविभ्य इत्युक्तम् । उच्यतेऽनेनेति वाकमुक्तिसा-धनीभूतम् । कवेर्वंद्यवाक्यत्वेऽपि प्रारिप्सितग्रन्थगमनात् कविनमस्कारस्य साधनत्वे तात्पर्यम् । करणे घञ् । तस्य चोपदेशाप्रवृत्तावित्यत्रैव बाहुल्यत्वम् । अन्यथा एतद्भाष्यम् । 'संज्ञायामिति च प्रायिकम्' इत्युक्तत्वात् चोपः । यद्वा,—उच्यते यत्तत् वाकम् । कर्मणि घञ् । 'अकर्तारि च कारके—' (३।३।१९) इत्यनुशासनात् वाचिकेनमः प्रदासहे दृष्ट्यामः निर्दिशाम इति वा । तां पूर्वोपस्थिताम् । प्रवृत्तिनिमित्त-विधयास्याः कविपदेनोपस्थितेः । अमृतामानुपूर्त्याभिल्याम् । शब्दस्य नित्यत्वपक्षे स्वरूपेण नित्यामित्यर्थः । यद्वा,—अमृतं मोक्षस्वरूपा अस्तीत्यमृता ताम् । मत्वर्थयोऽ-च्छप्रत्ययः । तेन स्त्रीत्वोपपत्तिः । प्रयोजकतासंबन्धेन मोक्षवतीभित्यर्थः । रामायणादिना मोक्षप्रयोजकत्वं च 'एवैकमक्षरं पुंसां महापातकनाशनम्' इति स्फुटम् । अत्र हेतु-माह—आत्मनः कलां परमात्मप्रतिपादकविद्याम्, 'विद्यायां कालमेवे च मुक्तौ शिष्ये कलेति च' इति वैजयन्ती । रामायणादिकाम् । परमात्मप्रतिपादकत्वं च 'वेदवेद्ये परे पुंसि' इत्यादौ स्पष्टम् । रामायणाध्यात्मरामायणरूपां चन्देमहि प्रण-माम । 'विषयमज्ञलक्ष्यसंग्रहो विजयते' इति गालरामायणनाटके स्फुटम् । अस्यां

योजनायां पूर्ववत्काव्यार्थसूचनं चोद्भवम् । केचित्तु—‘इदम्’ इति भिन्नपदम्, ‘नमः
 वा कं’ इति च पदत्रयम् । कविभ्य इदं नमः प्रशास्महे इत्यन्वयः । वाशब्दः
 समुच्चयार्थः । कमिलस्य ब्रह्माणमित्यर्थः । एवं च वाणीं सरस्वतीं देवीं कं वा ब्रह्माणं
 च वन्देमहि च प्रणमाम च । क्रियाद्वयसमुच्चयकश्चकारः । वन्दनक्रियानिरूपित-
 कर्मद्वयसमुच्चयकस्तु वाशब्दः—इत्याहुः, तच्च व्यवहितान्वयात् । ‘यत्राष्टभिर्द्वा-
 दशभिरष्टादशभिरेव वा । द्वाविंशत्या पदैर्वापि सा नान्दीति प्रकीर्तिता ॥’ इत्यत्र
 चतुर्दशपदानुक्तेश्च । अन्ये तु—‘पूर्ववदेव पदानि । इदं नमो वा पूर्वभ्यः कविभ्यः
 कं प्रशास्महे । तां वाणीं वन्देमहि’ इत्यन्वयमुक्त्वा ‘इदं नमो वा पूर्वभ्यः कविभ्यः
 अन्यं कं प्रशास्महे तामेव वाणीं वन्देमहि । इतः प्राचीनं नमः पूर्वकविभ्यः । अन्यं
 प्रति न कृतमेव । इदं वा तदन्यं वा कं प्रति प्रशास्महे इत्यर्थः’ इति वदन्ति ।
 तदपि नः प्रतीक्ष्ययाहारापत्तेः । नच ‘शास्तिदुहिरुधि-’ इत्यादिना द्विकर्मकत्वं
 ‘माणवकं धर्मं शास्ति’ इतिवदिति वाच्यम्; तत्र ‘शामु अनुशिष्टौ’ इत्यस्यैव ग्रह-
 णाच्च । नच ‘तदेवेदम्’ इति वाच्यम्; तस्य परस्मैपदित्वात् अर्थासंगतेः, चकार-
 स्यावधारणार्थवत्त्वाभ्युद्देशात् पदनियमासिद्धेश्च । यदप्युक्तम्—‘पूर्वभ्यः कविभ्यः
 इदं नमः’ इत्येकं वाक्यम्, अन्यं वा कं प्रशास्महे इत्यपरं वाक्यम्, प्रशास्महे वाच-
 मिच्छाम इत्यर्थः’ इति,—तदपि भन्दम्; एकवाक्यत्वसंभवे वाक्यभेदस्यान्याप्यत्वा-
 त्कवेर्वैश्यवाक्यत्वेन वामिच्छाया असंभवाच्च त्रयोदशपदत्वापत्तेश्च । यदपि चोक्तम्—
 इदंकविभ्यः इदानींतनकविभ्यः पूर्वभ्यो वा पूर्वकविभ्यश्च नमः प्रणम कं शिरसा
 प्रशास्महे । ‘कं शिरोम्बुनो.’ इति ‘मान्ताव्ययत्वात्तृतीयाधलाभः’ इति,—तदपि न;
 पूर्वभ्य इत्यत्र कविभ्य इत्यध्याहारापत्तेः, कविभ्य इत्येतावन्मात्रोक्तौ उभयकवि-
 लामे निर्देशद्वयाभ्युद्देशे त्रयोजनाभावात्, भाविकविद्वेषे मूलाभावात्, त्रयोदशपद-
 त्वापत्तेश्च । यच्चोक्तम्—‘पूर्वभ्यो नमः इदंकविभ्यः कं वा सुखं वा प्रशास्महे प्राची-
 नकविभ्यो नमः प्रशास्महे इदानींतनकविभ्यः सुखं प्रशास्महे’ इति,—तच्च; क्रमि-
 कैकान्वयालाभात्, पूर्वोक्तदोषाच्च । यत्तुक्तम्—‘पूर्वभ्यो वा पूर्वकविभ्य इव इदं
 कविभ्य इदानींतनकविभ्यः नमः इत्येकं वाक्यम्, कं वा प्रशास्महे इत्यपरम्, सुखं
 इच्छामः’ इति तदर्थः’ इति,—तच्च, विप्रच्वंसस्यैवापेक्षितत्वेन सुखप्रार्थनाया असां-
 गत्यात्, पूर्वदोषप्रसङ्गाच्च । केचित्तु—पूर्वभ्य वैदिकेभ्यः कविभ्य गजाननाय,
 ‘गणानां त्वा गणपतिं हवामहे’ इति श्रुतेः । ‘कवीं शुक्रगजाननौ’ इति,—तच्च,
 बहुवचनस्यारम्भात्, पूजायां बहुत्वस्य गुरुपित्रादिवाचकशब्देभ्य एव दर्शनात् ।
 किञ्चात्र गजाननस्य प्राचेतसादिसाधारणकान्तदर्शित्वरूपकवित्वेन कविपदादुपस्थि-
 तिर्न शक्या । सामान्यशब्दस्य विशेषव्यवस्थापकाभावात् पूर्वभ्यः इत्यस्य च साधा-
 रणत्वात् न तद्व्यवस्थापकम् । ‘कवीं शुक्रगजाननौ’ इति कोशाद्रजाननत्वेन तदुप-
 स्थितिरपि न शक्या; पूर्वशब्दवैयर्थ्यापत्तेः । न ह्यपूर्वः कश्चिद्गजाननोऽस्ति येन
 तद्व्यावृत्त्या तत्सार्थक्यं स्यात् । ‘संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता’ इत्यारभ्य
 ‘शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषे स्मृतिहेतवः’ इत्युक्तीत्या शुक्रादिव्यवच्छेदकत्वपूर्वकं
 गजाननोपस्थापकप्रकरणविभागाच्च । नच वक्तुरपि संयोगादिप्रमाणेष्वन्यतमत्वेन

(नान्यन्ते ।)

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण । अथ खलु भगवतः कालप्रिया-
नाथस्य यात्रायामार्यमिथान्विज्ञापयामि—एवमत्रभवन्तो विदांकुर्वन्तु ।
अस्ति खलु तत्रभवान्काश्यपः श्रीकण्ठपदलाञ्छनैः पदवाक्यप्रमाणज्ञो
भवभूतिर्नाम अनुकर्णीपुत्रः ।

परिगणनात् भवभूतेश्च मालतीमाधवे 'विनायक्यधिर' वो वदनविधुतयः पान्थु'
इत्युक्त्वा विनायकभक्तत्वावगमात् अत्रापि तत्परत्वं युक्तमिति वाच्यम्; तस्य
महावीरचरिते परित्यागात् । अत्र औचित्यरूपदुर्बलप्रमाणमवष्टभ्य बहुवचनश्रुतेः
पूजालाक्षणिकत्वस्यान्याप्यत्वाच्च । यत्तु तेनैवोक्तम्—'अनुग्राहक—'इत्यादि, तत्तु
अस्मात्स्यानुवर्तनपुरःसरानन्दर्शनादिन्यायविरोधादुपेक्षम् । तेनैव 'कवीन्द्राः कल्पन्ते
स्वयमपि विरिञ्चिप्रभृतयः' इत्यानन्दलहरीद्युपष्टम्भेन चतुर्गुणपरत्वनुपक्षिप्य 'केत-
कीकुसुम—' इत्यादिना 'या ब्रह्माच्युतशंकरप्रभृतिभिः' इत्यादिना च दूषित इति,—तत्तु-
च्छम्; 'भवप्रतधरा ये च ये च तान्समनुव्रताः' इत्यादिभागवतप्रामाण्येन गजाननस्य
नमस्कारानर्हत्वशापदानात् । 'या ब्रह्माच्युतशंकरप्रभृतिभिः सर्वैः सुरैः सेविता' इति
ब्रह्मनंकरापेक्षया प्राधान्ये विनायकापेक्षया तस्य कैमुलसिद्धत्वाचेति ग्रन्थगौरवमिया
विरम्यत इत्यलम् ॥१॥ नान्वीलक्षणं तु—'मन्त्राष्टमिर्द्वादशभिः' इत्यादि वशरूप-
कादिषु स्फुटम् । नाटकलक्षणं च—'वीरभृङ्गारयोरेकः प्रधानं यत्र वर्ण्यते । प्रख्या-
तनायकोपेतं नाटकं तदुदाहृतम् ॥' इति । यद्यपि करुणरस एवास्मिन्नाटके प्रधानमिति
सर्वजनीनं सूचितम्, मरणस्य प्रसक्तिपूर्वकप्रतिषेधो नाटकप्रतिपाद्य इति सूचयता
नान्वीस्थामृतपदेन करुण एवास्मिन्नाटके प्रधान इति, तथापि वीर-भृङ्गारौ प्राधिकौ
श्रुत्युक्तेन दोष इत्याहुः । पूर्वैरङ्गलक्षणं तु—'यच्चाव्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविशेषशान्तये ।
कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वैरङ्गः स उच्यते ॥' इति । प्रस्तावनालक्षणं तु—'सूत्रधारो
नटीं ब्रूते मारिपं वा विदूषकम् । स्वकार्यप्रस्तुताक्षेपिन्निश्चोक्त्या यत्तदायुजम् ॥
प्रस्तावना वा तत्र स्यात्' इति । नान्यन्त इति । नान्याः पूर्वोक्ताया अन्ते
समाप्ता सूत्रधारः । प्रविश्य, आहेति शेषः । तदुक्तम्—'पूर्वैरङ्गं विधायादौ
सूत्रधारे विनिर्गते । प्रविश्य तद्द्वयपरः काव्यमासूत्रयेन्नटः ॥' इति । प्ररोचनां
प्रस्तोतुं सामाजिकवधानात्—अथ खलु भगवत् इति । भगवतो ज्ञान-
शक्त्यादिगुणवतः कालप्रियानाथस्य कालप्रियानामाश्रिकाया नाथः शिवस्तस्य ।

पाठा०—१ 'प्रिय०'. २ 'अथ भग०'. ३ 'लाञ्छनो भवभूतिः'. ४ 'जात०'.

टिप्प०—१ महाकालमिवैवं चण्डीशरसानं सांप्रतमपि प्रमितं वरीवर्युज्यन्याम् ।
तथा च मेघदूतेऽपि—'मनुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः पुण्यं जायास्त्रि-
भुवनगुरोर्धमं चण्डीशरस्य' इति ।

२ भवभूतिरतु विदर्भाभिजनः सप्तमशतश्रोतृत्वाधिकान्वक्तृभूतस्य पशोवर्मणः
समायामासीदिति 'कविर्वाचपतिराजश्रीभवभूत्यादितेजिनः । जिनो ययौ यशोवर्मा सद्गुण-
स्तुतिबन्दिताम्' इति राजतरङ्गिणीतः (४१४४) समवधीयते । अष्टमशतकीयोऽप्यमित्ये ।

यं ब्रह्माणमियं देवी वाग्देव्यैवान्ववर्तत ।

उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयोक्ष्यते ॥ २ ॥

इयं च कथा पौराणिकी वेदितव्या । यात्रायामुत्सवे आर्याः पूज्या मिथ्या ज्ञानिन-
स्तथाविधान्विज्ञापयामि । एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अत्रभवन्तः पूज्या यूयम् ।
'अत्रभवत्तत्रभवच्छब्दौ पूज्यार्थौ' इत्युक्तेः । यद्वा,—अत्रास्मिन्नगरे भगवन्तः ।
यूयमित्यर्थः । विदाङ्कुर्वन्तु । 'विदाङ्कुर्वन्तिवन्यतरस्याम्' इति सूत्रानुशिष्टोऽयं शब्दः ।
यात्रायामिति काल उक्तः । अत्रेति देश उक्तः । 'निर्देशो देशकालयोः' इत्युक्तेः ।
अस्ति खल्विति । कश्यपः कश्यपगोत्रोद्भवः । ऋष्यण्डप्रत्ययः । 'पश्यकः
कश्यपो भवति' इति संप्रज्ञतया श्रुतिप्रसिद्धकश्यपवंश्यः । 'धीकण्ठ' इति पदं शब्दः
लान्ठनं यस्य स तथोक्तः । धीकण्ठनामक इत्यर्थः । 'द्वादशेऽहनि' पिता नाम
कुर्यात्' इति पैतृकं नामधेयमिदम् । पदवाक्यप्रमाणजः । व्याकरणन्यायमीमांसा-
परिज्ञातेत्यर्थः । भवभूतिर्नाम भवभूतिरिति प्रसिद्धनामवान् । एतत्कृतः 'साम्ना
पुनातु भवभूतिपवित्रभूतिः' इति श्लोकध्वन्यसंतुष्टो राजा भवभूतिरित्येनं ख्यापया-
मासेति कथा अत्रानुसंधेया । एवमन्यत्रापि कवितानुसारेण तत्तन्नामधेयम् ।
यथा—रत्नखेटकः, कोटिसारः, इति । उदयरक्तं चन्द्रबिम्बं रतिपतिरत्नखेटकत्वेनो-
त्प्रेक्षितवानित्येतिह्यस्य, कामिनीस्तनमण्डलं प्रति 'कुलाचलेन्द्रादपि कोटिमारः'
इत्युक्तवानित्येतिह्यस्य, च तन्मूलत्वात् किञ्चासौ कवये ईश्वर एव सिद्धुरुपेणागल्य
भूतिं दत्तवानिति वदन्ति । एवं च भवाद्भगवतो भूतिर्यस्येति भवभूतिरित्यन्वयः
इत्याहुः । यमिति । ब्रह्माणम् । यजनादिपदकसंनिरतमित्यर्थः । लालणिकोऽयम् ;
मुख्यार्थपरत्वे प्रयोजनाभावात् । तथाविधं यं भवभूतिमियं देवता प्रसादादिना
साध्यत्वेन प्रसिद्धा वाग्देवी वक्ष्या सखेव विधिप्रतिषेधार्हा सखेवान्ववर्ततानुवर्ति-
तवती । यद्वा,—ब्रह्माणं यमेव वक्ष्या सख्यन्ववर्तत, न त्वन्यमित्यर्थः । पूर्वस्मिन्नर्थे
वक्ष्येवान्ववर्तत नत्ववक्ष्यान्ववर्तत । अलाभेन कालिदासादिषु स्वयमवश्यैव कालिदास-
प्रभृत्यनुरोधेनागताया वाग्देव्या वदनुवर्तनं तद्व्यवर्तते । अत्र 'यं ब्रह्माणमियं
देवी वाग्देव्यैवान्ववर्तत' इति द्वितीयान्त'ब्रह्म'शब्देन 'द्व'शब्देन च युक्तं पाठा-
न्तरमपि क्वचिद्दृश्यते । तत्राद्यमर्थः—इयं वाग्देवी यं भवभूतिं ब्रह्माणमिव स्वभर्तारं
चतुर्मुखमिव वक्ष्या सख्यन्ववर्ततानुवर्तितवती । देवस्य स्त्री देवी । दीव्यति प्रकाश-
यति प्रकाशते इति वा देवी । 'देवद्' इति टित्वान् णीप् । यद्वा—यं देवी यादृ-
शभवभूतिविषयकेच्छावती सती इयं वाग्देवी ब्रह्माणं वक्ष्येवान्ववर्तत । वक्ष्यानुव-
र्तनाभिनयमात्रं स्वभर्तारं, भावबन्धस्तु भवभूतावेवेति भावः । 'सावित्र्याः प्रथमं
यमुञ्जलगुणं वव्रे स्वयम्' इतिवत्स्वयंवरं कृतवतीत्यर्थः । दिवुधातोः 'कान्तिगतिषु'
इत्युक्तेः इच्छायां वृत्तिः । दीव्यति कामयत इति देवीति कृदन्तदेवीपदयोगेऽपि
'तदर्हम्' इति ज्ञापकात्, 'धयैरामोदमुत्तमम्' इति प्रयोगाच्च । कुर्योगपक्ष्या
अनित्यत्वात् पद्या अत्राद्या द्वितीया उत्तमपरिमलरुमेकपानस्तरे तदा पट्टीप्रस्त-

एषोऽसि कविवशादायोध्यकस्तदानीतनश्च संवृतः । (मपन्तादबलोक्य ।)

मोः ! यदा तावदत्रभवतः पौलस्त्यकुलधूमकेतोर्महाराजरामस्यायं पट्टाभिषेकसमयो रात्रिदिवमसंहृतनान्दीकः, तत्किमिदानीं विश्रान्तचार-
चरणानि चत्वरस्थानानि :

ज्ञात् । परत्पत्र पाठे व्यवहितान्वयो दीप इत्याहुः । 'उत्तरं रामचरितं यत्प्रणीतं प्रयोक्ष्यते' इति यच्छब्दपाठ इति मत्ता 'यं वाग्देव्यन्वयार्तं । यत्प्रणीतं प्रयो-
तेऽस्मिन्नेत्यतः, स भवभूतिर्नाम रविः अस्मीति पूर्वपान्वयः । यतश्चेर्निष्पन्नं नान्दीकं स
इत्यस्य लाभ इति केचित् । परं तु—'तत्प्रणीतम्' इति तच्छब्दमुक्तमेव पाठमुप-
पन्नं 'इयं वाग्देवी यं भवभूतिमन्वयार्तं स भवभूतिर्नाम वक्षिस्ति । तत्प्रणीतं
उत्तरं रामचरितं प्रयोक्ष्यत इत्यन्वयः । अन्यथा विधेयस्य श्रुतप्रतीत्यनाप-
त्तेर्य—इति वदन्ति । इयं प्ररोचना प्रस्तुता । तदुक्तम्—'निवेदनं प्रयोज्यस्य
निर्देशो देशकालयोः । कविराव्यनटादीनां प्रदीप्ता तु प्ररोचना ॥' इति ॥ २ ॥

एषोऽस्मीति । कविवशादाद्यायुरोपेनायोध्यकः अयोध्यासंनधिक इत्यर्थः । 'धन्व-
योपधाहुन्' (५।३।१२१) इति सूत्रेण युष् स्यादित्यर्थः । तदानीतनश्च रामपट्टाभि-
षेकशालीनश्च संवृतोऽस्मीति योजना । निष्पन्नोऽस्मीत्यर्थः । अममादायः—यद्यपि
भोजराजमतरीत्या सूत्रधारनदीप्रभृतिभिः प्रकृतदेशकालावलम्बिनां प्रस्तावनासुरत्या
सूत्रधारादीनिष्काम्य भूमिकां प्रवेद्य प्रवर्तिष्यमाणकाव्यामिनयकधातुचरविष्कम्भो
वक्ष्य, तथापि सूत्रधारस्यैव काव्यकथाषट्कदेशनालसंबन्धप्रतीत्यस्य निष्कम्भ-
वर्ण्यरचोपन्यासः सूत्रधारत्वापरित्यागाच्च प्रस्तावनात्वाहानिपिति वधैर्मतम् । तद-
नुसारेणाहमायोध्यकः संवृतोऽस्मीति । अयोध्यासंनधिकत्वं च तस्यां कादाचित्का-
वस्थानरूपम् । तेन वैदेशिकोऽस्मीति उपरितनग्रन्थेन न विरोधः । यदा
तावदिति । अत्रमन्तः पूज्यस्य पौलस्त्यकुलस्य रावणवशात् धूमकेतोरग्निरङ्ग-
स्तीवर्तुरत्पातप्रदविशेषस्य वा महाराजधासौ रामश्च इति विग्रहः तस्य । रात्रिदिव-
महर्निशम् । 'अचतुरः' (५।४।७७) इति सूत्रे निपातितोऽयं शब्दः । असंहृतना-
न्दीनोऽविच्छिन्नमङ्गलः । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति १५४ ह्रस्वप्रतिषेधः ।
अयं पट्टाभिषेकसमयः पट्टाभिषेकसुहृत् यदा यस्मिन्काठे । यदा,—मम आचारः
पट्टाभिषेकरूप आचारो यदा यस्मिन्काठे ।

(प्रविश्य ।)

नटः—भाव ! प्रेषिता हि स्वगृहान्महाराजेन लङ्कासमरमुद्घटो महा-
त्मानः प्लवङ्गमराक्षसाः सभाजनोपस्थायिनश्च नानादिगन्तृपावना ब्रह्म-
र्षयो राजर्षयश्च, यत्समाराधनायैतावतो दिवसोन्ममोद आसीत् ।

सूत्रधारः—आः, अस्त्येतन्निमित्तम् ।

नटः—अन्यच्च,—

वसिष्ठाधिष्ठिता देव्यो गता रामस्य मातरः ।

अरुन्धतीं पुरस्कृत्य यज्ञे जामातुराश्रमम् ॥ ३ ॥

सूत्रधारः—वैदेशिकोऽस्मीति पृच्छामि । कः पुनर्जामाता ?

नटः—

कन्यां दशरथो राजा शान्तां नाम व्यजीजनत् ।

अपत्यकृतिकां राज्ञे रोमपादाय तां ददौ ॥ ४ ॥

स्थूलकालस्याधारत्वात् । प्रासादखट्वापर्यङ्गन्यायोऽत्रानुसंधेयः ॥ भाव ! प्रेषिता
इति । महात्मानो महापौर्याः । सभाजनं सपरांमुपतिष्ठन्ते प्राप्नुवन्तीति सभाज-
नोपस्थायिनः । 'सुप्यजाती-' (३।२।७८) इति णिनिः । इदं च मध्यमणिन्यायेन
पूर्वोत्तराभ्यामन्वेति ब्रह्मर्षयो गौतमविश्वामित्रादयः, राजर्षयस्तु जनकप्रभृतयः,
देवर्षीणां कर्ष्वदिग्गमनाजानादिगन्तेत्युक्तिः । यत्समाराधनाय येषां प्लवङ्गस्रावीनां
समाराधनाय पूजनायैतावतो दिवसानेतावत्सु दिवसेषु । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
प्रमोदः । चारुगतागतहेतुभूतप्रहर्ष इत्यर्थः । यत्समाराधनाय प्रमोद आसीत्,
ते प्रेषिता इत्यन्वयः । 'तत्समाराधनाय' इति तत्पद्युक्तापठे तु न विश्रान्तचार-
चरणत्वे हेतुरुक्तो भवतीत्यत्राह—यत्समाराधनायेति । एवं चारचरणहेतुर्गत
इति भावः । आ, अस्त्येतन्निमित्तम् । आ इति स्वरणवाचकम् । अत एव 'निपात
एकाजनाद्' (१।१।१४) इति प्रगृह्यत्वात् आ अस्तीति संप्रभावः । 'वाक्यस्स-
रणयोरचित्' इत्याद्युक्तेः । एतन्निमित्तमस्ति । मया विस्मृतमिति भावः ॥ वसि-
ष्ठाधिष्ठिता इति । अरुन्धतीं पुरस्कृत्य वसिष्ठाधिष्ठिता इत्यन्वयः । गुरुपत्नी-
त्वप्रयुक्तप्राधान्यादरुन्धतीं मुख्यां कृत्वा वसिष्ठेन व्यापारिता इत्यर्थः । वसिष्ठः
कर्तव्यं अरुन्धतीमुखमवलोक्यमानोऽनुधास्ति । ततो देव्योऽरुन्धत्या सह कर्तव्यम-
नुतिष्ठन्तीति भावः । 'जामातुः' इत्येतन्मध्यमणिन्यायेन यज्ञाश्रमाभ्यामन्वेति । यज्ञे
यज्ञनिमित्तम् । 'निमित्तात्कर्मयोगे' (वा. १।४९०) इति सप्तमी । सतीत्यध्याहारेण
यज्ञे सति आश्रमे गता इति वार्थः ॥ ३ ॥ वैदेशिको विदेशो देशान्तरं तत्र भवो
वैदेशिकः । अप्यात्मादित्वाहुन् । विदेशस्थस्यापि कदाचिदयोध्यास्थितिसंभवादित्-
त्याहुः ॥ कन्यामिति । व्यजीजनत् अजनयत् । 'अनी प्रादुर्भावे' इति

पादा०-१ 'स्तागताव' २ 'सानुत्सव' ३ 'राधवमातरः' ४ 'पुनरसी'.

विमाण्डकसुतस्तामृष्यशृङ्ग उपयेमे । तेन च सांप्रतं द्वादशवार्षिकं सत्रमा-
रब्धम् । तदनुरोधात्कठोरगर्भामपि जानकीं विमुच्य गुरुजनस्तत्र यातः ।

सूत्रधारः—तत्किमनेन ! एहि । राजद्वारमेव खजातिसमयेनो-
पतिष्ठावः ।

नटः—तेन हि निरूपयतु राज्ञः सुपरिशुद्धामुपस्थानस्तोत्रपद्धतिं
भावः ।

सूत्रधारः—गारिष !

धातोर्णिच् । तां शान्तां रोमपादाय रोमपादनाम्नेऽपत्यस्य कृतिर्व्यापारो यस्यस्त्व-
धाविधाम् । 'शेषादिभाषा' (५।४।१५४) इति ऋक् । 'कन्या ददी' इत्युक्ते कलत्रा-
धमिति प्रतीतेस्तद्वारणाय 'अपत्यकृतिकाम्' इति । ददी इतिवान् ॥ ४ ॥ तेन ऋष्यशृ-
ङ्गेण । द्वादशवर्षाणि भविष्यतीति द्वादशवार्षिकम् । 'तमधीष्ठो भूतो भूतो भावी'
इत्यधिकृत्य विहितष्टम् द्विशुः । 'वर्षाशृङ्ग च' (५।१।८८) इति पाक्षिको लुगभावः ।
अनुशक्तिकादिस्वाङ्गुमयत्र शृङ्गः । ननुतरपदशक्तिमात्रम् । 'अभविष्यति' इति
प्रतिषेधात् । न च द्वादशवर्षाणि भूतमित्यर्थोऽस्तिवति वाच्यम्, भारव्यमित्युक्ते-
रसाङ्गत्वापत्तेः । तदनुरोधात्कठोरगर्भामपीलादिना कठोरगर्भेति नामीता सीतेत्यु-
क्तया सीतायाः गर्भिणीदशायामेतत्सत्रमारब्धमिति स्पष्टमवगम्यते । एवं द्विती-
याद्विष्कम्भे 'समनन्तरं च गर्भेष्टादशे वर्षे क्षात्रेण कल्पेनोपनीय त्रयीमध्यापितौ'
इत्युक्त्वा 'तुमप्रति परितमातं द्वादशवार्षिकं सत्रम्' इति 'वक्ष्यमाणतया
अत्रत्य' द्वादशवार्षिक'शब्दस्य द्वादशवर्षाणि भूतमित्यर्थान्भुषणमेन तद्विरो-
धापत्तेरिति ध्येयम् । तदनुरोधात्तदनुरणद्धेतोः, कठोरगर्भा पूर्णगर्भम् ।
'कठोर'शब्दः पूर्णवाची । तदुक्तमुणादिषु वैयाकरणैः—'अयं पूर्णतायामपि'
इति । यस्त इति । 'अनाहृतोऽप्यरं गच्छेत्' इति विधेः किं पुनर्न्यायादिति
भावः ॥ तत्किमिति । खजातिसमयेन खजातिमर्वाद्या । उपतिष्ठावः तोपचावः ।
रामस्य 'आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम्' इति देवताभावात् 'उपादेव-
पूजा-' (सू. वा. २१४) इत्यादिना नात्मनेपदम् । तथा च खजात्यनुगुणरूपं
यत्स्तोत्रं तत् कुर्ये इति बोधः ॥ तेनेति । स्तोतव्यमिति यतेनेत्यर्थः । सुपरिशुद्धां
सुशु दोषरहिताम् । स्तुवन्त्यस्मिनेति स्तोत्रं ग्रन्थः तस्य पद्धतिरानुपूर्वी । उपस्थानाय
गुणिनिष्ठगुणाभिधानाय स्तोत्रपद्धतिमित्यर्थः । समाप्तस्तु पञ्चान्तस्थेति बोध्यम् ।
निरूपयतु उत्पादयतु । वदत्वित्यर्थः ॥ ननु यदुक्तं स्तुतिं निरूपयत्विति,
तदवगच्छामि, सुपरिशुद्धामिति नाभ्युपगच्छामि; दोषरहितत्वरूपपरिशुद्धत्वस्य प्रयो-
जनाभावात् । स्तुतिवचनं तु कर्तव्यमेव, खजातिनियतव्यापारत्वादित्याह—
सर्वथेति । सर्वेण प्रशारेण सर्वथा । व्यवहर्तव्यं व्यवहारः कर्तव्यः । भावे
तव्यप्रत्ययः । 'व्यवहार'शब्दः स्तुतिभरणरूपव्यापारपरः । अवचनीयता वच-
नीयं दोषरहितता । सुपरिशुद्धेत्यर्थः । कुतः किमयम् ? यद्वा,—कुतः कस्मै ?

सर्वथा व्यवहर्तव्यं कुतो ह्यवचनीयता ।

यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः ॥ ५ ॥

नटः—अतिदुर्जन इति वक्तव्यम् ।

देव्या अपि हि वैदेह्याः सापवादो यतो जनः ।

रक्षोगृहस्थितिर्मूलमग्निशुद्धौ त्वनिश्चयः ॥ ६ ॥

सूत्रधारः—यदि पुनरियं किंवदन्ती महाराजं प्रति स्यन्देत, ततः कष्टं स्यात् ।

‘सार्धविभक्तिरुल्लसि.’ इति चतुर्थ्यर्थे तसि । अयमाशयः—दोषवत्तया वा दोष-
रहिततया वा गुणवत्तया वा स्तुतिरूपस्यापारः कर्तव्यः । तस्य स्वजातीय-
धर्मत्वात्त्वदुक्तमुपरिगृह्यतया तु किम् ? तस्याः फलाभावादिति । ननु जनाभि-
नेन्दनमेव तत्फलमस्तु, कुतः फलाभाव इत्यत्राह—यथा स्त्रीणामित्यादिना ।
पूर्वपादस्थं हि शब्दस्मात् सन्धः । हि यस्माज्जनः स्त्रीणां साधुत्वे दुर्जनः, तस्माद-
वचनीयता किमर्था ? इति पूर्वण संचन्धः । जनः स्त्रीणां साधुत्वे यथा पातिप्रत्यपिपय
इव वाचां साधुत्वे माधुर्योन्मत्त्यादिविषये दुर्जनो दोषदर्शी । दोषदर्शित्वमेव हि
वैर्जन्यमिति भावः । यथा स्त्रीणां साधुत्वे जनो दुर्जनः, तथा वाचां साधुत्वेऽपि जनो
दुर्जनः, हि यस्मात्तस्मादवचनीयता किमर्थेत्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रकृतकथासंगतये यथा
स्त्रीणामिति दृष्टान्त उक्तः । तदुपगीष्य प्रकृतमवलम्बते—नटः—अतिदुर्जन इति
वक्तव्यमिति । तत्र हेतुमाह—देव्या इति । हि यत इत्यनयोर्व्याक्रमे पूर्वोत्तरा-
र्थयोरन्वयः । हि यस्मादेव्या दीप्तिमत्या अपि । स्वभावतो दोषप्रतिभट्टाया अपी-
त्यर्थः । वैदेह्या विदेहराजपुत्र्याः । संबन्धसामान्ये पृष्टी । जनः सापवादः । अप-
वादो दोषकथनम्, तेन सहित इत्यर्थः । तथा च वैदेहीसंबन्धयपवादसहित इत्यर्थः ।
नित्यसापेक्षत्वात्तमातः । तदुक्तम्—‘संपन्धिश्च’ सापेक्षो नित्यं सर्वैः समस्यते’
इति । यतश्च रक्षोगृहस्थितिः राक्षसगृहावस्थानमात्रम् । न त्वन्वदिति भावः ।
मूलं दोषकथनहेतुः । अमिशुद्धौ अनिश्चयस्तु निश्चयाभावश्च । तुल्यार्थः चार्थकः ।
अत्र ‘देव्या’ इति दोषाभाव उक्तः । ‘रक्षोगृहस्थितिः’ इत्यनेन असाधारणहेतुभाव
उक्तः । ‘अमिशुद्धौ’ इत्यनेन बाधकप्रमाणमुक्तम् । तथा च एतत्सर्वमपि नावलोक-
तमिति भावः । विषयप्रभावमविगणप्य असतोऽपि दोषस्य कथनं मुत्तमं दुर्जन-
कार्यम् । तत्राप्यसाधारणहेतुमप्यदृष्ट्वा विषयप्रभावमप्यविगणप्य असतोऽपि दोषस्य
कथनं ततोऽप्यतिदुर्जनकार्यम् । तत्रापि बाधकप्रमाणमप्यविधेयस्यासाधारणकारणम-
प्यदृष्ट्वा विषयप्रभावमप्यविगणप्यसतोऽपि दोषस्य कथनं ततोऽप्यतिदुर्जनकार्य-
मिति । अत्र हि यस्मात्सापवादः । यतश्च रक्षोगृहस्थितिर्मूलम् । अमिशुद्धाव-
निश्चयश्च जनस्य । तस्मात् जनोऽतिदुर्जन इति वक्तव्यमित्येवं पूर्वोक्तान्वयः ॥ ६ ॥
यदि पुनरिति । किंवदन्ती लोकवादः स्यन्देत प्रसवेत् । श्रवणविषयी भवेदिति

पाठा०—१ ‘व्यवहर्तव्ये’. २ ‘देव्यामपि हि वैदेह्यां’. ३ ‘गृहे’. ४ ‘स्यात्
ततोऽतिरुष्टं’ इ.

नटः—सर्वथा कृपयो देवाश्च श्रेयो विधासन्ति । (परिक्रम्य)
 भो भोः, केदानीं महाराज ? । (आनर्प्य) एवं जनाः कथयन्ति—

स्नेहात्मभाजयितुमेत्य दिनान्यमूनि
 नीत्योत्सवेन जनकोऽद्य गतो विदेहान् ।

देव्यास्ततो विमनसः परिसान्त्वनाय
 । धर्मासनाद्विशति वासगृहं नरेन्द्रः ॥ ७ ॥
 (इति निष्क्रान्तौ ।)

इति प्रस्तावना ।

(ततः प्रविशत्सोनोपविष्टो राम सीता च ।)

रामः—देवि वैदेहि ! विश्वसिहि । ते हि गुरवो न शक्नुवन्ति
 विहातुमस्मान् ।

किंत्वनुष्ठाननित्यत्वं स्वातन्त्र्यमपकर्षति ।
 संकटा ह्याहिताग्नीनां प्रत्यवायैर्गृहस्थता ॥ ८ ॥

यावत् । अनेन प्रथमाह्वारं सूर्यते । 'सर्वथा कृपयो' इत्याद्यनेन शेषाह्वारं सूचित ।
 एष ऋषिर्नृकश्रेयोविधानरूपनीमन्यातादुपक्षेपो नाम । सच्यद्वसुक्तम् । यथा—
 'वीन्याम उपक्षेप' इति ॥ आकुर्यन्ति । इदमाकाशभाषितमुच्यते । तदुक्तम्—
 'अप्रविष्टे सहाकापो भवेदाकाशभाषितम्' इति । स्नेहादिति । समाजयितुं पूज-
 यितुम् । उत्सवेन हर्षनयनव्यापारेण । विमनसो दुःखितहृदयायाः परिमात्त्वनाय
 तद्वासापनयनधमनधुरवचनप्रयोगाय । 'धर्मार्थाय' (२।३।१५) इति चतुर्थी । धर्मा-
 मनात् धर्मियधर्मभूतराज्यपरिपालनार्थमिहासनादिसर्वं । वासगृहं स्वावासगृहम् ।
 विशतिं प्रविशति ॥ ७ ॥ एष प्रस्तावना प्रस्तुता । अथाह प्रस्तुतम्—ततः प्रवि-
 शातीत्यादिना । अङ्गलक्षणं तु—'प्रत्यक्षनेतृचरितो विन्दुव्यक्तिपुरस्कृत । अङ्गो
 नानाप्रकारार्थसविधानरमाश्रयः ॥' इति । विश्वसिहि सतोषं प्राप्नुहि । 'समश्वासिहि'
 इति पाठान्तरम् । विहातुं त्यक्तुम् । किञ्चित् । किन्तु अनुष्ठानस्य नित्यनैमित्तिक-
 नादिकर्मकलापनिर्वर्तनस्य नित्यत्वं नियतता । अनुष्ठानाभावविरहरूपनियम इत्यर्थः ।
 स्वातन्त्र्यसौरावन्धानमपकर्षति न सहते । 'अपकर्षति' इत्युक्त्वा अतिक्रामदपि सौरा-
 वन्धान निवर्त्य इति लक्षणेन, कदाचिदप्यङ्गीकृतमपि सौरचरितं तदानुष्ठितकर्मा-
 नुष्ठापनेन, तदनुष्ठानाभावप्रायश्चित्तानुष्ठापनेन च लभ्यते जनैरिति तदाशयः ।
 तदाह—संकटा हीनि । हि यस्मान् । आहिताग्नीनां गृहस्थता गृहस्थाश्रम-
 प्रत्यागैर्विहिताऽनाचरणन्यथातथैः सक्त्य निविष्टा दुःखरूपा वा । जाग्रत्प्रत्य-

सीता—जाणामि अज्जउत्त ! जाणामि । किंदु संदावआरिणो
बंधुजणविप्पओआ होंति । [जानामि भार्यपुत्र ! जानामि । किंतु संतापका-
रिणो धन्यजनविप्रयोगा भवन्ति ।]

रामः—एवमेतत् । एते हि हृदयमर्मच्छिदः संसारभागाः । येभ्यो
वीभत्समानाः संत्यज्य सर्वान्कामानरण्ये विश्राम्यन्ति मनीषिणः ।

(प्रविश्य ।)

कञ्चुकी—राममद्र ! (इत्यर्पेति साशङ्कम् ।) महाराज !

रामः—(सस्मितम्) आर्य ! ननु राममद्र इत्येव मां प्रत्युपचारः
शोभते तातपरिजनस्य, तत् यथाभ्यस्तमभिधीयताम् ।

कञ्चुकी—देव ! ऋष्यशृङ्गाश्रमादष्टावक्रः संप्राप्तः ।

सीता—अज्ज ! तदो किं विलंबीअदि ? [भावं ! ततः किं विल-
म्ब्यते ?]

रामः—त्वरितं प्रवेशय ।

(कञ्चुकी निष्क्रान्तः ।)

(प्रविश्य)

अष्टावक्रः—सस्ति वाम् ।

रामः—भगवन् ! अभिवादये । इत् आस्यताम् ।

सीता—भवं ! णमो दे । अवि कुसलं सजामातुअस्स गुरुअणस्स
अज्जाए संताए अ ! [भगवन् ! नमस्ते । अपि कुशलं सजामातृकस्य गुरु-
जमस्वार्थायाः ज्ञान्तायाश्च ? ।]

वापेत्यर्थः ॥ ८ ॥ एवमिति । येभ्य इति संसारभागेभ्यः । संसारेऽवस्थानुभाव्य-
भाग इत्यर्थः । संसारो हि शरीरसंबन्धानुबन्धिसुखदुःखसमुदायः । तथा च
गुरुबन्धुनियोगादीनां तदेतद्देशत्वं संगतम् । वीभत्समाना जुगुप्समानाः । एतहो-
पानुबन्धजनितचित्तश्रुतिनिवृत्तियुक्ता इत्यर्थः । वीभत्साया जुगुप्सावस्थाविकल्पा-
दित्यं व्याख्यातम् । अत एव वीभत्समाना इत्यस्य 'जुगुप्साविरामः' (वा. १०७९)
इत्यादिना पद्यमी । 'बन्ध बन्धने' इत्यस्मात् स्वार्थे सनि रूपमिदम् । 'वधेधि-
त्तविकारे' इति वार्तिकद्वयं चित्तविकारे वृत्तिः । काम्यन्त इति कामा । कर्मणि
घञ् । गृहक्षेत्रपुत्रादयस्तामिल्यर्थः ॥ उपचारो व्यवहारः । यथाभ्यस्तमभ्यस्तमन-
तिक्रम्य । यथार्थत्वात्समासः । अभिधीयताम् ॥ अष्टावक्रस्तदाख्यः । अष्टौ वक्रा-
ण्यस्येति विग्रहः । योगरूढशब्दः । 'अष्टनः संज्ञायाम्' इति (६।३।१२५) दीर्घः ।
हास्यरसानुप्रवेशार्थमष्टावक्रप्रवेशः । अवि कुसलं सजामातुअस्सेति ।

रामः—निर्विघ्नः सोमपीथी भालुको मे भगवानृष्यशृङ्गः, आर्या
च शान्ता !

सीता—अहं वि सुमरेदि ? [अस्मानपि स्मरति ?]

अष्टावक्रः—(उपविश्य ।) अथ किम् ॥ देवि ! कुलगुरुर्मगवान्-
न्वसिष्ठस्त्वागिदमाह—

विश्वंभरा भगवती भवतीमसूत

राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ।

तेषां बधूस्त्वमसि नन्दिनि ! पाथिंवानां

येषां कुलेषु सपिता च गुरुर्वयं च ॥ ९ ॥

तत्किमन्यदाशास्महे ? केवलं धीरप्रसवा भूयाः ।

सजामातुअस्म सजामातुकस्म । 'प्रायो छद्मगचजतदपयवाम्' इति सूत्रेण ककार-
लोपः । तस्मिन्नपक्षिष्ठाकारसोपरस्पृष्टयकारधुतिश्च प्राकृतव्याकरणसिद्धा ॥ निर्विघ्न
इति । सोमपीथी सोमपा इत्यर्थः । भालुकः पूज्यः । शान्तापतित्वादिति भावः ॥
विश्वंभरेति । नन्दिनि गुणपूर्णं । 'दुनदि समुद्धौ' इत्यस्मात् भावे षभि 'अत इतिठनी'
(पा. ५।२।१५) इति इतिप्रत्ययः । एकाक्षरात्कृतोऽजाताविति निषेधस्तु प्रायिकः ।
प्रह्लादिनिनिर्वा । नान्तात्वात् ङीप् । नन्दिनि पुत्रि । संबोधनम् । इदं च 'अस्माकं तु
जनकमुता दुहितैव' इति वक्ष्यमाणरीत्या दशरथमतानुसारेण भगवती पाशुप्यप-
रिपूर्णा विश्वंभरा भूमिः । भूरित्वाद्यनुकत्वा विश्वंभरोक्तिः शान्तिप्रधानतासूचनाय ।
भवती पूज्या त्वमसूत सूतवती । 'पूक् प्राणिप्रसवे' लङ् । शपो लुक् । 'विश्वंभरा'-
शब्दस्तु 'संशयां मृतु-' (पा. ३।२।४६) इत्यादिना एतत्प्रत्ययमुनागमाभ्यां
निष्पन्नः । प्रजापतिना ब्रह्मणा समः । स्वाध्यायादिना ब्रह्मतुल्य इत्यर्थः । 'मान्धा-
तारमपारसंमदि महद्भावे यशोराशिषु' इत्युक्तीत्या ब्रह्मवत् माहात्म्यशालीति
वा । राजा । राजते दीप्यते इति । 'कनिन्वुग्रपितक्षि-' (उ. १।५४) इत्या-
दिना कनिन्प्रत्ययः । ब्रह्मज्ञानपरिपूर्णतया नैष्ठिकवजिरतिशयरीतिर्युक्त इत्यर्थः ।
इदं चोक्तं भीमांशायाम् 'क्षत्रियत्वगतेच' इति सूत्रविषयवाक्यप्रकरणे ज्ञानश्रुतीनां
क्षत्रियवृत्तान्ते स्पष्टम् । यद्वा, -ज्ञानमक्तिधैर्याभ्यैरस्मददीनपि रजयतीति राजा धातु-
नामनेकार्धत्वादिति । जनकः पूर्वोक्तप्रकारेण धुतिषु प्रसिद्धः । 'जनको ह वैदेहः'
'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' इत्यादिषु प्रसिद्ध इत्यर्थः । ते पिता । येषां
राज्ञां कुलेष्विवति बहुत्वं पूजयाम् । उद्धृतावयवविवक्षया, कुलं ह्युत्पादकप्रबन्धः ।
सर्वं जगत्सुवति कर्मानुष्ठाने प्रेरयतीति वा सविता सूर्यः । शुरुः पिता । वयमहम् ।
'अस्मदो द्वयोश्च' (पा. १।२।५९) इति एकत्वे बहुवचनम् । 'सविशेषणस्य प्रतिषेधः'

पाठ्य०-१ 'भालुको' (= भगिनीभर्ता).

उता० च० १

रामः—अनुगृहीताः साः ।

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते ।

ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुवर्तते ॥ १० ॥

अष्टावक्रः—इदं च भगवत्याऽरुन्धत्या देवीभिः शान्तया च भूयो

इति तु न विधेयविशेषणविषये । 'ततो नु त्वं प्रेयान्वयमपि हताशाः प्रियतमाः' इत्यादिप्रयोगात् । 'यद्वा वसिष्ठाद्विरमौ ऋषी प्राचेतसस्तथा' इति वक्ष्यमाणरीत्या यात्मीकेः, जृम्भफाल्गुसंप्रदानेन विद्यामित्रस्य, धामदेवादेश्य ग्रहणात् वयमिति बहु-
वचनम् । गुरुरित्यनुषक्तस्य वचनविपरिणामात् गुरवो हितोपदेष्टारः । गुणातीति गुरुः । 'कृप्रोरुष' (उ. २४) इत्यौणादिकसूत्रेण निष्पन्नोऽयं शब्दः । 'गुरुशब्दस्त्व-
न्धकारः स्यात् रुशब्दस्तज्जिबन्तैकः' इति निरुक्त्या अज्ञाननिवर्तक इत्यर्थः । गुरवः
पितर इत्येव धार्थः । 'म हि विद्यातत्सं जनयति' इति स्मृतेः, 'पुत्रका इति होवाच'
इत्यादिपुराणाच्च । तेषां पार्थिवानाम् । 'सर्वा पूर्वमिव येषामासीत्कृत्वा वसुधरा'
इत्युक्तमुख्यपृथिवीपतित्वधर्माणां वधूरसि लुषासि ॥९॥ तदिति । तस्मात् अन्यत्किं
वक्ष्यमाणादितरत्किमाशास्महे ? 'आहः शासु इच्छायाम्' इति धातोर्लङ् ।
अयं भावः—तव गुणानिशयो नाशास्यः, तस्य 'विश्वंभरा भगवती' इत्युक्तमातृसं-
बन्धवशादेव तत्सिद्धेः । नापि ज्ञानभक्तिवैराग्यादिकम् ; तस्य ब्रह्मविषयमजनकसं-
बन्धादेव तद्भावात् । न वा हितप्राहित्वमैश्वर्यं भर्तृसंबन्धप्रयुक्तनिकर्षाभावश्च
प्रार्थ्यः ; तेषां सद्गुरुसंबन्धशान्तिमहाराजमहाकुलप्रसूतराजकुललुपात्वादेव सिद्ध-
त्वात् । अत एतेषां नाशास्यत्वम्, किंतु वीरप्रसवन्वसेति । एष ऋषिधेयोविधान-
भूतवसिष्ठानुग्रहरूपबीजस्य बहुकरणात्परिकरः । तदुक्तम्—'बीजस्य बहुकरणं परि-
करः' इति ॥ अनुगृहीता इति । एतन्मनुष्यानुग्रहरूपबीजाङ्गीकरणरूपं सनाधानं
नाम संध्यङ्गमुक्तम् । तदुक्तम्—'बीजाङ्गीकरणं समाधानं' इति । लौकिकानामिति ।
लौकिकानामित्यतो व्यतिरेकनिर्देशाल्लोकान्यस्य वेदस्यैव शटित्युपस्थिते ऋषीगमि-
त्युक्तम् । ऋषीणां पुनः । तपस्विनामित्यर्थः । वाचमर्थोऽनुवर्तते वागधीनोऽर्थो
भवति । तपस्विनामुक्तिर्हि तपःप्रभावेनानासज्जमप्यर्थमुत्पादयतीति भावः । यद्वा,—
'ऋषय गतौ' इत्यस्य बुद्ध्यर्थत्वात्कालत्रयवर्तिवस्तुसाक्षात्कर्तृत्वं ऋषिपदप्रवृत्तिनिमित्त-
तम् । तथा च भावेनमर्थं दृष्ट्वा ते वदन्ति । ततः स्वकाले प्राप्ते सोऽर्थस्तामनुस-
रतीति भावः । हि यस्मादेवं तस्मादनुगृहीता वयमित्यन्वयः । एतत् ऋषिधेयो-
विरतगुरुपबीजगुणवर्णनात् विलोभनं नाम संध्यङ्गमुक्तम् । यदुक्तम्—'बीजगुण-
वर्णनं विलोभनम्' इति ॥ १० ॥ इदं चेत्यादि । गर्भस्य दोर्हदं लक्षणम् 'सकी-
चकैमादुतपूर्णरन्ध्रैः' इतिवत् विशेष्यमात्रपरम् ; अन्यथा दोर्हदशब्दस्यैव गर्भवि-
हवाचित्वात् । तच्च विशिष्टवस्तुविषयाभिलाषादिरूपम् । तस्योदय आविर्भावः ।
मानयितव्यः संभावयितव्यः । तथा संपादनेन सफलीकार्यं इति भावः ॥

भूयः संदिष्टम् । यः कश्चिद्गर्भेदौर्हदोदयो भवत्यस्याः सोऽवश्यमचिरान्मानपितव्य इति ।

रामः—क्रियते यद्येषा कथयति ।

अष्टावक्रः—ननान्दुः पत्या च देव्याः संदिष्टम्—‘वत्से ! कठोर-
गर्भेति नानीतासि । वत्सोऽपि राममद्रस्त्वद्विनोदार्थमेव स्थापितः ।
तत्पुत्रपूर्णोत्सङ्गामायुष्मतीं द्रक्ष्यामः’ इति ।

रामः—(महर्षलजास्मितम् ।) तथास्तु । भगवता वसिष्ठेन न ‘किञ्चि-
दादिष्टोऽस्मि !

अष्टावक्रः—श्रूयताम्,—

जामातृयज्ञेन वयं निरुद्धास्त्वं बाल एवासि नवं च राज्यम् ।

युक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्यास्तस्माद्यशो यत्परमं धनं वः ११

मिथत इति । एषा कथयति यदि कियत इत्यन्वयः ॥ ननान्दुरिति । ननान्दुः
शान्ताया इत्यर्थः । देव्या इत्यस्य पूर्वोत्तराभ्यां संगन्धः । तथा च देवीसंबन्धि-
नान्दपतिना देव्याः संदिष्टम् । देवीं प्रति संदिष्टमित्यर्थः । पुत्रपूर्णो उत्तमोऽहो
यस्या इति बहुव्रीहिः । यद्वा,—अत्र पूर्णपदेन यमावित्यपि सूच्यते; अन्यथा पुत्रबहुत्स-
ङ्गमिति वक्तुं शक्यत्वान् । द्रक्ष्याम इति । एतत् बीजानुगुणप्रयोजनविभाजनहृषा
युक्तिर्नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति । तदुक्तम्—‘बीजानुगुणप्रयोजनविभाजना युक्तिः’
इति ॥ जामात्रिति । ऋष्यश्रेणेति वक्तव्ये जामात्रित्युक्तं पूज्यतास्कोरणाय ।
एवं च तद्विहितं स्तवैवाम्नामिश्रजास्मितव्यम् । किं पुनस्तत्कृतबहुनिर्णये सतीत्यत
आह—निरुद्धा इति । अनेन सर्वप्रकारेणापि नगरं प्रत्यागमने त्वरातिशयो वसि-
ष्ठस्येति व्यज्यते । ननु इत ईदृशत्वरानिश्चय इत्यत आह—एवं बाल एवा-
सीति । ननु राज्यतन्त्रनिचारोपगर्दामिह इत्यर्थः । किञ्च दशरथजामातरं
ऋष्यश्रेणं जामातेति निर्दिष्टव्यमिष्टः स्वस्य दशरथस्थानीयतामभिप्रेति । तच्च
रामबुद्ध्या मनुज्या च । एवं चात्रत्यबालशब्दः सुत्रत्वमिष्टायमूलकः । ततश्च
ननु ययनाचार्यः प्रसुप्तं स्यात् इति तदागमने त्वरातिशय इति । न केवलमह-
मचार्यः, किन्तु त्वद्वृत्त्या दशरथस्थानीयश्च । तथा च त्वदीयराज्यतन्त्रविषय-
स्थानानर्थशङ्का मामसंनिष्टं बाधत इत्याह—एवं बाल एवासि । नत्वग्यादशरथ-
पुलराजवत् शिष्य इत्यर्थः । तथा च तव शिष्यमात्रत्वे पौरोहित्यादिकं नामदेवादयो
निर्दिश्यन्तीति तदर्थं नाम्नाकं त्वरा । किन्तु तत्पुनरुक्तत्वात् त्वां युवराजीकृत्य महारा-
जस्थानीयेन गया राज्यतन्त्रो विचारयितव्यः । अन्यथा न मामनिशङ्का सुवर्तीति

पाठा०-१ ‘दोददो’. २ ‘सम्पादयितव्य’. ३ ‘यद्येषा’. ४ ‘ऋष्यश्रेणे’.

५ ‘दक्षामि’. ६ ‘किमादिष्टः’.

रामः—यथा समादिशति भगवान्मैत्रावरुणिः ।

स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि ।

आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥ १२ ॥

सीता—अदो जेव राहवधुरंधरो अज्जउत्तो । [अत एव राघवधुरंधर
आर्यपुत्रः ।]

रामः—कः कोऽत्र भोः ? विश्राम्यतादष्टावक्रः ।

अष्टावक्रः—(उत्थाय परिक्रम्य च ।) अये ! कुमारलक्ष्मणः प्राप्तः ।
(इति निष्क्रान्तः ।)

भावः । नन्वस्त्वेवम्, तथापि युद्धादिषु लब्धवर्णस्य यौवराज्यस्य पालने सहापेक्षा
नास्तीत्यत्राह—राज्यमिति । नवं च नवमेव । ननु युद्धादिवत् परिचितपूर्वमि-
त्यर्थः । ननु तर्हि किं वक्तव्यमित्यत्राह—युक्त इति । युक्तः संनद्धः । ‘योगः
संनहन—’ इति कोशात् स्वस्मादात्मन आत्मीयाद्वा । परमं सर्वोत्कृष्टं प्रसिद्धध-
नस्य अशित्वमिति, तद्यावृत्तिः परमशब्देन विवक्षिता । धनं लब्धांशपरिपालना-
लब्धांशार्जनाभ्यां धनतुल्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥ यथेति । मैत्रावरुणिः मित्रावरुण-
योरपत्यमित्यर्थे बाह्वादिवादिप्रत्ययः । ‘देवनाइन्दे च’ (पा. ६।३।२६) इत्यानङ् ।
इयं च कथा पौराणिकी वेदितव्या । समादिशत्याज्ञापयति । तथा करोमीति शेषः ।
स्नेहमिति । स्नेहो हि सुखरूपः सुखान्तरहेतुश्च । किञ्च ‘शरीरे वसु विज्ञानं मित्रार्थं
संपरित्यजेत्’ इत्युक्तरीत्या सर्वापेक्षया प्रशस्तश्च । अपि च ‘अहेतुः पक्षपातो
यस्तस्य भाग्नि’ इत्युक्तरीत्या दुर्निवर्त्यश्च । तथा च तत्परित्यागोऽपि मम न दुःखा-
येति भावः । स्नेहस्य व्यवस्थितविषयत्व एव गुणत्वम्, अन्यथा तु दोषत्वमस्तीति
निष्कर्षः । दया तु सर्वविषयापि गुणत्वं न मुञ्चति । यथा ‘सर्वभूतेषु सर्वत्र संतुष्ट्या
येनकेनचित् । सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च तुष्यत्याशु जनार्दनः ॥’ इत्युक्त्या धर्मरूपतया
च । किञ्च परदुःखाधीनसत्तया तन्निवृत्तिं विना दुर्निवर्त्या । तामपि मुञ्चतो मम न
व्यथेति भावः । एतेषां व्यतिरेकेऽप्यात्मनो न व्यतिरेक इत्यस्यापकर्षः । सीता तु
‘प्राणेभ्योऽपि गरीयसी’ इत्युक्तरीत्या जीवितं प्रत्यपि प्रधानभूता । किञ्च ‘अशावसितं
रामस्य जीवितप्रयोजनम्’ इति वक्ष्यमाणरीत्या मद्यतिरेकप्रयोजनव्यतिरेकवती ।
पूर्वोक्तेरहृदयानौख्यैः संतुष्टोऽहं तामवलम्ब्य । तथाभूतास्मपि मुञ्चतो मम न
व्यथेति भावः । सीतामित्यनुक्त्या जानकीमित्युक्तिर्लोकाराधनापेक्षया ब्रह्मविषम-
जनकानुरोधोऽप्यकिञ्चित्कर इति सूचयति । लोके हि अभिमतवस्तुपरित्यागात्पूर्व-
काले तस्य सनिधानात् न दुःखभूयस्त्वम्; परित्यागात्परमपि तस्यातीतत्वात् ।
न दुःखभूयस्त्वम्, तत्परित्यागकाले तु भवति दुःखभूयस्त्वं तावद्वर्तमानत्वात् ।
मम तु वर्तमानकालेऽपि न दुःखमेति वर्तमानार्थकं ‘मुञ्चत’ इतिपदतो लभ्यते ।

पाठा०—१ ‘आह’ । २ ‘लोकानां’ । ३ ‘राहवकुल’ । ४ ‘विश्राम्यतां भग-
वानष्टा’ ।

(प्रविश्य ।)

लक्ष्मणः—जयति जयत्यार्यः । आर्य ! अर्जुनेन चित्रकरेणास्म-
दुपदिष्टमार्यस्य चरितमस्यां वीर्यामग्निलिखितम् । तत्पश्यत्यार्यः ।

रामः—जानासि वत्स ! दुर्मनायमानां देवीं विनोदयितुम् । तत्किं-
थानवधिः ?

लक्ष्मणः—यावदार्याया हुताशनैश्शुद्धिः ।

रामः—शान्तं पापम् । (स्नान्त्ववचनम्)

उत्पत्तिपरिपूतायाः किमस्याः पावनान्तरेः ।

तीर्थोदकं च वह्निश्च नान्यतः शुद्धिमर्हति ॥ १३ ॥

अथेति रामान्यशब्देन मनोभ्याभिरपि नैत्यर्थः ॥ १३ ॥ राघवपुरंधरः । रघु-
वंशमेष्ट इत्यर्थः । राघवपदोपादाने सामिप्रायकम् । शरणागतसंरक्षणभूतदयालोका-
राधनैकपररघुवंशजस्य तवेदमनुरूपमित्यभिप्रायः । विधाम्यताद्विधर्मं प्राप्नोतु ।
आशिषि परस्मैपदलोटनात् । 'विधाम्यताम्' इति पाठे ॥ परिजनैरिति शेषः ।
विधमवाचिक्यतामित्यर्थः । निमन्तात्कर्मणि श्लोद् ॥ अर्जुनेन तन्नाम्ना । वीर्या
चित्रमयश्रेण्याम् ॥ दुर्मनायमाना दुःखितमनस्त्वाम् । जनकस्य स्वदेनान्प्रति गम-
नादिति भावः । 'कर्तुः कथम् सतीपश्च' (पा. १।१।११) कृत्वादान्मनेपदम् ।
शानच् । विनोदयितुं दुःखविस्मरणपूर्वकं संतोषं ग्राहयितुम् । 'तुद प्रेरणे' ।
उपसर्गनलेन उक्तार्थलाभः । तत्किंयानवधिः ? तदित्यव्ययम् । तस्मैत्यर्थः ।
अवधिरन्तः क्रियान् । किंप्रमाणक इत्यर्थः । अनेसंख्यानेषु मन्त्रापादेषु कीदृश-
संख्यापुत्रोऽस्मन्पापारः अस्य चित्रस्यावधिरित्यर्थः ॥ यावदिति । हुताशनेन
शुद्धिरिति विमदः । यावच्छब्दोऽवधारणार्थकः । हुताशनशुद्धिर्यावत् । हुता-
दानशुद्धिरैवावधिरित्यर्थः । अवधिरिति पूर्वस्मादनुपगमः ॥ शान्तं पापमिति ।
योऽयमलौकीपन्यायस्तस्य पीडाहेतुमूतपापशान्तिकरो भवतिवति तात्पर्यम् ।
लोकोपेतिरियमेष्टजनं प्रत्यनिष्टवचनाद्यमजनाशीर्वचनरूपा । समान्त्ववचनम् ।
अलधर्मपुरवासवहितमित्यर्थः ॥ उत्पत्तीत्यादि । उत्पत्त्या परिपूतायाः परि-
शुद्धायाः । इमिमत्यनिरासार्थमिदम् । स्वभावतो दोषप्रतिमत्तया इत्यर्थः । अस्या
सीतायाः । पावयन्तीति पावनानि । नन्यादित्वात्पुत्रत्ययः । अन्यानि पावनानि
पावनान्तराणि । तैरित्यर्थः । किम् । न किमपीत्यर्थः । शुद्धिर्द्वि दोषनिर्हरणम् ।
अविद्यमानबोपाया कथं शुद्धिरिति भावः । किंच अन्तरशब्देन दोषरहितमात्रस्य
पावयस्तपेक्षा नास्ति । पावयत्यत्र तत्तैरपेक्ष्य कैमुतिकम् । इयं च केवलं
दोषरहिता न किंतु पावका चेति सूच्यते । 'अपि मा पावयेत्साध्वी ब्राह्मेतीच्छति
जाह्नवी' इति न्यायान् । उक्तमयमुत्तरार्धेन दर्शयति—तीर्थोदकमिति ।

देवि देवयजनसंगवे । प्रसीद । एष ते जीवितावधिः प्रवादः ।

क्लिष्टो जनः किल जनैरनुरञ्जनीय-

स्तन्नो यदुक्तमशुभं च न तत्क्षमं ते ।

नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा

मूर्ध्नि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि ॥ १४ ॥

गङ्गादिपावनजलम् । तीर्थशब्दो विशेषणमात्रपरः, यथाश्रुते तीर्थशब्दस्यैव परिशुद्धोदकवाचित्वात् । यद्वा,—तीर्थानां गुरुणामुदकं पादावनेजनान्भ । 'आपः पादावनेजनीर्द्विपन्तं निर्दहन्तु मे' इति श्रुतेः । बहिश्च अन्यतः शुद्धिमन्यहेतुरुशुद्धिर्नाहृतः । यथा पावकत्वाविशेषात्तीर्थोदकवह्नयोरितरापेक्षा नास्ति तद्वत्स्या अपि पावकत्वाविशेषेण तदपेक्षा नास्तीत्यतिस्फुटम् । किञ्च विनिगमनाविरहात् बह्वेषां सीतासंबन्धतः शुद्धिः किं न स्यादित्यागयः । अग्निप्रवेशानुमतिर्मूढप्रसायनार्था वा अग्निप्राशस्त्यार्था वा ॥ १३ ॥ जीवितावधिरिति । जीवितस्यावधिर्यस्येति बहु-
ग्रीहि । यदीयावधिः जीवितावधिः । स इत्यर्थः । प्रसीद । 'अजलि परमा मुद्रा क्षिप्रं देवप्रमादिनी' इत्युक्तीत्या बहुतरापराधानां क्षिप्रं क्षमापकोऽयमजलिरपराध-
भूयस्त्वानुगुण्याच्छरीरपातपर्यन्तमनुष्ठेयः । त चाक्षक्या तन्नेगानुष्ठीयत इति भावः । क्लिष्ट इति । यद्यस्मात्कारणारिक्लिष्टो जनो दुःखितो जनो जनैरनुरञ्जनीयः क्लेशं विस्मर्य लालनीय इत्यर्थः । ननु पूर्वानुभूतदुःखस्मारणेन हेशयितव्य इत्यर्थः । तत् तस्मात् । अशुभममङ्गलम् । 'अशिवम्' इति पाठान्तरम् ते त्वद्विषये । शेषे पठ्यते । नः आवयोः 'अस्मदो द्वयोश्च' (१।२।५९) इति द्वित्वे बहुवचनम् । यदुक्तम् । अस्मत्कर्तृकं यद्वचनमित्यर्थः । 'नपुंसके भावे क' । 'यावदायां हुता-
दानशुद्धिः' इत्युक्तलक्ष्मणवचनमित्यर्थः । अत्र लक्ष्मणवचनस्य रामस्य स्तोत्रितै-
क्याभिसंधिना । 'रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यं प्राणो बहिधरः' इत्युक्तेः । तत् । वचन-
मित्यनुपपज्यते । न' । त्वदेकजीवितयोस्तव निर्दोषतां च जानतोऽस्मि । न क्षमं
नोचितम् । अयं भावः—बन्धुत्वमित्रत्वानादरेण जनत्वरूपसामान्यधर्म एवानुरज-
नीयानुरजकभावे पर्याप्तो हेतुः । तत्र 'प्रेयो मित्रं बन्धुता वा समप्राः सर्वे कामाः
संपदो जीवितं वा । लीणां मर्ता धर्मदाराश्च पुंसाम्' इत्युक्तीत्या सर्वप्रकारश्रियतमा-
यास्तव विषये तथाविधानां अस्माकं पूर्वानुभूतदुःखस्मारणमहापराधो नोचित एव ।
तत्राप्यजीकनिर्वन्धतस्मारणं तु सुतराम् । किञ्च निर्दोषतां च जानतो राघवयोस्त-
त्कथनं तु दूरोत्सारितमिति । सुरभिणः कुसुमस्य सुगन्धप्रधानस्य पुष्पस्य मूर्ध्नि
स्थितिर्नैसर्गिकी निसर्गत एव । विनयादित्वात्स्वायै ठकप्रत्ययः । सिद्धा प्रसिद्धा चेत-
नाचेतनसाधारण्येन प्रसिद्धा; चेतनैरवचूडरूपेणाचेतनैः शास्त्राग्रे च धारणात् ।
चरणैरवताडनानि न । न दृष्टानीत्यर्थः । अयं भावः—त्रिविधानि तावत्कुसुमान्य-
वगन्तव्यानि । यानि कान्तिप्रधानानि, सौरभ्यप्रधानानि, उच्चोभयप्रधानानि

सीता—होदु अज्जउत्त ! होदु । एहि । पेस्सम्ह दाव दे चरिदं ।

(इत्युत्थाय परिणामति) [भवात्वायंपुत्र ! भवतु । एहि । प्रेक्षामहे तावत्ते चरितम् ।]

लक्ष्मणः—इवं तदालेख्यम् ।

सीता—(निर्वण्यं ।) के एदे उपरिणिरंतरट्टिदा उपत्युवंदि विअ

अज्जउत्तं ! [क एते उपरिनिरन्तरस्थिता उपस्तुवन्तीमायंपुत्रम् ?]

लक्ष्मणः—देवि । एतानि तानि सरहस्यानि जूम्मकास्त्राणि । यानि

भगवतो भृशाश्चारकोशिकमुपसंकान्तानि । तेन च ताटकावधे प्रसादी-
कृतान्यार्यस्य ।

रामः—वन्दस्व देवि । दिव्यास्त्राणि ।

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तस्या परःसहस्रं शरदां तपांसि ।

एतान्यर्दृशंगुरवः पुराणाः स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि ॥ १५

चेति । तत्र कान्तिप्रधानानि शास्त्रमलीकुमुमादीनि, सौरभ्यप्रधानानि दमनपा-
रीणि । उभयप्रधानानि मालतीप्रवृत्तीनि । तत्र सौरभ्यमात्रप्रधानस्यापि न चरणा-
वताडनार्हत्वम् । तस्य प्राणैकविरन्तरागुमान्यत्वात् । एवं नायस्यापि । तस्य
वर्तनैरागुभास्यत्वात् । उभयप्रधानस्य तु सुतरां न चरणावताडनार्हत्वमिति ।
सुरभिणः हुसुमस्येति पदद्वयोपादानादर्थं ध्यास्यातम् । अत्र 'न सुसलैः' इति
चेचित्पठन्ति । अत्र प्राज्ञस्य पूजनीयस्य लक्ष्मणस्यैकस्य सष्टार्थिचिद्वचनमुपमेय
मुक्त्वा निहीनपहुतरचरणकरणक्रान्तामुपमानतावचनात् तादृशतादृशगन्धं सुरभि-
पुसुमस्य यावदस्माद्विर्तं तावदलक्ष्मणवचनजन्यं सीताया अस्माद्विर्तमिति ध्यज्यते
॥ १५ ॥ प्रेक्षामहे पद्याम इत्यर्थः ॥ आलेख्यं चित्रम् ॥ उपरि निरन्तरस्थिता
अविरलं स्थिता । अमुपविष्टा इत्याद्ययः । तेषां दिव्यास्त्रत्वादुपरिस्थितिविषुक्तेत्युपरि-
लेखनम् । उपस्तुयन्ति स्तोत्रं पुर्वन्ति । सरहस्यानि । प्रयोगप्रतिसंहारापर्यिकमन्त्रा-
दयो रहस्यानि । तत्सहितानीत्यर्थः । जूम्मकास्त्राणि । भृशाश्चास्त्राणो मुनेः फौशिकै
मिश्रामित्रमुपसंकान्तानि प्राणानि । उपसंकान्तानीति कर्तृप्रत्ययेन स्वयमेव तानि
फौशिकं प्राप्तानीति लभ्यते । तथा च—'भृशाश्चः परः सहस्रपरितसरान्तेवासिने
वौशिराय' इति यस्यमाणं परःसहस्रपरितसरान्तेवासित्वं जूम्मकास्त्ररूपफलगुह्य-
मपेक्ष्यासक्तपमिति हृदयम् । तेन च विश्वामित्रेण प्रमादीकृतानि प्रमादतत्कार्यज्जूम्म-
पास्त्रयोरभेदाप्यवसायादित्यमुक्तम् । केवलप्रसादेन दत्तानीत्यर्थः ॥ ब्रह्मादय इति ।
पुराणा ब्रह्मादयश्चतुर्मुक्तप्रकृतयः । गुरवस्तप उपदेष्टारः । तमोनिवतका इत्यर्थः ।
'शरदस्तपांसि' इति वा पाठः । तपस्यन्तःकरणनैर्मल्यापादनद्वारा भगवत्साक्षात्कार-
हेतुभूतमायशोषणप्रदानि परःसहस्रम् । सहस्रात्परा इत्यर्थः ; 'कर्तृकरणे कृता
बहुलम्' (२।१।३२) इतिबहुलप्रदण्णात्तमासः । मुप्युपेति वा । परस्परशिवित्वात्सहस्र-

सीता—णमो एदाणं । [यम एतेभ्यः ।]

रामः—सर्वथेदानीं त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्ति ।

सीता—अणुगहीदग्निं । [अणुगृहीतासि ।]

लक्ष्मणः—एष मिथिलवृत्तान्तः ।

सीता—अम्हहे, दलंतणवणीलुप्पलसामलसिणिद्धमसिणसोहमाण-
मंसलदेहसोहग्गेण विम्हअत्थिमिदत्ताददीसंतसोम्मसुंदरसिरी अणादर-
त्थुद्धिदुसंकरसरसणो सिंहडमुद्धमुहमंडलो अज्जउत्तो आलिहिदो । ॥
[अहो, दलन्तवनीलोत्पलश्यामलस्निग्धमसृणशोभमानमांसलवेहसौभाग्येन]
विस्मयस्तिमिततात्पद्यमानसौम्यसुन्दरधीरनादुरद्वुटितशंकरशरासनः शिख-
ण्डमुखमुखमण्डल भायंपुत्र आलिखितः ।] ॥ २३० ॥ १९॥

लक्ष्मणः—आर्ये ! पश्य पश्य,—

संबन्धिनो वसिष्ठादीनेष तातस्तत्रार्चति ।

गौतमश्च शतानन्दो जनकानां पुरोहितः ॥ १६ ॥

शब्दस्य सुभागमः । सहस्रसंख्याधिकसंख्याका इत्यर्थः । 'विनात्यायाः सदैकत्वे सर्वाः
संख्येयसंख्ययो' इत्यनुगासनादेकत्वात् । शरदः संवत्सरान् । अत्यन्तसंबागे
द्वितीया । तथा च सहस्रसंख्याधिकसंवत्सरेषु निरन्तरं तृप्तेत्यर्थः । प्रज्ञा परमात्मा,
प्रधानं ॥ तत्कार्यत्वाज्जगत् प्रज्ञाशब्देनोच्यते । तदुक्तम्—'तावर्थादुपचारोऽस्ति
क्वचित्स्वामिभावतः । अद्वात्रीभावतात्कर्म्याद्विपरीत्यादपीप्यते ॥' इति ॥ तस्य हिताय
तदपेक्षितेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनाय तपःफलभूतजृम्भकोपदेशेन राजभिर्विरोधि-
निरसनेन जगतः पुरपार्यसाधननिर्वर्तनसिद्धेरिति भावः । अथवा प्रज्ञा वेदस्तस्य हिताय
धारणाय । धारणार्थकधात्राधातोर्नपुंसके भावे कः । 'दधातेर्हिः' (पा. ७।४।४२) इति
हिभावश्च । अनुत्सादायेति भावः । तपोमयानि तपःस्वरूपाणि । स्वार्थिको मयद् । स्वानि
स्वकीयानि तेजासि एतान्यदर्शन् । जृम्भनात्माभ्युपदयन् । कार्यकारणनिबन्धनमिदं
सामानाधिकरणम् । 'दशिद् प्रेक्षणे' इति धातोः लुङ् । तथा च—यदुत्तरतपःकार्यं
भूतानामेतेषां केवलगुरुप्रसादसाध्यत्वम् । ननु शुश्रूषादिमाध्यत्वमिति भावः ॥ १५ ॥
त्वत्प्रसूतिं त्वत्प्रसवम् । त्वत्पुत्रावित्यर्थः । 'द्विधा गर्भप्रस्थितदनु दिवसे' (६।२८)
इति वक्ष्यमाणरीत्या यमलत्ववत्पुत्रात्वमपि निर्णीतमिति सूच्यते । अन्यथा स्त्रीप्र-
जात्ये जृम्भकाभ्यनुज्ञानमसंगतं स्यात् । उपस्थास्यन्ति प्राप्स्यन्ति । मामिव सोप्य-
न्तीति वार्थः ॥ अम्हहे इति । दलितनीलोत्पलवच्छ्यामलं स्निग्धं च चाकचक्य-
युक्तम् । मांसलं स्फीतं तेन । तथाविधेनेत्यर्थः । विशेषणसमासः । देहसौभाग्येन
देहसौन्दर्येण । विस्मिता आश्चर्ययुक्ता । अत एव स्तिमिना निश्चलास्तास्तारतैर्दयमाना
सौम्या आहादकरी सुन्दरधीर्यस्य स तथोक्तः । प्राकृते आत्मनेपदाभावादीसन्त्ये-
त्युक्तिः । द्रुटितं भग्नं शरासनं येन स तथोक्तः ॥ संबन्धिन इति । जनकानां

रामः—सुखिष्टमेतत् ।

जनकानां रघूणां च संनन्धः कस्य न प्रियः ।

यत्र दाता ग्रहीता च स्वयं कुशिकनन्दनः ॥ १७ ॥

जनकापत्यभूतानाम् । लाक्षणिकोऽयं शब्दः । पुरोहितो गौतमो गौतमपुत्रः ।
 'अप्यन्धकृष्णिपुद्गम्यश्च' (पा ४।१।११४) इत्यण्प्रत्ययः । शतानन्दस्तत्तामा ।
 तथा च—एष तव तातो वसिष्ठादीन्सन्निधिनोऽर्चयति पूजयति । जनकानां पुरो
 हितो गौतमः शतानन्दश्चार्चयतित्यनुपपन्नः । यथारुम तव तातो जनकः सन्निधितो
 दशरथप्रभृतीन् अर्चयति । जनकानां पुरोहितो गौतमः शतानन्दश्च वसिष्ठादीन् अर्चयति
 चेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ सुखिष्टमिति । हेमरविन्दपरिमलन्यायादिति भावः ।
 जनकानामिति । जनकानां जनकवशोद्भवानां रघूणां रघुवशोद्भवानां च ।
 लाक्षणिकोऽयं शब्दः । संनन्धोऽपत्यसंबन्धः कस्य न प्रियः ? सर्वस्यापि प्रियः
 इत्यर्थः । यत्र संनन्धे कुशिकनन्दनो विश्वामित्रः स्वयं दाता स्वयं प्रतिग्रहीता च ।
 दशरथः प्रति दाता, जनकः प्रतिग्रहीता चेत्यर्थः । अयं भावः—तव मम च परि-
 णयरूपोऽयं संनन्धो जनकदशरथयोराधयोर्जनानां च मध्ये कस्यचिदपि नाप्रियः ।
 तथा हि—जनकानां रघूणामित्यनेन रघुपदवात् जनकनस्याश्च प्रति नाप्रियत्वमिति
 लभ्यते । अत्र निमीनामित्यनुवत्त्वा जनकानामिति पदोपादानेन 'वर्मणैर्न हि
 ससिद्धिमास्थिता जननादयः' इति जनके प्रसिद्धं कर्मयोगशीलत्वमिदं स्फुट्यते ।
 एव ऋतुस्थानामित्यनुवत्त्वा रघूणामित्युक्त्वा 'श्रुतस्य यायादयमन्तमर्कस्तथा परेषां
 सुधि चेति पार्थिवः' इत्यादिनास्त्रिदासनिरुक्त्या 'लङ्घित्वोर्नञोपश्च' (उ. १३२)
 इत्यनुशासनेन च लङ्घयता लङ्घते जानाति सर्वमिति श्रुत्यपराया 'मनुदि-
 क्यैऽनवीत्' इत्यैश्वराक्यं रघुकुलात्साधारणज्ञानयोगशीलत्वं सूच्यते । तथा
 चान्मरुतशपनरूपिण्ये जातोऽपत्यसंबन्धः संबन्धिनामित्यभिमतो भवति । तत्र
 क्षीरसाकंरावदन्योन्यसम्पर्कमणीयज्ञानरमणीयजनकविषयत्वे तु तस्य हेमरविन्दप-
 रिमलन्यायेनानिश्चाध्यत्वमिति तान्प्रत्यप्रियत्वव्यावृत्तिः । अत एव चावा प्रत्यपि
 नाप्रियस्य यत्र दातेत्यादिनापि जनकदशरथौ प्रत्यप्रियत्वव्यावृत्त्ये । तत्र दशरथः
 प्रति अयाचितोपगतत्वाज्जनकं प्रति दुष्करयनुर्भङ्गप्रतिज्ञानिवर्तनरूपमदोषकारर-
 णाच्च सुर्वनुज्ञाप्राप्तत्वात्महर्षिवास्तित्वाच्च नावा प्रत्यप्रियत्वम् । स्वयमित्यनेनाप्रदा-
 दिमूलरूपिदादुयाजनहरिश्चन्द्रोपपन्नव्यावृत्तिः । अत एव जना प्रत्यप्रियत्वं निरस्तम् ।
 शिष्टानुमतस्य धर्मत्वे शिष्टकारिते तस्य वैमुक्तिरुक्तत्वात् । तथा चापस्तम्ब-
 स्मृतिः—'यत्त्वार्या नियमाणं प्रवृत्तं स धर्मः' इति । अत्रार्थिर्विश्वामित्र इत्याद्य-
 नुक्त्वा कुशिकनन्दन इति पदोपादानं विश्वामित्रः सन्निधित्वमविगण्य भूतपूर्व-
 गत्वा क्षत्रियत्वं स्वीकृत्य चनुभावेनास्मत्सन्निधावेनास्ति असति संनन्धे ब्रह्मर्षि-

सीता—एदे खु तत्कालकिदगोदानमंगला चचारो भादरो । विआ-
हदिविखदा तुम्हे । अम्हो जाणामि, तँस्सि जेव्व पदेशे तँस्सि जेव्व
काले वत्तामि । । [एते खलु तत्कालकृतगोदानमङ्गलाश्चत्वारो भ्रातरः ।
विवाहदीक्षिता यूयम् । अहो जानामि, तस्मिन्नेव प्रदेशे तस्मिन्नेव काले वर्ते !]

रामः—

समयः स वर्तत इवैप यत्र मां

समनन्दयत्सुमुखि ! गौतमार्षितः ।

अयमागृहीतकमनीयकङ्कण-

स्तव मूर्तिमानिव महोत्सवः करः ॥ १८ ॥

लक्ष्मणः—इयमार्या । इयमप्यार्या माण्डवी । इयमपि वधूः
श्रुतकीर्तिः ।

सीता—वच्छ । इअं वि' अवरा का ? [वत्स ! इयमप्यपरा
का ?]

लक्ष्मणः—(सलज्जासितम् । अपवार्यं ।) अये ! ऊर्मिलां पृच्छ-
त्यार्या । भवतु, अन्यतः संचारयामि । (प्रकाशम् ।) आर्ये ! दृश्यतां
द्रष्टव्यमेतत् । अयं च भगवान् भार्गवः ।

कृत्यानीति व्यजयति ॥ १७ ॥ एदे खु इति । गोदानमङ्गलं क्षीरकर्म तस्य मङ्ग-
लार्थत्वात्ममङ्गलत्वम् । विवाहेन दीक्षिता विवाहदीक्षिता इति । विवाहहेतुकप्रतवन्त
इत्यर्थः । 'दीक्ष भौण्ड्येज्योपनयनव्रतादेशेषु' इति दीक्षधातोः कर्तरि कः ।
तस्मिन्नेव प्रदेशे इति प्रत्यभिज्ञादाव्यभिचि ॥ समय इति । यत्र समये गौतमा-
र्षितः पुरोधसा शतानन्देन प्रतिपादित आगृहीतकमनीयकङ्कणः समन्ताद्गृहीतकम-
नीयबलयः, तथापि मूर्तिमान् महोत्सव इव स्थितः समनन्दयत्, स एष समयो
वर्तत इव । स्मृतिवैशमिदम् । अत्र 'सुमुखि' 'आगृहीतकमनीयकङ्कणः' इत्युक्त्या
मिदमाध्यसमभिव्याहारन्यायेनागृहीतकमनीयकङ्कणत्वं प्रति सीताया वदनकमलसौ-
न्दर्यातिशयो हेतुरित्यवगम्यते । अन्यथा 'पाणि गृहीष्व पाणिना' इत्युक्तपाणिपीड-
नस्य प्रकोष्ठवर्तिमणिवलयग्रहणासंगतेः । तथा च—सीतामुखचन्द्रदर्शनानन्दपार-
वश्येन सम्यक्प्रहणामावात्सवंत । तथात्व एव स पाणिर्मूर्तिमान्महोत्सव इव
स्थितः । सम्यक्स्पर्शे तु निःसीमानन्दकर इति व्यज्यते । आगृहीताः सम्यग्गृहीताः
शृङ्गारमूलकसात्त्विकभावविशेषरूपत्वेन स्पृहणीयाः कङ्कणाः स्वेदजलविन्दवो
यस्मिन् तथोक्त इत्यप्याहुः । 'आगृहीतवैवाहिकप्रतिसर' इत्यपि केचित् ॥ १८ ॥

सीता—(संभ्रमम्) कं पिदम्हि । [कम्पितास्मि ।]

रामः—ऋषे ! नमस्ते ।

लक्ष्मणः—आर्ये ! पश्य । अयमार्येण—(इत्यर्थे—)

रामः—(साक्षेपम्) अयि, बहुतरं द्रष्टव्यम् । अन्यतो दर्शय ।

सीता—(सन्नेहबहुमानं निर्वर्ण्य) सुष्ठु सोहसि अज्जउत्त ! एदिणा विणअमाहप्पेण । [सुष्ठु शोभस्ते मार्यपुत्र ! एतेन विनयमाहात्म्येन]

लक्ष्मणः—एते वयमयोध्यां प्राप्ताः ।

रामः—(साक्षम्) स्मरामि हन्त स्मरामि ।

जीवत्सु तातपादेषु नूतने दारसंग्रहे ।

भ्रातृभिश्चिन्त्यमानानां ते हि नो दिवसा गताः ॥ १९ ॥

इयमार्या माण्डवीति भरतभार्यात्वात्, इयमपि बधूयेति शत्रुमगार्यात्वात् कुपात्वेन ग्रहणम् ॥ अयमिति । भार्गवः परशुरामः ॥ कम्पितास्मि । येनेति शेषः ॥ अयमार्येणेत्यादि । अत्र द्विष्यं घनुरारोपयित्वा समाकृत्येजस्क इति बहुमुद्युक्त्यान् लक्ष्मणः, तावदात्मप्रशंसामसहमानो रामः प्रतिषिद्धवानित्याशयः ॥ साक्षेपं सप्रति-येधम् । 'क्षिपु निरसने' इत्यस्मान् भावे घनप्रत्ययः । अन्यतो दर्शय, अन्यत्र लिखितं दर्शयेति भावः ॥ विनयमाहात्म्येन विनयस्य श्लोकरूपेतामपिष्करणरूपस्य स्वस्तिमिरुपासुर्घपानरूपस्य वा माहात्म्यं भूयसा तेनेत्यर्थः ॥ एते वयमयोध्या-प्राप्ताः । तथालिखिता इत्यर्थः ॥ जीवत्सिति । तातपादेषु पितरीत्यर्थः । पूजार्थां पादसन्धौ बहुवनने । 'उत्तमानां स्मरणं तु पादसन्धेन भण्यते' इति । जीवत्सु सप्ता-शेषु । 'यस्य च भावेन—' (२।३।३७) इति सप्तमी । दारसंग्रहे नूतने सति मातृ-भिश्चिन्त्यमानानां नस्ते दिवसा गता इत्यन्वयः । गता दिवसास्ते हीति स्मरणाकार-प्रदर्शनं वा । अवन्धोरपि रक्षकस्य जीवनंमानन्दायः । सर्वविधसंरक्षणशीलस्य पितुर्जीवनं तु निरवधिकादादजनकम् । किं च दाराणां सततपरिचयेऽपि प्रियैकवैप-स्वम्, नूतनसंग्रहे तु अमन्दानन्दहेतुत्वम्, स्मरुपसलनं माता निरतिशयसौख्यं कारिणी । तद्यापि सा त्येक्यमिदं सर्वविधसंरक्षणानि कृत्वा ततोऽप्यधिकानि चिन्तयति चेत् निःसीमानन्दलाभः । एवमपरिच्छिन्नानन्दकन्दलहेतुत्वाद्विपसानां तच्छन्देन निर्देशः । अत्र मातृभिरिति न यथा स्वसंग्रहः सर्वास्मां रामसर्वविधहिताचिन्ताव-स्वम्; संकोचे मानाभावात् । कैत्रेय्याः कौर्याणाञ्चिन्तम् । एवं चेदप्यतिशयितानन्दहेतुः सपत्नीमातृप्रयुक्तोपह्वस्य सगरादिषु प्रसिद्धत्वेन तदभावस्याभिमतत्वान् । तातपाद-जीवनादीनां मध्य एकैकमेवानन्दहेतुः । समुदितानि तु सुतरामिति भावः ॥ १९ ॥

इयमपि तदा जानकी

पतनविरलैः प्रान्तोन्मीलन्मनोहरकुञ्जलै-

दशनकुसुमैर्मुग्धालोकं शिशुर्दधती मुखम् ।

ललितललितैर्ज्योत्स्नाप्रायैरकृत्रिमविभ्रमै-

रकृत मधुरैरङ्गानां मे कुतूहलमङ्गकैः ॥ २० ॥

‘नूतने दारसंप्रहे’ इत्युक्तं विप्रिनाष्टि—इयमपि तदेत्यादिना । पतनेति । शिशुः शैशवान्तवती । शिशुप्रायेत्यर्थः । ‘पतिसंयोगमुल्लभं वयो दृष्ट्वा च मे पिता’ इत्युक्तेः । पतनेन प्रस्थितदशनपतनेन । प्रान्तोन्मीलदित्युक्तेः । विरलैः सान्तरालैः । प्रान्तेत्याद्यत्र उन्मीलच्छब्दः प्ररोहदन्तपरः; दशनकुसुमैरिति रूपकसाहचर्यात् । तथा च उन्मीलदेव उद्यच्छूतनदशनादुर एव मनोहरकुञ्जलमुन्मीलन्मनोहरकुञ्जलं प्रान्ते उन्मीलन्मनोहरकुञ्जलं येषामिति बहुव्रीहिः । यद्वा,—कुञ्जलशब्दो मुकुलसदृशदशनपरः । प्रान्तोन्मीलन्ति मनोहरकुञ्जलानि येषामित्यर्थः । रूपकविशयोक्तिरलंकारः । दशनकुसुमैरिति तु रूपकमुपमा येति संकर इत्यपि वदन्ति । दशना एव कुसुमानि तैर्धावत्यशिरत्वादिसादृश्याद्रूपणम्, उपमा वा । हेतुमिः । मुग्धः सुन्दर आलोको यस्य तातोयोजम् । यद्वा,—दशनकुसुमैरिति इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । दशनकुसुमैरुपलक्षितमित्यर्थः । मुग्धालोकं सुन्दरकटाक्षं मुखं दधती इयं सीता ललितादपि कुसुमादपि ललितैः सुकुमारैः । यद्वा,—ललितं नाम हासाद्यन्यतमविशेषः । तदुक्तम्—‘सुकुमारात्रविन्यासो ललितं परिकीर्तितम्’ इति । तेन ललितैः । विलसितैरित्यर्थः । ‘लड विलासे’ कर्तरि क्तः । लडयोरेकत्वम् । ज्योत्स्नाप्रायैर्ज्योत्स्नासदृशैः । यद्वा,—ज्योत्स्ना कान्तिः । लावण्यमिति यावत् । तत्प्रायैः तत्प्रचुरैरित्यर्थः । प्रायशब्दः प्रचुरवाची । जलप्रायो देश इतिवत् । लावण्यस्वरूपं तु ‘भूयिष्ठं तेज एवाद्भिर्बहुलाभिर्बहुकृतम् । चक्षुरानन्दजननं लावण्यमिति कथ्यते ॥’ इति । अकृत्रिमाः स्वामयिका विभ्रमा विलासा येषां तानि । तैरित्यर्थः । विभ्रमशब्दो गोबलीवर्दन्यायेन माधुर्यललितान्यपरः । यद्वा,—‘विभ्रमस्वरयाकालभूपास्थान’ इत्युक्तविभ्रमपरः । सोऽकृत्रिमो येषु तथोक्तैरित्यर्थः । मधुरैः प्रियैरित्यर्थः । ‘आभूषणेऽपि रम्यत्वं माधुर्यमिति कथ्यते’ इत्युक्तमाधुर्ययुक्तैरित्यर्थः । अनुकम्पितैरङ्गैरङ्गकैः । ‘अनुकम्पायाम्’ (पा. ५।३।६७) इति कन्प्रत्ययः । अतिसुकुमारतया गाढान्निष्ठनादिषु दयनीयैरित्यर्थः । तदाह कालिदासः—‘सदयं सुन्दरि । शृण्वते रसोऽस्य’, ‘पीतं मया सदयमेव रतोत्सवेषु’ इति । उद्दण्डकविथ ‘इमां काङ्क्षेऽहमाभ्य उरसि सदयम्’ इति । यद्वा,—अल्पैरङ्गैरङ्गकैः । ‘अल्पे’ (५।३।८५) इति सूत्रेण कन्प्रत्ययः । अपत्वं चेह तनुत्वमभिप्रेतम् । तदुक्तम्—‘स्वभावतनुका चूनम्’ इति अनेन ‘मुष्णिष्टस्येवन्धत्वं सौन्दर्यमिति कथ्यते’ इत्युक्तसौन्दर्यमप्युक्तं भवति । तेन विना तनुत्वस्य दोषत्वात् । मेऽङ्गानां कुतूहलमकृत कृतवती । ‘हुङ्कन् करणे’ सिचो लोपः ।

पाठा०-१ ‘कुन्तलैः’. २ ‘मुकुलैः’. ३ ‘मधुरैरङ्गानां’.

लक्ष्मणः—एष मन्थरावृत्तान्तः ।

रामः—(सैत्वरगन्धर्वो दर्शयन् ।) देवि । वेदेहि ।

इहुदीपादपः सोऽयं शृङ्गवेरपुरे पुरा ।

निपादपतिना यत्र स्निग्धेनासीत्समागमः ॥ २१ ॥

लक्ष्मणः—(विहस्य, स्वगतम् ।) अये । मध्यमाभ्यावृत्तान्तमन्तरि-
तमार्येण ।

सीता—अहो, एसो जडासंजमणवुत्ततो । [अहो, एष जडासं-
जमणवृत्तान्तः ।]

लक्ष्मणः—

पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकैर्यद्वृद्धेक्ष्याकुभिर्धृतम् ।

धृतं बाल्ये तदार्येण पुण्यमारण्यकव्रतम् ॥ २२ ॥

कर्त्रभिप्राय भातमनेपदेन रामात्कुतुहलकरणफलं सीताया इत्यवगम्यते । 'अर्द्धतं सुख-
दुःखयोः' (११४०) इति वक्ष्यमाणत्वात् । वेचित्तु—'अम्बानाम्' इति पाठ इत्याहुः ।
॥ २० ॥ मन्थरावृत्तान्तस्तरप्रयत्नफलपदाभिपेक्षान्तरापर्यः ॥ इहुदीति । स्निग्धेन
स्नेहयता निपादपतिना शुद्धेन समागमः संबन्धः ॥ २१ ॥ मध्यमाभ्यावृत्तान्तमिति
ह्रींषत्वं प्रामादिकम् । अन्ताशब्दं लक्ष्म्या मध्यमाभ्यावृत्तमन्तर्हितमिति पठनीयमि-
त्याहुः ॥ जडासंजमनं जडासंजनम् ॥ पुत्रेति । पुत्रेषु संक्रान्ता स्वयमेवाध्वरीयि-
त्यादागता । सतः संक्रान्तेत्यर्थः । 'गत्यर्था'—(३१४१०२) इति सूत्रेण वर्तते
रिक्तः । तथाविधा लक्ष्मीर्येषां ते तथोक्तार्थः उरःप्रवृत्तित्वात् कर्त्तुं । वृद्धाश्च ते इक्ष्वा-
क्यवेति विग्रहः । इक्ष्वाक्यस्य इत्यर्थः । तैर्यद्वृतं धृतं तत्पुण्यं व्रतमार्येण बाल्ये धृत-
मिति योजना । आरण्यकानां व्रतम् । अरण्यवरमनुप्यसंश्लिष्टं व्रतमित्यर्थः । अत्र
पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीनैरिखनेन पुत्रवत्त्वगुपभुक्तराज्यत्वम्, संक्रान्तेति कर्त्तव्येन
यावच्छरीरैर्वापि भुगुपभुक्तराज्यवत्त्वम्, वृद्धेलनेन वार्धक्यं चावगम्यते । एवं चितेषां
समुत्तिष्ठानां सत्यं एव पूर्वेषामारण्यकव्रतधारणं न तु यत्किंचित्सत्यं । रामस्य तु
एतेषां सर्वेषामभावेऽप्यारण्यकव्रतधारणम् । बाल्ये इत्यनेन पुत्रवत्त्वोपभुक्तराज्य-
वत्त्वशरीरैश्चित्यवार्धक्यमावानां लाभान् । व्रतमित्यनेन असमजसादिभ्यावृत्तिः ।
व्रतस्य पुण्यत्वाव्यभिचारात् पुण्यमिति विशेषणं प्रसिद्धव्यावृत्त्यर्थम् । तद्वि अनुष्ठा-
तुरेव पुण्यफलसाधनम् । इदं तु सकलभुवनामीष्टसाधनमिति । आयणेत्यनेन सा-

पाठा०-१ 'एषा मन्थरा'. २ 'अनुत्तर'. ३ 'वृत्तान्तोऽन्तरितः'. ४ 'कृतम्'.

टिप्प०-१ तथा हि रघुवंशे कालिदासः (७.७१) 'प्रयमपरिगतां रघुः संनिवृत्तं
'निजविगमनिर्गमं शप्यन्मायासमेनम् । सद्रुद्विहनुद्वन्दः शान्तिमाणीस्तुभूत हि तत्रि
दुःखं यत्पूर्ववदवा गृहस्थः' इति ।

उत्त० पृ० ३

सीता—एसा पसण्णपुण्णसलिला भगवदी भाईरही । [एसा प्रस-
न्नपुण्यसलिला भगवनी भागीरथी ।]

रामः—रघुकुलदेवते ! नमस्ते ।

तुरगविचयव्यग्रानुर्वीभिदः सगराध्वरे

कपिलमहसा रोषात्पुष्टान्पितुश्च पितामहान् ।

अगणिततनूतपस्तस्था तपांसि भगीरथो

भगवति ! तव स्पृष्टानद्दिश्विरादुदतीतरत् ॥ २३ ॥

सा त्वमम्ब ! स्तुपायामरुन्धतीव सीतायां शिवानुय्यौना भव ।

लक्ष्मणः—एष भरद्वाजावेदितश्चित्रकूटयायिनि वर्त्मनि वनस्पतिः
कालिन्दीतटे वटः श्यामो नाम ।

(रामः संस्पृहमवलोकयति ।)

सीता—सुमरेदि वा तं पदेसं अज्जउत्तो ? [स्मरति वा तं प्रदे-
शमायंघुघ्नः ?]

रामः—अयि, कथं विसर्यते ?

अलसलैलितमुग्धान्यध्वसंपातखेदा-

दशिथिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि ।

परिमृदितमृणालीदुर्बलान्यङ्गकानि

त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥ २४ ॥

अर्थनिबन्धनलोकादभीलादिना न कृतम् । किंतु वैदिकधर्मानूलमिलवगम्यते

॥ २१ ॥ प्रसन्नपुण्यसलिला स्वच्छपरिशुद्धजला ॥ तुरगेति । सगराध्वरे तुर-

गस्तेन्द्रापहताश्वस्य विचयेऽन्वेषणे व्यग्रान्ससंभ्रमान् । अत एवोर्वीभिदो भूमि-

खानिनः । भिदेः कृष् । कपिलमहसा तन्नामकमुनिसेवसा रोषादेतोः हृष्टाद्

दग्धान् । 'ह्य दाहे' । कर्मणि कः । तवाद्भिः स्पृष्टानुदतीतरदुत्तारयति स्म ।

सरतेर्णिचि लुङ् ॥ २३ ॥ शिवे मङ्गलेऽनुष्ठानं यस्या इति विग्रहः । एतेन

भीजानुगुणप्रोत्साहनरूपं नेदो नाम संप्यङ्गमुक्तम् । तदुक्तम्—'भीजानुगुणप्रोत्साहनं

नेदः' इति । वनस्पतिरपुष्पत्वे सति फलवान् । वटः श्यामो नाम तथा प्रविद्धिमान् ॥

अलसेलादि । अध्वनि मागे संपातः सम्यग्गमनम् । रामलक्ष्मणापेक्षया त्वरित-

गमनमिति भावः । 'अप्रतस्ते गमिष्यामि मृदन्ती कुशकष्टकान्' (अयोध्या. २७।७)

इत्युक्तवान् । तेन यः खेद आयासस्तस्मादेतोरलसललितमुग्धान्यलमानि प्रसर-

णानुन्वानमनर्थानि ललितानि मृदूनि मुग्धानि मुन्दराणि । स्वभावतः सौन्दर्यसौ-

पाठा०-१ 'धमपांन'. २ 'पितुः प्रपिता'. ३ 'तापं'. ४ 'उददीधरत्'.

५ 'ध्यानपरा'. ६ 'पदे'. ७ 'लुलित'. ८ 'संजात'.

लक्ष्मणः—एष विन्ध्याटवीमुखे विराघसंवादः ।

सीता—अलं दाव एदिणा । पेक्खम्मि दाव अज्जउत्तसहत्तथरि-
दतालुतादवत्तं अत्तणो अच्चाहिदं दक्खिणारण्णपहिअत्तणं । [अलं
तावदेतेन । पश्यामि तावदात्यं पुत्रस्वहस्तद्वृत्तालवृन्तातपत्रमात्मनोऽस्याहितं
दक्षिणारण्यपथिकत्वं ।]

रामः—

एतानि तानि गिरिनिर्क्षरिणीतटेषु

बैखानसाश्रिततरूणि तपोवनानि ।

येष्व्वातिथेयपरमा येमिनो भजन्ते

नीवारमुष्टिपचना गृहिणो गृहाणि ॥ २५ ॥

लक्ष्मणः—अयमविरलनोकहनिवहनिरन्तरस्निग्धनीलपरिसरारण्य-

शुमार्ययोः सार्वेऽप्यप्यसंघातखेदादलसललितमुग्धानीत्युक्त्वा मार्गगमनावासेन
तयोद्विगुणीभाव इति भावः । 'तथापि दत्तोः प्रिया' इत्युक्तेः अश्विचलपरिरन्मे-
र्द्धतरादिभिरनैः । बहुवचनमालिङ्गनादृत्यभिप्रायकम्, आमतन्त्रप्रतिखालिङ्गनमेद-
माहुल्याभिप्रायकं वा । वृत्तानि संवादनानि येभ्य इति चतुर्थीबहुव्रीहिः । संवादनं
चामात्रानां यमनारिजनितायास्तशमनौपयिकदृढतमस्पर्शविशेषः । परितः साकल्येन
बुद्धिता निष्पीडिता वा गृहाली तद्वहुर्बलानि स्वस्वधारणसामर्थ्यरहिताम्यप्रधानानि ।
'अनुकम्पायाम्' (पा. ५।३।६७) इति वन्प्रत्ययः । त्वं ममोरसि कृत्वा मम यस्मिन्प्रदेशे
निद्रामथाप्ता स कथं विसर्ज्यते? इति योजना । अयं भावः—पूर्वमप्यसंघातखेदः, ततो
ललितत्वसौकुमार्यद्विगुणीभावः, ततस्तद्दर्शनवशादश्विचललिङ्गनमाहुल्यम्, ततश्च
सारसंवाहनता, ततः स्वधारणसामर्थ्यविरहदौर्बल्यम्, ततो रामवक्षःस्थल एव
लभ्यता, ततस्तत्सौकुमार्यपारवश्यात्तत्रैव निद्रावासिरिति ॥ २४ ॥ स्वहस्त-
तालपत्रमेव तालवृन्तं तदेवातपत्रं अस्मिन्निति विग्रहः । आत्मनोऽस्याहितं जीवि-
तनिरपेक्षक्रियारूपम् । दक्षिणारण्ये पथिकत्वमिति विग्रहः ॥ एतानीति । येषु
तपोवनेषु । अतिशेषु विषये साधुरातिथेयोऽतिथिमतसारः परमः येषां ते पुष्टपा
इत्यर्थः । यस्मिन् इति द्वितीयान्तम् । पञ्चतथाधिकारिणो यस्मिन् भजन्ते सेवन्ते । किं न
नीवारमुष्टेः पचनं येस्ते गृहिणो गृहाणि भजन्ते । यद्वा,—यस्मिन् इति गृहविशेष-
णपदं प्रथमान्तम्, यमवन्तः । इदं धर्मादीनामप्युपलक्षणम् । आतिथेयपरमा गृहिणो
गृहस्था गृहाणि भजन्त इत्यन्वयः । यद्वा,—आतिथेयपरमा आतिथ्यापेक्षिणो नीवार-
मुष्टेः पचनं येभ्य इति तयोक्त्य यस्मिन् पञ्चाधिकारिणः कर्तारो गृहिणो गृहस्थस्य
गृहाणि भजन्ते । तानि वैखानसैर्मुनिमिराधितास्तरयो येषु तथोक्तानि एतामीत्य-
न्वयः ॥ २५ ॥ अयमविरलेत्यादि । अरण्यपरिणदा गोदावरी मुष्टेषु येषां तानि

परिणद्धगोदावरीमुखकन्दरः संततमभिप्यन्दमानमेघमेदुरितनीलिमा
जनस्थानमध्यगो गिरिः प्रसवणो नाम ।

रामः—

स्मरसि सुतनु ! तस्मिन्पर्वते लक्ष्मणेन
प्रतिविहितसपर्यासुस्थयोस्तान्यहानि ।

स्मरसि सरसनीरां तत्र गोदावरीं वा

स्मरसि च तदुपान्तेष्वावयोर्वर्तनानि ? ॥ २६ ॥

किं च,—

किमपि किमपि मन्दं मन्दमासक्तियोगा-

दविरलितकपोलं जल्पतोरक्रमेण ।

अशिथिलपरिरम्भन्यापृतैकैकदोष्णो-

रविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥ २७ ॥

कन्दराणि यस्य स तथोक्तः । पर्वतानां स्वतोऽपि नीलत्वान्मेदुरितेत्युक्तम् ॥
स्मरसीति । हे सुतनु ! शोभना तद्वर्षस्या इति विग्रहः । तन्मूर्त्युङ्गन्ताद्वा
संयुद्धौ हस्तः । तस्मिन्पर्वते । प्रसवण इत्यर्थः । विहिताश्च ताः सपर्याश्च विहित-
सपर्याः । विहितसपर्यासु विहितसपर्यासु इति प्रतिविहितसपर्यम् । वीप्सायामव्ययी-
भावः । तत्र आसमन्तारमुखेन स्थितयोरित्यर्थः । 'सु. पूजायाम्' (पा. १।४।९४)
इति कर्मप्रवचनीयत्वात् पत्वाभावः । यद्वा,—प्रतिविहिताभिः । प्रत्युपकारी-
कृताभिरित्यर्थः । अस्मरकृतवनानुगमनानुज्ञामहोपकारस्येति शेषः । आवयोरि-
त्याकृष्यते । सरसनीरां स्वाभाविकमधुररसयुक्तजलवतीम् । अनेन समुद्रसंगमस-
मीपस्थजलं ध्यावर्त्यते । तत्रास्याः क्षारप्रतिदेर्वा किमित्यर्थः । अत एव पूर्वोत्तरयोः
किमिति लभ्यते । अत्र प्राथमिकत्वाद्वाह्यत्वाच्च प्रथमं 'तान्यहानि' इति दिन-
स्योक्तिः । आनन्तर्याद्रहस्यत्वाच्च आवयोर्वर्तनानीत्यस्यानन्तरोक्तिः । तदुभयोपका-
रित्वाद्गोदावर्या मध्योक्तिरिति ध्येयम् ॥ २६ ॥ किमपीति । आसक्तिः रत्याभि-
निवेशो विषयानुभूत्यानवस्थानलक्षणस्तस्या योगात् संबन्धाद्धेतोः अविरलितौ
निरन्तरीकृतौ कपोलौ यस्मिन्कर्मणि तथोक्तम् । मन्दं मन्दमसितसूक्ष्माक्षरं यथा तथा
अक्रमेणान्योन्यस्वभावविरुद्धप्रक्रियया किमपि किमपि । इदं च गुप्तकथनम् । जल्प-
तोरशिथिले गाढे परिरम्भे व्यापृतमेकैकं दोः ययोरिति पूर्वसादनुपपन्नः । शेषे
पट्टीयम् । अविदितं यथा तथा गता यामा यस्यास्तथाविधा रात्रिरेव व्यरंसीत्
विरमति स्म । नैवासक्तियोगाविद्यमभसंलापकीडादय इत्यर्थः । 'व्याङ्परिभ्यो रमः'
(पा. १।३।८३) इति परसंपदम् । 'यमरम—' (पा. ७।२।७३) इति समिद्धौ । अत्र

लक्ष्मणः—एष पञ्चवट्यां शूर्पणखाविवादः ।

सीता—हा अञ्जनेच ! एत्तिअं दे^३ दंसणं । [हा आर्यपुत्र ! एतावत्ते दशनम् ।]

रामः—अयि, वियोगत्रस्ते ! चित्रमेतत् ।

सीता—जह्वा तहा होदु । दुज्जणो असुहं उप्पादेइ । [तथा तथा भवतु । दुर्जनोऽसुखमुत्पादयति ।]

रामः—हन्त ! वर्तमान इव मे जनस्थानवृत्तान्तः प्रतिमाति ।

अविदितगतेति वाविदितगतनामीति वा अकृत्वा यामपदोपादानादयमाशयोक्तव्यमन्यते । 'मज्जति रतिमुखार्थं चित्रिणीमप्रयामे मज्जति दिनरजन्या हलिनीं च द्वितीये । गमयति च चूर्तये शङ्खिनीमार्द्रभावं रमयति रमणीयां पद्मिनीं तुल्यमामे ॥' इत्युक्तप्रकारेण पद्मिनीपदार्थनां मुरतसौख्यातिशयाय यामविशेषा विधीयन्ते । तथा च पद्मिनीपाशालादीनां स्वस्वविहितयामप्रतीक्षणं विहितेतरयामानां कथंचिदतिवाहनं च विद्वम् । एवं च सीतारामयोः पद्मिनीपाशालयोस्तुर्ययामस्यैव मुरतयोग्यत्वेन निरतिशयमुत्सावच्छेदककात्स्न्यवत्तस्याविदितगतत्वं किन्तु तदुच्यमानं तदितरयामेषु पर्यवस्यतीति तद्वत्तयामतिशयितमुखकालत्वं सिद्ध्यति । तेषामतिशयितकालत्वमान्तरसंभोगेनैवेति किमपि किमपीत्यादिमिरवगम्यते । तथा हि—किमपि किमपीत्यस्य मुरतकालीनप्रत्ययजातमेवार्थः ; गुणव्यवहारः । एवं च किमपि किमपि जरणतो-रित्यत्र मन्दमन्दमविरलितकपोलमित्युभयत्र जल्पनेऽन्वेति अक्रमेणेत्यपि तथा । एवं च मुरतकालीनजल्पनस्य मान्यातिशयोक्तिकवचनादार्द्रवापत्वं सीताया गम्यत इत्यु-क्तातिशयोक्तात्कुलमृन्मितास्यबन्धविशेषां सूच्येते । तदुक्तं काश्चीनादेन—'उत्फु-ल्लमृन्मितायोः क्षिया आर्द्रवचो न क्रोधः' इति । तद्वत्क्षणं तु अविरलितकपोलत्व-मुपविष्टयोरैव सुलभमिति । अक्रमेणेति पुरुषायितं सूच्यते । तच्च भ्रामरादिमेषा-न्निविधमप्यत्र बोध्यम् । अत्र पुरुषायितस्य 'स्वेच्छया धमणीवत्तम—' इत्युक्तवा-स्वेच्छैव निमित्तमिति बोध्यम् । अक्षिपितेत्यादिनापार्थसांयिनोः मुरतमिति कथ्यते । अन्यथा उभाभ्यामेव बाहुभ्यां किं न स्यात् ? एवं कतिपर्येव बन्धविशेषं रान्ति-रैवावसितत्वाद्दहनां क्रीडाविशेषाणां तद्वेतुभूतासक्तियोगस्य याऽविरतत्वाद्वात्रिरेव व्यरंसीदित्युक्तम् । इदमेवाभिधाय 'विन्दुमात्रं विशिष्यते' इति कालिदासेनोक्तम् । यस्तुतस्तु संलापादिवाद्यसंभोग एव स्वारस्यमिति सुधियो विभाषयन्तु ॥ २७ ॥ एष इति । शूर्पणखाविवादः । रामेण लक्ष्मणं प्रति तेन रामं प्रति प्रेयणादिरिति भावः । 'नयमुत्साहसंज्ञायाम्' (पा. ४।१।५८) इति ङीपो निषेधः । 'पूर्वपदात्' (पा. ८।४।३) इति णत्वम् ॥ वियोगत्रस्तेति । वियोगात् त्रस्त इति विग्रहः । 'पथमी' (पा. २।१।३७) इति योगविभागात्समासः ॥ असुरं दुःराम् ॥

पाठा०—१ 'गुवा पञ्चवट्यां शूर्पणखा'. २ 'जेव'. ३ 'विप्रयोग'.
४ 'जथा तथा भोदु'.

लक्ष्मणः—

अथेदं रक्षोभिः कनकहरिणच्छद्माविधिना
तथा वृत्तं पापैर्व्यथयति यथा क्षालितमपि ।
जनस्थाने शून्ये विकलकरणैरार्यचरितैः-

रपि प्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥ २८ ॥

सीता—(सासमात्मगतम् ।) अहो, दिणमरकुलार्णदणो एवं वि-
मह कालणादो किलंतो आसि । [अहो, दिनकरकुलानन्दन एवमपि मम
कारणात्कान्त आसीत् ।]

लक्ष्मणः—(रामं निर्वर्ण्य साकृत्तम्) आर्य ! किमेतत् ?

अयं तावद्वाप्पच्छुटित इव मुक्तामणिसरो
विसर्पन्धाराभिर्लुठति धरणीं जर्जरकणाः ।

निरुद्धोऽप्यावेगः स्फुरदधरनासापुटतया

परेषामुन्नेयो भवति चिरमाध्मातहृदयः ॥ २९ ॥

रामः—वत्स !

अथेति । अथ विकलकरणैरार्यचरितैः । यथा प्रावापि रोदिति, वज्रस्यापि ।
हृदयं दलति, तथा पापै रक्षोभिर्जनस्थाने शून्ये सति कनकहरिणच्छद्माविधिना
वृत्तमिदं क्षालितमपि व्यथयतीत्यन्वयः । अथ शर्पणखाचित्रदर्शनान्तरम् । यथा
येन प्रकारेण विकलानि स्वस्वव्यापारशून्यानि करणानि चक्षुरादीनि स्युः तथोत्तरार्य-
चरितैर्मूर्च्छाप्रभृतिव्यापारैर्मावापि शिलापि रोदिति रोदनं करोति । 'हृदादिभ्यः' (पा.
७।१।७६) इतीड् । वज्रस्यपि वज्रादन्येनामेवस्य वज्रस्यापि हृदयं मध्यप्रदेशो दलति
द्विधा भिन्नं भवति, तथा तेन प्रकारेण वृत्तमिति संबन्धः । जनस्थाने पापै रक्षोभिः
शून्ये तानि । सरूपणादिवधानन्तरमित्यर्थः । कनकहरिणच्छद्माविधिना स्वर्गमारीच-
मायिकमृगम्याजररणेन वृत्तं निष्पन्नमिदमिति सीताहरणोद्दिष्टस्याहृतया निर्देशः ।
क्षालितमपि प्रतिहृतमपि व्यथयति दुःखं जनयति । शर्पणखानन्तरं सीताहरणं
लुठितमिति भावः । अत्र 'प्रावापि रोदिति' इत्यादिकं नायोगे योगवत्पत्नम् । किंतु
चाम्पवमेव । 'अपि वृक्षाः परिग्लानाः' इतिवदुपपत्तेः । एवं स्मृत्वाऽप्यापि रोदित्ती-
त्यवगम्यते ॥ २८ ॥ आर्येति । एतत् द्रश्यमाणम् ॥ अयं तावदिति । शुटि-
तदिदं आवेगो दुःखातिशयः अधरस्य नासापुटधेति विप्रहृन्मयोर्द्वन्द्वः । धनो-
न नागानन्दे हस- । उन्नेयोऽनुमेय आध्मातहृदयो गदगदशब्दयुक्तः । 'मा
शब्दे' इति घातोः कर्मणि क्तः । नेदं विप्रकथनम्, किंतु तादात्म्यव्यापन्नव्यवस्था-

तत्कालप्रियजनविप्रयोगजन्मा
तीव्रोऽपि प्रतिकृतिवाञ्छया विसोढः ।
दुःखाग्निर्मनसि पुनर्विपच्यमानो
हृन्मर्मघ्रण इव वेदनां तनोति ॥ ३० ॥

सीता—हृद्धी हृद्धी, अहं वि अदिभूमि गटेण रणरणेण अज्ज-
उत्तसुण्णं विअ अत्ताणं पेक्खामि । [हा धिरु हा धिरु—अहमप्यनि-
भूमिं गतेन रणरणकेनार्यपुत्रशून्यमिवान्मानं पश्यामि ।]

लक्ष्मणः—(स्नगतम् ।) मयत्तु, आक्षिपामि । (निद्रं विलोक्य
प्रकाशम् ।) अथैतन्मन्वन्तरपुराणस्य सन्नभवत्तस्मात्तज्जटायुपक्ष्वरित्रविक्र-
मोदाहरणम् ।

सीता—हा ताव ! जिह्वूदो दे अवचस्मिणेहो ! [हा ताव ! निर्व्यूढ-
स्तेऽपत्यजेहः ।]

रामः—हा तात काश्यप शकुन्तराज ! क नु खलु पुनस्त्यादृशस्य
महत्तत्तीर्थभूतस्य साधोः संभवः ।

लक्ष्मणः—अयमसौ जनस्थानस्य पश्चिमतः कुञ्जवान्नाम पर्वतो
दत्तुकचन्धाधिष्ठितो दण्डकारण्यभागः । तदिदममुष्य परितरे मातङ्गा-
श्रमपदम् । तत्र धैमणी नाम सिद्धा शवरतापसी । तदेतत्पम्पाभिधानं
पद्मसरः ।

नमेव । तत्कथमेत्यादिप्रतिपचनानुरूप्यान् ॥ २९ ॥ तत्कालेति । प्रतिवृत्तिषु प्रति-
क्रियासु वाञ्छया आदरेण विपच्यमानः । स्वयमेव परिपाकमाधिकृत्यर्थः । कर्मणः
कर्तृत्वविवक्षया, 'कर्मवत्कर्मणा' (पा. ३।१।८७) इत्यादिदेशिकप्रगात्मनेपदम् ।
इदं च मध्यमगिन्यायेन पूर्वोत्तराभ्यामन्वेति । तनोति । विस्तारयतीत्यर्थः ॥ ३० ॥
भूमिमतिक्रान्तोऽतिभूमिः । 'अत्यादयः' (वा. १।३।६) इति समासः । भावप्र-
धानो निर्देशः । अतिभूमित्वं गतेनेत्यर्थः । वैयर्थ्यं प्राप्तेनेति यावत् । रणरणकेन
भवसंश्रमेण । आक्षिपाम्यन्यतो मनःप्रवर्तनेन पूर्वोक्तं विस्मारयामि । अथैतदिति ।
अन्यो मनुर्मन्वन्तरम् । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । मन्वन्तरात्पुराणस्येति
विग्रहः । मुमुषेति समासः । तातजटायुषः पितृसरत्वात्तातपदव्यपदेशः । चरित्रं
खट्वाम् । विक्रमः शौर्यम् । उदाहरणं सदृशचित्रछेयमिति भावः । हा तातेति ।
वाश्यपः काश्यपपुत्रः । तीर्थभूतस्य द्वितीयपदेष्टुः ॥ एतस्मिन्निति । मदेन वत्

पाठा०—१ 'करोति'. २ 'अन्यतः छि०'. ३ 'शुभराजस्य'. ४ 'क्षुब्धमूर-
परि०'. ५ 'श्रमणा'.

सीता—तथ किल अल्लउत्तेण विच्छिन्नामरिसघोरत्तणं पमुक्कण्ठं
परुष्णं आसि । [यत्र किलार्यपुत्रेण विच्छिन्नामर्यघोरत्वं प्रमुक्कण्ठं प्रह-
दितमासीत् ।]

रामः—देवि ! परं रमणीयमेतत्सरं ।

एतस्मिन्मदकलमल्लिकाक्षपक्ष-

व्याधूतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीकाः ।

वाष्पाम्भःपरिपतनोद्गमान्तराले

संहृष्टाः कुवलयिनो मया विभागाः ॥ ३१ ॥

लक्ष्मणः—अयमार्यो हनुमान् ।

कूजितं येषां ते तथोक्ताः । तथाविधानां मल्लिकाक्षानां सविशेषाणां पक्षैर्गण्ड-
व्याधूताः कम्पिताः स्फुरन्तदरवो दण्डा येषां तानि पुण्डरीकानि येषु ते तथोक्ताः ।
कुवलयिनश्च विभागाः प्रदेशा वाष्पाम्भसः परिपतनोद्गमयोरन्तराले मया संहृष्टाः ।
निरन्तरं दृष्टा इत्यर्थः । तथा कुवलयिन इत्यत्र प्रशंसायां मनुष्या प्रशस्तकुवलययुक्ता
इत्यर्थलाभेन रात्रौ दृष्टा इति सूच्यते । केचित्तु—मदकलमल्लिकाक्षपक्षव्याधूतस्फु-
रदुरुदण्डपुण्डरीका विभागा वाष्पाम्भःपरिपतनोद्गमान्तराले कुवलयिनो दृष्टा इत्य-
न्ययमुक्त्वा वाष्पाम्भःप्रमरणमल्लिकीकृतपुण्डरीकाः कुवलयवन्तो दृष्टाः—इत्यर्थ-
माहुः । परे तु—मदकलमल्लिकाक्षपक्षव्याधूतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीकाः कुवलयिनश्च
विभागाः । विमज्जन्त इति विभागाः । परस्परसंघर्षप्रदेशा वाष्पाम्भःपरिपत-
नोद्गमान्तराले सरष्टा एकीकृत्य दृष्टाः । समिलेकीकारे । अविभागेन दृष्टा इत्याहुः ।
इतरे तु—‘ननु रमणीयमेतत्पद्मरः’ इत्युक्तं त्वया तत्तत्पदमुपपद्यते ? निरहोरी-
पद्मरलकूजितपुष्पहंसाभिष्टितपुण्डरीरपुष्पस्य सरसीं द्रष्टुमशक्यावादिताह—
एतस्मिन्मदकलेनि । मत् अकलेति पदच्छेदः । मदिति पदभ्येदवचनम् ।
पृथक्पदं समस्तं वा । मन्मन्निमित्तं विरहव्यथानुरमदेनोर्न विद्यते फलं कूजितं येषां
ते तेषां मल्लिकाक्षानां गण्डविशेषाणां पक्षैर्व्याधूतानि कम्पितानीति यावत् । अत
एव स्फुरदुरुदण्डानि निरुपाधारतया फलदुरुदण्डानि पुण्डरीकानि येषु तथोक्ताः
कुवलयिनः पुण्डरीकनद्विषा विरामाशभावेनाधिविन्दितत्वाद्भैरव्याधूततया कुवलय-
युक्तानाश्रयन्तः । एतस्मिन्विभागा वाष्पाम्भःपरिपतनोद्गमान्तराले संहृष्टाः सम्म-
गृष्टाः । परिहृष्टव्यंभानितयादरस्थितिस्यत्रिरेकनिश्चयवर्धन्तं दृष्टा इत्यर्थः । निह-
तोवहवतया रन्मगृष्टा इति भावः । मल्लिकाक्षाः सप्त निरहोद्विभक्त्य मन श्रुते
मयं निरहगुह्यकं कूजितं लक्ष्म्या तदुदीपकानि पुण्डरीकान्यनाराधयन् ततोर्द्ध
निरहोपद्रवतया मान्तरिकवृत्तवायस्थितिपर्वन्तं ताम्बिहंगान् दृष्टवाटिनि भावः ।
उक्तं चैतन्—विरहगतां रानं प्रति मल्लिकाक्षानाम् ‘अवि मया रोदिति’ इति

सीता—एसो सो चिरणिञ्चूदजीवलोअपञ्चुदरणगुरुओवआरी
महानुभावो मारुदी । [एष स चिरनिञ्चूदजीवलोअपञ्चुदरणगुरुपकारी
महानुभावो मारुतिः ।]

रामः—

दिष्ट्या सोऽयं महाबाहुरञ्जनातन्दवर्धनः ।

यस्य वीर्येण कृतिनो वयं च भुवनानि च ॥ ३२ ॥

सीता—यच्छं ! एसो सो कुमुमिदकअंबतहतांडविअग्रहिणोकिंगा-
गहेओ गिरी ! जत्थ अणुभावसोहग्गमेत्तपरिसेससुंदरसिरी मुच्छंदो
तुए परुण्णेण ओलंविओ तरुअले अज्जटतो आलिहिदो । [यत्त ! एष
स कुमुमितकदम्बकतरुताण्डवितवर्हिणः किं नामधेयो गिरिः ? यत्रानुभाव-
सौभाग्यमात्रपरिदोषसुन्दरश्रीमूच्छंस्तथा प्ररक्षितेनानलम्बितसहलाल भाग्यपुत्र
आलित्वितः ।]

लक्ष्मणः—

सोऽयं शैलः ककुभसुरभिर्माल्यवानाम यस्मि-

न्नीलः स्निग्धः श्रयति शिखरं नूतनस्तोयवाहः ।

न्यायेन करुणामाः संभवात् । इत्येकवाक्यापदर्शनेन चक्रवाक्यापदात् रामो-
ऽस्माकमपि शायं दास्यतीति मीमांसा शब्दासंभवात् । 'कण्ठेषु स्पष्टितं गतेऽपि
शिशिरे पुंसकोटिलानां द्युतम्' इत्यादिविषयविशेषैस्तिरश्चामपि विरहिजनानुरोधः
प्रतिद्वेषेति पदवृत्तिः ॥ ३१ ॥ एष इति । चिरान्निर्व्यूढं निष्यारितं यज्जीव-
लोकप्रत्युद्धारणं तेन गुरु यथा भवति तथा । उपकरोतीत्युपकारी इदमात्मपरिमित-
रावणदृष्टवासस्यातिभूयस्वाभिसंभिना चिरादित्युक्तम् । स्वमतयैव जीवलोकममता-
संभावनया स्त्रोदरणेन तदुद्धारणसंभावनया च जीवलोकप्रत्युद्धारणमित्युक्तम् ॥
दिष्ट्येति । दिष्ट्येत्यागन्धे । यस्य वीर्येणेत्यादि । वयम् लक्ष्मणभरतशत्रुघ्नसी-
ताभिभीषणमुग्रीवचानराः अहं चेत्यर्थः । कृतिनः सृष्टेयः । यद्वा, -कृतमुपकारद्व-
न्द्वन्तः । उभयकृत इत्यर्थः । अन्योन्यकृतान्तकयेन सीतारामयोः, स्वाभिवचनप्रदु-
षसीताविरहपरिहारेण लक्ष्मणस्य, वल्लिप्रवेशपरिहारेण भरतशत्रुघ्नयोः शरणागत-
स्वपरिग्रहसिद्धान्तेन निभीषणस्य, मुद्योत्पादनेन मुग्रीवस्य, मधुवनभक्षापराबवार-
णेन वानराणाम्, स्वसंजीवनादिना भुवनानां च कृतेत्यस्मिन् यथायगमूहनीयम्
॥ ३२ ॥ अनुभावः प्रभावः । सौभाग्यं सौन्दर्यम् । प्ररक्षितेन रोदनकर्त्री । 'आदि-
वर्मणि क.' (पा. १।४।७१) । रोदनप्रारम्भ एव । अवलम्बितः पतन् यथा धारितः
इति ॥ शैलः (सोऽयं) इति । ककुभा वृषविशेषोपाया पुष्पः सुरभिः । 'दुष्पम्-

आर्येणाम्मिन्

रामः—

विरम विरमातःपरं न क्षमोऽस्मि

प्रत्यावृत्तः स पुनरिव मे जानकीविप्रयोगः ॥ ३३ ॥

लक्ष्मणः—अतःपरमार्थस्य तत्रभवतां कपिराक्षसानां चापरिसंख्या-
न्युत्तरोत्तराणि कर्माश्चर्याणि । परिश्रान्ता चेयमार्या । तद्विज्ञापयामि
विश्राम्यतामिति ।

सीता—अज्जउत्त ! एदिणा चित्तदंसणेण पञ्चुप्पण्णदोहलाए
मए विण्णावणिज्जं अत्थि । [आर्यपुत्र ! एतेन चित्रदर्शनेन प्रत्युत्पन्नदोह-
दाया मम विज्ञापनीयमस्ति ।]

रामः—नन्वाज्ञापय ।

सीता—जाणे पुणो वि पसण्णगंभीरासु वणराईसु विहरिअ
पवित्तिणिम्मलसिसिरसलिलं भअवदिं भाईरहिं ओगाहिस्सं ति । [जाने
पुनरपि प्रमत्तगम्भीरासु वनरात्रिषु विहृत्य पवित्रनिर्मलशिशिरसलिलं भगवतीं
भागीरथीं भवगाहिष्ये इति ।]

रामः—वत्स लक्ष्मण !

लक्ष्मणः—एषोऽस्मि ।

रामः—वत्स ! अचिरादेव संयादनीयो दौर्द्ध इति संमत्येव गुरुभिः
संदिष्टम् । तदस्त्वलितसंपातं रथमुपस्थापय ।

सीता—अज्जउत्त ! तुम्हेहिं वि आअंदब्बं । [आर्यपुत्र ! युष्माभिरप्या-
गन्तव्यम् ।]

रामः—अतिकठिनहृदये ! एतदपि वक्तव्यम् ?

सीता—तेण हि पिअं मे पिअं मे । [तेन हि प्रियं मे प्रियं मे ।]

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः । (इति निष्क्रान्तः ।)

रामः—प्रिये ! वातायनोपकण्ठे संविष्टा भव ।

तेषु बहुलम्' (वा. २९५०) इति तुम् । विप्रयोगः वियोगः । प्रत्यावृत्तः पुनरागत
॥ ३३ ॥ अपरिसंख्यानीति परिसंख्यानिषेधः अवापिरिति यावद् । तद्विज्ञानि
संख्याशक्त्यानीति वा ॥ प्रत्युत्पन्नदोहदायाः उत्पन्नानिलायाया इत्यर्थः । उत्पन्न-
मनोविज्ञापय इति वा ॥ वत्स, अचिरादित्यादि । एव गूढप्रसन्नानादुद्वेदः ॥

सीता—एवं होतु । ओहारिदम्हि सु परिस्सर्मणिदाए । [एवं भवतु । अपहृतास्मि सल्लु परिश्रममिदया ।]

रामः—तेन हि निरन्तरमवलम्ब्य मामनुगमनाय ।

जीवयन्निय ससाध्यसश्रमस्वेदचिन्दुरधिकण्ठमर्प्यताम् ।

चातुरेन्दवमयूखचुम्बितस्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥३४॥

(तथा कारयन् सानन्दम् ।) प्रिये ! किमेतत् ?

विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा

प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।

तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणो

विकारश्चैतन्यं भ्रमयति च संमीलयति च ॥ ३५ ॥

जीवयन्निति । साध्यसं भयम् । अधिकण्ठम् । कण्ठ इत्यर्थः । इन्दोरिमे ऐन्दव्याः । चन्द्रमणिः चन्द्रकान्तमिता । जीवयन्नर्प्यतामिवेलम्बयः । 'इय'शब्द इयदर्थकः । जीवयन्निति च 'लक्षणहेत्वोः' (पा. ३।२।१२६) इति शब्दः । तथा च मत्संजीवनेन लक्ष्मणं यदीददर्पणं तत्कर्म प्रियतामित्यर्थः । अथवा, - गतद्विरहे 'न जीवेयं क्षगमपि' इत्युक्तम् । अत्र ऐन्दवैत्यादिना सादर्यमुक्त्वा जीवयन्निति विशेषसंकेतार्थनिरेका-
रंकारः । 'व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः' इति ॥३४॥ तथा कारयन्निति । 'सहजलज्जाजडदृशः' (६।२८) इति बन्धुमानसीत्या लज्जयाविष्टायां तस्यां स्वयं तथा कारयन्नित्यर्थः । पूर्वोक्तप्रमवश्याय स्वयमेव तथा कारयतीत्युक्तम् ॥ विनि-
श्चेतुमिति । अत्रलसुखदुःखशब्दौ प्रियाप्रियमित्रशत्रुसंश्लेषादिजन्यमानसमुत्पन्नदुःख-
परीः शारीरसुखदुःखमन्विषयवितर्पयोः पृथग्प्रवृत्तात् । सुखदुःखयोः शारीरमात्म-
त्वविभागस्तु 'कर्मणि च येन संस्पृशोत्कर्तुः शारीरसुखम्' इति सूत्रतत्त्वान्वयानयोः
स्पष्टः । अत्र सीते इति संतुल्यन्तमव्याहार्यम् ; तद्येन्दुचेः । हे सीते ! तव स्पर्शे
स्पर्शे एवपीययावत्परपक्षेण परिमूढः स्वस्वविषयग्रहणासमर्थ इन्द्रियगणधधुराशीभिः न-
समृद्धः येन न तथोक्तो मम विकार आन्तरावस्थाविशेषः । चैतन्यगन्तः करणाव-
च्छिन्नचैतन्यम् । जीवचैतन्यमिति यावत् । अद्वैतमतप्रक्रिययेदमुक्तम् । मदन्तरा-
त्मानमिति फलितोऽर्थः । भ्रमयति प्रतिकूलतया भ्रामयानः सन् दुर्घ्यं करोति ।
संमीलयति च अनुकूलतया भ्रामयानः सन् उच्चासयति च । अयमिति व्याहार्यम् ।
अर्थ विकारः सुखमिति विनिश्चेतुं न शक्यः, दुःखमिति वा विनिश्चेतुं न शक्यः ।
प्रमोहो वा प्रकृष्टमृच्छात्वेन संशयितुं योग्यो निद्रा वा सुपतित्वेन संशयितुं योग्यो
विषविसर्पः किमु । विषेण विग्रथ्यत इति विग्रहः । कर्मणि च । विषप्रसरणजन्य-
त्वेन संशयितुं योग्य इत्यर्थः । मदः किमु । मदत्वेन संशयितुं योग्य इत्यर्थः । अत्रा विकार-
स्य स्पर्शजन्यत्वात्परिमूढेन्द्रियगणत्वादन्तरात्मशोभकरत्वाच्च तथाविधशास्त्रादि-

सीता—धीरप्पसादा तुम्हेहि एत्थ दाणिं अच्चरिअं । [धीरप्रसादा
धृपमित्यग्रेदानीमाश्रयम् ।]

रामः—

म्लानस्य जीवकुसुमस्य विकासनानि

संतर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।

एतानि ते सुवचनानि सरोरुहाक्षि !

कर्णामृतानि मनसश्च रसायनानि ॥ ३६ ॥

स्पर्शजन्यमानसदुःखत्वेन संशययोग्यत्वम् । एवं स्पर्शजन्यत्वात्परिमृदेन्द्रियगणत्वा-
दन्तरात्मोद्भासकारित्वाच्च तथाविधमित्रादिस्पर्शजन्यमानसमुखत्वेन संशयार्हत्वं
भवति च मित्रादिस्पर्शजन्यमुखं परिमृदेन्द्रियगणम् । 'नीवीं प्रतिप्रणिहिते तु करे प्रियेण
सख्यः क्षपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि' (का. प्र. ४।६१) इत्युक्तेः । एवं स्पर्शजन्यत्वा-
त्परिमृदेन्द्रियगणत्वादन्तरात्मोभकरत्वाच्चास्य दण्डाद्यभिघातजन्यपरिमृदेन्द्रियगण-
त्वान्तरात्मोभकरत्वविशिष्टसूक्ष्मप्राणसंचाररूपमूर्च्छात्वेन संभयनार्हत्वम् । एव-
मस्य विकारस्य स्पर्शजन्यत्वात्परिमृदेन्द्रियगणत्वादन्तरात्मानुकूलत्वाच्च मृदुतरत-
त्पादिस्पर्शजन्यत्वनिवृत्तेन्द्रियव्यापारत्वपरमात्मनुपरिष्वज्जप्रयुक्तमुखरूपत्वविशिष्टनि-
वृत्तात्वेन संशयार्हत्वम् । एवमस्य स्पर्शजन्यत्वात्परिमृदेन्द्रियगणत्वादन्तरात्मप्रतिकू-
लत्वाच्च तथाविधविषयस्पर्शजन्यविकारत्वेन संशयार्हत्वम् । एवमस्य स्पर्शजन्यत्वात्प-
रिमृदेन्द्रियगणत्वादन्तरात्मानुकूलत्वात्तथाविधमदत्वेन संशययोग्यत्वम् । मदस्य क्षीर-
सुराद्याप्यायकवस्त्राद्यत्तत्वात्स्पर्शजन्यत्वं परिमृदेन्द्रियगणत्वमन्तरात्मानुकूलत्वं च ।
तदुक्तम्—'मदिरादिशुतो मोहहर्षव्यतिकरो मदः' इति । सर्वमिदं सीताया भोग्य-
ताप्रकर्षे तात्पर्यमाविष्करोति । 'हि'शब्दः प्रसिद्धौ । तथा च मयीयोऽयं विकारस्त्व-
यापि ज्ञायत इति व्यज्यते ॥ ३५ ॥ म्लानस्येति । म्लानस्य हर्षभययतो जीव-
कुसुमस्य जीव एव कुसुमं तस्य विकासनानि मित्रासजनकानि हर्षोत्पादकानि
संतर्पणानि तृप्तिजनकानि भोग्यान्तरापेक्षानुत्पादकानि, अत एव सकलानामिन्द्रि-
याणां मोहनानि स्वव्यापारविरोधीनि कर्णयोरमृतानि । यथा 'अमृतस्य । दृष्ट्वा
सृप्यन्ति' इति दर्शनमात्रेण तृप्तिजनकत्वम्, तद्वद्वेषानर्थवर्त्यालोचनं मित्राणि रम-
णीयत्वमिति भावः । मनसश्च रसायनानि । रसायनं नानानेसरमयस्तुमनुशायन-
करस्यस्तुविशयो बाह्ये प्रसिद्धः । बहुवचनेन अनेसरमायनमुद्देशानीति व्यज्यते ।
किंचानेकरमायनवस्त्राभ्यादनेन सर्वेषां रमानां तत्रोपलब्धः, एवं शब्दान्तरभरण-
जन्यमुत्थानमेतद्वचनैर्ताम इति व्यज्यते । अपि च यथा रसायनस्य रसनयत्वा-
द्विज्ञानम्, औषधान्मन्त्रवाद्योगनिर्णयनं च, एवमेतद्वानपि प्रियत्वं हितत्वं चेति
व्यज्यन्ति रसायनत्वोक्तिः । सरोरुहाक्षि, आयामनत्रिमुल्लान्ध्यां राहस्यमभिप्रे-
तम् । एवं च मत्सा अपि स्वचरनैरलभ्यप्रयुक्तमिन्मयाविरादाप्युपोगमनत्व-

सीता—प्रियंवद ! एहि, 'संविस्मह । [प्रियंवद ! एहि, संविज्ञापः ।]

रामः—अपि संदेष्टव्यम् ।

आ विवाहसमयाद्गृहे वने

शैशवे तदनु यौवने पुनः ।

स्वापहेतुरनुपाश्रितोऽन्यथा

रामबाहुरुपधानमेव ते ॥ ३७ ॥

सीता—(निद्रां नाटयन्ती ।) अरिथ एदं, अज्जउत्त ! अरिथ एदं ।
(इति स्तपिति ।) [अस्त्येतत्, मार्यपुत्र ! अस्त्येतत् ।]

रामः—कथं प्रियवचनेनेव मे वक्षसि प्रसूता ? (निर्वर्ण्य,)

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो-

रसावस्थाः स्पर्शो घृणुपि बहुलश्चन्दनरसः ।

अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः

किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥ ३८ ॥

विपुलत्वद्विगुणीभाव इति भावः । ते सुवचनानि स्वकीयवचनवैलक्षण्यातिशयतः
सीतायाः स्ववचनेषु स्वीयतामंशयः स्यादिति ते द्रष्टुमिच्छन्ति । कुतश्चैनं सीतावचने-
ष्वपि एतादृशं सौभाग्यं नावृणुतपूर्वमिति स्वज्यते, 'क्षणे क्षणे वक्ष्यतामुपैति
तदेव रूपं रमणीयतायाः' इति न्यायेन न दोषः ॥ ३६ ॥ प्रियंवद प्रियवादिन् !
'प्रियंवदो वदः रत्न' (पा. ३।२।३८) : संविज्ञापः । 'स्वप्नः संविज्ञ इत्यपि' इत्यमरः ॥
अपि संदेष्टव्यम् । संदेष्टुं शक्तिः । भ्रुवुदीर्घादेन सूचयितव्ये किमर्थमुक्तप्रवास इति
भावः । वक्षः, वक्ष्यतामुपधानादीनामुपकरणत्वं तद्वन्ममापीति विधिर्या
दिमर्थ इति भावः ॥ उपकरणत्वमेवाह—आ विवाहेति । आ विवाहसमयाद्
विवाहसमयादारभ्येत्यर्थः । गृहे शैशवे यौवने च स्वापहेतुः । वने पुनर्यौवने
स्वापहेतुरित्यन्वयः, न तु यथासंख्यम् । अन्यथा अनुपाश्रितः, स्वापहेतुतयाऽनु-
पाश्रित इत्यर्थः । अतः 'लुपं परमनारीणां भुञ्जे परमगुन्दरैः' इत्यनेन न विरोधः ;
वेदीविधया संवाहने तात्पर्यात्, 'न रामः परदारान्वं चक्षुर्भ्यामपि परयति' इत्युक्तेः ।
महाहुरुपधानमित्यनुत्तरा रामबाहुरित्युक्तिः प्रसिद्धोत्तरार्था । 'उपधाव भुजं
तस्य' इत्यादिवचनात् ॥ ३७ ॥ इयमिति । इयं गेहे लक्ष्मी लक्ष्मीरसृज्जी । इयममृतव-
र्तिर्नयनयोः । तथा नयनानन्दकरीत्यर्थः । किमेतत्पर्यन्तावुपधावनवचनेन ? एत-
दीयमेव यत्किञ्चिन्मम पर्याप्तमित्याह—असावस्था इति । घृणुपि प्रसिद्धचन्दन-
व्यावृत्तिः । अस्याः किं न प्रेयः एतत्संख्यं किं न प्रियम् ? सर्वेऽपि प्रियमेवे-
त्यर्थः । अत्र सीतापेक्षया तत्संख्येयं प्रियमिति रामचन्द्रमतमिति कचेराशयोऽव-

(प्रविश्य ।)

प्रतीहारी—देव ! उवट्टिदो । [देव ! उपस्थितः ।]

रामः—अयि, कः ?

प्रतीहारी—आसण्णपरिआरओ देवस्स दुम्मुहो । [आसन्नपरिचारको देवस्य दुर्मुखः ।]

रामः—(खगतम् ।) शुद्धान्तचारी दुर्मुखः, स मया पौरजानपदेप्पपसर्पः प्रहितः । (प्रकाशम् ।) आगच्छतु ।

(प्रतीहारी निष्क्रान्ता ।)

(प्रविश्य ।)

दुर्मुखः—(खगतम् ।) हा, कहं दाणिं देवीं अंतरेण ईरिसं अचिंतणिज्जं जणानवाद्दं देवस्स कहइस्सं ! अहवा णिओओ खु मह मंदभाअहेअस्स एसो । [हा, कथमिदानीं देवीमन्तरेणेदशमचिन्तनीयं जनापवादं देवस्य कथयिष्यामि ? अथवा नियोगः खलु मम मन्दभागधेयस्यैवः ।]

सीता—(उत्सन्नायते ।) अज्जउत्त ! कहिं सि ! [आर्यपुत्र ! कुत्रासि ?]

रामः—सेयमेव रणरणकदायिनी चित्रदर्शनाद्विरहभावना देव्याः स्वप्नोद्योगं करोति । (सन्नेहमग्नमस्याः परामृशन् ।)

गम्यते; उपसंहारे किमस्या न प्रिय इत्युक्तत्वात् । इतरथा कथमेवेत्येव न वदेत् ? अर्तुमीदृश—‘मनस्विजरजः सा वा दिव्या ममालमपोहित्वं रहसि लपयेदारब्धा वा तदाश्रयिणी कथा’ इत्याह । अत्र रामबाहुरपधानमिति सीतां प्रति स्वबाहोरपधानत्वमुक्त्वा ‘अयं बाहुः कण्ठे त्रिशिरमसृणो मौक्तिकसरः’ इत्युक्तं रामेण । तदिदं वैलक्षण्यातिशयकार्यम् । अत्र ‘इयं मेहे लक्ष्मीः’ इत्यादिभिरेकस्या एव सीताया गृहविषये दीपकलिङ्गाकार्यकारित्वं अश्रुर्विषये ज्योत्स्नादिकारित्वं कण्ठे हारकार्यकारित्वं च व्यज्यते । रूपकमुखेखो वा अलंकारः ॥ ३८ ॥ आसन्नपरिचारको दुर्मुखस्तन्नामा ॥ अपसर्पो गूढचरः । प्रहितः प्रयुक्तः, न तु वास्तव इत्यर्थः ॥ रणरणकदायिनी विक्षोभकारिणी । विरहभावना वियोगध्यानम् । चित्रदर्शनादिति स्मरणहेतुदृष्टः । स्वप्ने विद्यागामुद्योगं वचनादिप्रयत्नम् । ‘उद्वेगम्’ इति पाठे भयसंघममित्यर्थः । अग्नमस्याः परामृशन् । एतेनोपरितनल्लोकस्यापलविषयत्वरूपना परान्ता; तथा सति उदरमस्याः परामृशन्निति वक्तव्यतापत्तेः । न च ‘मयेवादी शातः करतलपरामर्शकतया दिवा गर्भग्रन्थिः’ (६।२८) इति वक्ष्यमाणानुनादस्य पुरोवादापेक्षतया अत्रत्याह्वयचन्दस्य ताद्विनालोदरपरत्वं कवेः संमतमिति

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगतं सर्वास्ववस्थासु य-
द्विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहायो रसः ।
कालेना वरणात्ययात्परिणते यत्प्रेमसारे स्थितं
भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत्पार्थ्यते ॥३९॥

दुर्मुखः—(उपसृत ।) जेदु देवो । [जयतु देव ।]

रामः—ब्रूहि यदुपलब्धम् ।

दुर्मुखः—उच्यद्भवंति देवं पौरजाणपदा जहा—विभ्रमराविदा अम्हे
महाराजं दसरहं रामदेवेणेति । [उपसृतवन्ति देवं पौरजाणपदा यथा—
विस्मयिता कथं महाराजं दसरथं रामदेवेनेति ।]

रामः—अर्थवाद एवैषः । दोषं तु मे कथंचित्कथय येन स
प्रतिविधीयते ।

वाच्यम् । तत्र 'सहजसज्जाजडहृष्ट.' (१।२८) इति जागरप्रतीति, अत्र च
सुपुतिप्रतीतिरनुदयोगादिति ध्येयम् । अद्वैतमिति । यत्सर्वास्ववस्थासु सुखदुःख-
योरद्वैतगनुगतम् । जाग्रन्मग्नसुषुप्तादिमर्वावस्थासु च सुखदुःखे तयोः संबन्धि
यद्वैतमभिप्रेत्य तदनुगतम् । तद्विशिष्टमित्यर्थः । सर्वास्ववस्थासुभिन्नसुखदुःखा-
पादकमित्यर्थः । द्वयोर्भावो द्वैतम् । इदमेवाद्वैतं चरुवाकमिधुनवर्गनव्यपदेशेन नवेन
कविना व्याख्यातम्—'भुक्तं तद्रिमृगालयोर्मिधुनयो पीतं द्विराजीवयोः सुतं तद्वि-
फलाशयोरधिरुक्तं सन्निध्योर्यद्यपि । पर्यायात्सम्यग्द्वयेन विरुतं निष्प्रयत्नेन वा मूर्ति-
द्वैतवशान्मतिर्मिधुनमित्यद्वैतमेवानयो ॥' इति । पर्यायादिति पर्यायशब्दमन्तर्भाव्य
न निरुद्धमिति व्यञ्जोपे पद्यमी व्याख्येया । नातः. 'समयद्वय' इत्यनेन पौनरुक्त्यम् ।
यत्र दाम्पत्ये, हृदयस्य, गुरुदुःखनिष्ठमनस इत्यर्थः । रिधाम. धमापनयनकरमुदा-
विशेयानुभवः । अत्र '—निधाम' इत्युपाणिनीयम् ; नोदातेति वृद्धिप्रतिषेधात् इति
ध्याकरणा । श्रीहर्षस्तु 'विश्रामो विश्रमश्च' इति द्विरूपकोश उक्तवान् । यस्मि-
न्नाम्पत्ये रसः स्पृहास्मो जरसा जरया अहायो हर्तुमशक्यः । यद्वा,—यस्मिन्सति
रस आहायो जरसाऽप्यहार्यः ; वा वरणात्ययान् । पदद्वयसिद्धम् । वरणं विवाहः,
अलयः शरीरसंपातः, वरणं चालयत्येति समाहारइन्द्र । आ वरणात्ययात् ।
वरणात्ययमभिव्याप्येत्यर्थः । वरणमारभ्य शरीरपातपर्यन्तं वर्तमानेन कालेन
परिणते उपचयं प्राप्ते प्रेमसारे उत्कृष्टप्रेम्णि स्थितं स्थितिमतः । 'मालला. प्रयमा-
वलोकदिवसादारभ्य विस्मयिभिर्भूय शेहविचेष्टितैर्मृगदृशो नीतास्य कोटि पराम्' ।
'परा कोटिं श्लेक्षो परिचयविनासादधिगते' इत्यादि समानार्थकं, 'कालेनावर-
णात्ययात्परिणते यत्प्रेमसारे स्थितम्' इति वाच्यं वेदितव्याम् । केचित्तु आवरणा-
त्ययात्प्रतिबन्धकनिवृत्तेरिति व्याचक्षते । प्रेम्ण उत्कृष्टत्वं च परवीणावेद्योपप-

दुर्मुखः—(साधम् ।) सुणादु महाराओ । (कर्णे) एवं विअ ।

[शृणोतु महाराजः । एवमिव ।]

रामः—अहह, अतितीव्रोऽयं वाग्जः । (इति मूर्च्छति ।)

दुर्मुखः—आस्ससदु देवो । [आश्रमेतु देवः ।]

रामः—(आश्रय ।)

हा हा धिक्परगृहवासदूषणं य-

द्वैदेह्याः प्रशमितमद्भुतैरुपायैः ।

एतत्तत्पुनरपि दैवदुर्विपाका-

दालकं विपमिव सर्वतः प्रसक्तम् ॥ ४० ॥

तत्किमद्य मन्दभाग्यः करोमि ? (विमृश्य, सकरणम् ।) अथवा किमेतत् ?

सतां केनापि कार्येण लोकस्याराधनं परम् ।

तत्प्रतीतं हि तातेन मां च प्राणांश्च मुञ्चता ॥ ४१ ॥

व्यायविषयत्वम् । तस्य सुमानुषस्य दाम्पत्यस्य । 'सुमानुषं तु दाम्पत्यम्' इत्याभिधानादिति प्राग्य आहुः । अत एव तद्विकृतिभूतदाम्पत्यार्थकम्, 'अनिच्छति'-शब्दस्य प्रविष्टभाषाप्रसिद्धिरपि । अन्ये तु—'प्रकरणानुगुण्याद्विशेषणस्वारस्यात्-च्छब्देन दाम्पत्ये सन्ध्ये सुमानुषस्येति तद्विशेषणतया योजनीयम् । 'शोभनो मानुषो येन' इत्याहुः । केचित्तु—'सुमानुषस्य सौजम्यस्य' इत्याहुः । कथमपि सर्वप्रकारेणापि तत्प्रसिद्धमेकं मुख्यं भद्रं क्षेपे प्राप्यते प्रकर्षेण याच्यते, अमिलप्यते वा । हि यस्मात् सुमानुषस्य भद्रमेकं प्राप्यते तस्मात् सर्व एरणकदा-मिनीत्यादिपूर्वेष्वन्वयः । अनर्थतादीनि मधुमित्रहृदयानीति न्यायेनेति भावः । 'प्रम-सारे स्थितम्' इत्यनेन मधुष्टाहनिक्षिप्तसालफलसादृश्यं व्यज्यते । अत्र फलविषयकसुक्यप्रतिपादनादारम्भ उक्तः । तदुक्तम्—'औसुक्यमाप्रमारम्भः फलता-भाय भूयसे' इति ॥ ३९ ॥ कर्णे एवमिवेति । 'अर्थस्त्वेकेन विज्ञेयः पथागृह्णात्वा प्रसङ्गतः । कर्णे एवमिवेत्युक्त्वा काव्ययन्ये प्रयुज्यते ॥' इत्युक्तत्वात् ॥ हेति । परगृहवास एव दूषणम्, नान्यदिति भावः । आलकं श्वसंबन्धि प्रसक्तम् । पाठा-न्तरे 'प्रसक्तम्' इति वा । एकत्र स्पर्शः, कालान्तरेण सर्वतः प्रसरणमेति भावः ॥ ४० ॥ मन्दभाग्योऽल्पभाग्यः । सतामिति । केनापि कार्येण । 'क्षिप्तं दयां च सौत्यं च यदि वा जानामीपि' (१।१२) उच्यतेत्या लोकस्याराधनं लोकस्य श्रुतिजनकस्यापारः । सतां धर्मशास्त्रस्मृत्यादीनां परं धर्मः श्रेष्ठत्वेनाभिमतः । तथा चापस्तम्भः—'यत्कार्याः क्रियमाणं प्रशंसन्ति स धर्मः' इति । न चेदमन-नुष्ठानपराहतमित्याह—तत्प्रतीतमिति । 'अवश्यं पितुराचारः' इति स्मरणार्थ-मिदम् । मां च मुख्यतममनपरित्यागानुपादिकः तानस्य स्वप्राणत्याग इत्याह—प्राणांश्चेति । मुञ्चतेति हेनौ जगृ । प्राणत्यागहेतुकं पूरणमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

पाठा०-१ 'तीव्रसंवेगो'. २ 'प्रसक्तम्'. ३ 'यापूरितं'.

संप्रत्येयं च भगवता वसिष्ठेन सदिष्टम् । अपि च,—

यत्सावित्रैर्दीपितं भूमिपालै-

लोकश्रेष्ठैः साधु चित्रं चरित्रम् ।

मत्संघन्धात्कश्मला किंवदन्ती

स्याच्चेदसिन्हन्त धिक्तामधन्यम् ॥ ४२ ॥

हा देवि देवयजनसमये ! हा स्वजन्मानुग्रहपवित्रितवसुंधरे ! हा मुनिज-
नकनन्दिनि ! हा पावकवसिष्ठारुन्धतीप्रशस्तशीलशालिनि ! हा राममय-
जीविते ! हा महारण्यवासप्रियसखि ! हा तातप्रिये ! हा लोकादिनि !
कथमेवविधायास्तवायमोदशः परिणामः ॥

त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वय्यपुण्या जनोक्तयः ।

नाथयन्तस्तया लोकास्त्वमनाथा विपत्स्यसे ॥ ४३ ॥

संप्रत्येयं सदिष्टमिति । 'युचं प्रपानापनुरणनेऽप्या' इति सदिष्टमिति भावः ।
यदिति । तानि नै सवितु पुनै । 'तस्यापत्यम्' (पा ४।१।९३) इत्यप्रत्ययः ।
अनेनामिनन उच । 'भूमिपालैः' इत्यनेन क्षत्रधर्मभूतभूमिपालनात्मकजगत्पुण्यम् ।
परिणामोक्त्येवैवैरित्यनेन विद्योक्तः । एवमस्मिन्नभिधायते सर्वान्यहमनुप्रसूतिरा-
जसिद्धापित प्रकाशित मयमनुष्ठितमनुष्ठपित च चित्रमाध्वर्भूतम् । कश्मला
हैया । किंवदन्ती लोकाद ॥ ४२ ॥ स्वतो निर्दोषेत्याह—हा देवि । उत्पत्ति-
यदादयोऽपि नास्मीत्याह—देवयजनसमये । न्योत्पत्तिभूमेरपि शुद्धितननीत्याह—
स्वजन्मेति । संपर्कवशदोषोऽपि नास्मीत्याह—मुनिजनकेति । 'नन्दिनी' इत्यनेन
जीरकान्यापेक्षायामितेति न्यज्यते । शुरुदेवतामितेत्याह—पावकवसिष्ठेति ।
शीलेन वृत्तेन शाश्वते शान्त्यते इति शीलशालिनी । 'साधु श्रमयाम्' इत्यन्माह्वा-
हुलकारकर्मणि णिनि । उत्पत्तौरेवम् । तद्विष्णोति—राममयेति । अनेन रावण-
स्मरणमपि । वृत्तेतारितमिति व्यज्यते । रामस्य रावणस्मरणगन्धासहत्वाच्च
निदमनुमेयम् । किं त्वनुष्ठानेन प्रसूतमित्याह—महारण्येति । प्रियत्वविशेषणम् ।
अनेन निरन्ध्रलोकादिप्राप्त्याति । 'सखी' इत्यनेन दण्डकारण्यगमने पत्नीत्वप्रयुक्त-
प्राधान्यं नाज्ञादृतम् । किं तु पुरुषमिदं रामसमप्रधानत्वमेवेति । 'समानं स्यात्त
इति मया' इति व्युत्पत्तेरुपलक्षणमिदं रामापेक्षया प्राधान्यस्यापि । 'अमनस्ते
गमिष्यामि मृदन्ती पुशकण्डमार्ग' (अयोध्या २५।७) इत्युक्तत्वात् । तातस्य
प्रिये अभिमते । 'वधूचतुष्केऽपि' (४।१६) इत्यादिवक्ष्यमाणरीत्येति भावः ।
न्योक्तं मितं वदन्तीत्यर्थः । 'सत्याय मितभाविषाम्' (रघुर्वंश १।७) इत्युचरीत्या
निमित्तलेताभावेऽपि कथमयं परिणाम इति भावः । त्वयेति । त्वया जगन्ति
पुण्यानि पुण्यवन्ति । मत्संघायां प्रत्ययः । 'पापानां वा शुभानां वा

(दुर्मुखं प्रति ।) दुर्मुख ! ब्रूहि लक्ष्मण-एष नूतनो राजा रामः समा-
ज्ञापयति । (कर्णे) एवमेवम् । इति ।

दुर्मुखः—हा ! कहां अग्निपरिसुद्धाए गठमद्विदपवित्तसंताणाए
देवीए दुज्जगवअणादो एदं ववसिदं देवेण ? [हा ! कथमग्निपरिसुद्धाया
गर्भस्थितपवित्रसंतानाया देव्या दुर्जनवचनादिदं व्यवसितं देवेन ?]

रामः—शान्तं पापम्, शान्तं पापम् । दुर्जना नाम
पौरजानपदाः ।

इक्ष्वाकुवंशोऽभिमतः प्रजानां

जातं च देवाह्वयनीयबीजम् ।

यच्चाद्भुतं कर्म विशुद्धिकाले

प्रत्येतु कस्तंघादि दूरवृत्तम् ॥ ४४ ॥

वधार्हाणां ह्यवहम् । । कार्यं करणमर्थेण न कश्चिन्नापराध्यति ॥' इति त्वन्मता-
नुसारेण पापपुण्ययोरनुग्रहतौल्यादिति भावः । जनानामुपजीव्यविरोध इत्याह—
त्वय्यपुण्या जनोक्तयः । अत्र 'त्वया जगन्ति पुण्यानि' इति शुवनानां पुण्यत्वमुक्त्वा
'जनोक्तय' इति 'जन'शब्दोपादानाजैवं लोकान्तरस्थानामुपजीव्यविरोध इति
व्यज्यते; 'उक्ति'पदेन वस्तुस्थितभावादिपयप्रभावाच्च । इत्थं मनसा संभाव-
नमपि नोचितम् । मतरां ग्रहितदुक्तिः सापि जातेति व्यज्यते । जनानामुक्तयं इति
विग्रहाद्यः कश्चिदित्थं प्रलपतीत्यपि न किंतु बहुजना एवं वदन्तीति व्यज्यते । पृष्टी-
यदुवचनेन विग्रहे प्रमाणं तु-रे रे पौरजानपदाः ! 'न खनु भवतां देव्याः स्थानं
गृहेऽभिमतं ततः' (३।३२) इत्यादिवक्ष्यमाणरामवचनम् । तेऽपि कदाचिदि-
त्युक्त्वा विरमन्तीत्यपि न बहुपृष्टवो वदन्तीति बहुवचनार्थः । 'अपुण्या' इति व्यति-
रेकोक्त्वा कश्चिदपि कदाचिदपि न ययार्थं प्रत्येति, नापि वर्ततेति व्यज्यते । नाद्य-
चन्त इति । अहं लोकानामधीशः, मम त्वं नाया । तथा च- 'यस्यैते तस्य तदनम्'
इति न्यायेन लोकानामपि त्वमेव नाधिकेत्याशयः । यद्वा, -त्वं मध्यान्मसयावस्थिता,
अहं च त्वयि तयावस्थितः । आह च हनूमान्—'अग्न्या देव्या मनस्तस्मिन्मय्य
चास्यां प्रतिष्ठितम् । तेनेयं स च धर्मान्मा मुहूर्तमपि जीवति ॥' इति । तथा च
लौकिकैर्ममि प्रतिपद्यमानं लोकनायकत्वं त्वरीयमित्यर्थं इत्याहूहनीयम् । त्वमना-
द्येति । त्वन्मतामात्रं मम लोकनायक्ये प्रयोजनम्, अहं तु त्यद्वत् व्यर्थं इति भावः ।
विपश्यमे विपश्ना भावेऽप्यस्ति । पूर्ववियोगोऽपि रासनपथेऽसत्त्वात्सत्कल्प इति न
तस्मिन्स्वं विपश्ना, अस्य तु वियोगस्य 'गौमित्रेरपि पात्रिणामविदये तत्र प्रिये
पात्रि मे' (३।४५) इति वक्ष्यमाणतीक्ष्णा पूर्वापायाविषयत्वात् इतः परमेव विपश्ना
मन्विष्यतीति लट् व्यज्यते । पूर्वार्थे विभावनाविरोधोऽन्तरः; 'निन्दान्कार्यसंपत्ति-
रंटा कश्चिदिमानसा' इति लसुगार ॥ ४३ ॥ इक्ष्वाकुवंश इति । विशुद्धिकाले

तद्गच्छ ।

दुर्मखः—हा देवि ! (इति निष्क्रान्तः ।)

रामः—हा कष्टम्, अतिवीमत्सकर्मा नृशंसोऽस्मि संवृतः ।

शैशवात्प्रभृति पोषितां प्रियां

सौहृदादपृथगाश्रयामिमाम् ।

छद्मना परिददामि मृत्यवे

सौनिके गृहशकुन्तिकां च ॥ ४५ ॥

तत्किमर्सेष्टयः पातकी देवी दूषयामि । (इति सीताया शिरः समुग्रमग्न्य बाहुनाटप्य ।)

अपूर्वकर्मचण्डालमयि मुग्धे ! विमुञ्च माम् ।

श्रिताऽसि चन्दनभ्रान्त्या बुर्विपाकं विपद्भुमम् ॥ ४६ ॥

यद्वृत्तं कर्म तद्यदि तवस्तीति यद्युच्यते तद्गच्छतं च प्रलेति ! न सोऽपीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ हा कष्टमिति । नृशंसः क्रूरः । अतिवीम-यर्गमिति प्रसिद्धशंसाद्या-वृत्तिः । शैशवादिति । शैशवात्प्रभृति पोषितां शारवमारभ्य वर्धिताम् । अनेन 'विपद्भुमोऽपि संवृतं स्वयं हेतुमत्संप्रतम्' इति न्यायः स्फोर्यते । ननु श्राप्ति-ययै स्वाज्यत्वमित्यनाह—प्रियामिति । ननु तथापि दोषप्रसक्तौ का गतिरित्य-नाह—अपृथगाश्रयामिति । पृथगाश्रयवर्धितामित्यर्थः । ननु तथापि मनोद-तिरन्यत्रेत्यत आह—सौहृदादिति । इमामिनीवंपदेन तारनाटिकान्तर्वेजी त्वमित्राश्रयवर्धितं परामृश्यते । छद्मना म्याजेन । सीताभित्प्रपितनवप्रस्थापनव्याजे-नेत्यर्थः । मृत्यवे परिददामि । देवराकल्यादानसागरयम् । तदिमाम् । गर्भम्यशि-शुद्रयं चेत्यर्थः । सौनिके जीवहिंसाजीविनि । 'कमेणा यमभिप्रेति स संप्रदानम्' (पा. १।४।३२) इति चतुर्थ्यर्थे सप्तमी । प्रथमान्तपाठोऽप्यस्ति । गृहशकुन्तिकामि-त्यन 'अनुकम्पायाम्' (पा. ५।३।७६) इति कन् ॥ ४५ ॥ अपूर्वमिति । अत्र 'मुग्धे विमुञ्च माम्' इति निरुद्धाभ्यसगमसिद्धाहारन्यायेन अद्यतनमोचनप्रसजक्यतीत्यर्थो लभ्यते । गीम्यस्य मोचनप्रसजक्यं च तदापादकसंपर्कापादनद्वारा । स च सवन्धो रावणप्रत्याख्यानपूर्वमे लङ्कादेशीय एव । तथा हि—भवितव्य परगृहवासी जातः, तथापि नैतावता ममात्याहितं प्रसज्यति । रावणो न मां बलात्कर्तुमर्हति । ततश्च तदभिमततदसंपादनेनैव कालयापनं मुग्धम् । प्रत्याशया च स मां न हनिष्यति । रामस्तु ददानीं मा निक्षेपां परीक्ष्यानुमन्यमानोऽपि कदाचित्प्रस-चिद्वचनमनुसरन् लोफाराधनश्रद्धया मामरण्ये परित्वजेन इत्यादिको विचारः सीतायां स्यात् । तदा नैवंविधदुःखानुभवप्रसङ्गिति तदिदं मीम्यस्त्राद्यतनविप-

पाठा०-१ 'प्रियं'. २ 'पृथगाश्रयां प्रियाम्'. ३ 'सौनिको'. ४ अस्प-
र्शनापः'.

(उत्थाय ।) हन्त हन्त, संप्रति विपर्यस्तो जीवलोकः । अद्यावसितं जीवितप्रयोजनं रामस्य । शून्यमधुना जीर्णारण्यं जगत् । असारः संसारः । काष्ठप्रायं शरीरम् । अशरणोऽस्मि । किं करोमि? का गतिः? अथवा,—

प्रयोजनत्वमित्याशयः । सर्वमिदं निर्वेदातिशयद्योतकम् । अपूर्वधासौ कर्मचण्डालश्चेति विग्रहः । चण्डालो हि क्रूरतमः, कर्मचण्डालस्तु मुतराम् । यस्तत्रापूर्वं विलक्षणः अहं कर्मचण्डालो रावणादपि क्रूर इति भावः । स हि रावणो न सीतायाः प्राणहानिकरोऽभवत् । अहं तु तत्कारी भवामीति पूर्वोक्तमीदृहेतुकारमसंश्रयणमेवाह—**श्चिताऽसीति** । ह्रस्वोक्तिर्भूयस्वामिप्रायान् । दुर्विपाकत्ववचनमत्यन्तक्रौर्यातिशयप्रतिपत्त्यर्थम् । ‘चन्दनध्रान्त्या’ इत्येतद्दुःखभूयस्त्वावर्जनीयत्वव्यापनार्थम् । अन्यध्रान्तौ प्रवृत्तिमान्वादिकं स्यात् । अंसीत्यनेनाद्यापि न मुखसीत्यपि व्यज्यते । श्रितेति कर्तृवाचकनिष्ठान्तम् । तेन श्रयणस्य लज्जादेशीयत्वलाभः । अयमाशयः—लोके हि फलवज्जातीयानामपि वृक्षाणामफलत्वे छेद एवोचितः । अनर्थावहत्वे तु मुतराम् । विपश्रुतस्य तु छेदे का प्रतिहतिः? तस्यापि दुर्विपाकत्वे सर्वथा छेदत्वमेव । तथापि ‘विपश्रुतोऽपि संवर्ष्य स्वयं छेत्तुमसंप्रतम्’ इति न्यायेन यदि छेदप्रतिषेधः, तर्हि तस्य परित्यागे का प्रतिहतिः? अत्र क्रूररामस्मैकसंश्रयणप्रतिबिम्बस्य सीताप्रस्तुतकर्तृकदुर्विपाकविपश्रुताश्रयणस्य वर्णनातिवृत्तित्वात्कारः । ‘प्रस्तुते वर्ण्यवाक्यार्थप्रतिबिम्बस्य वर्णनम् । ललितम्’ इति लक्षणात् ॥ ४६ ॥ हन्तेति दुःखे । संप्रति सीताविरहे । विपर्यस्तोऽन्यथाभूतः । साहित्ये ‘यस्त्वया सह स स्वर्गो निरयो यस्त्वया विना’ इति रामायणोक्तरीत्या जीवलोकस्य स्वर्गत्वम् । वियोगे तु नरकत्वमेवेति । स्वर्गान्यस्य नरकस्यैव स्मारकित्वात्प्राणिनां नरकप्राप्तावपि नात्मवस्तुनाशः । मम तु सीतामयजीवितत्वात्तन्नाशे जीवितनाश इति । अद्यावसितमिति समाप्तं जीवितमेव प्रयोजनम् । जीवितमिति वक्ष्यमाणमिहानुसंधेयम् । सीताविरहितजीवितं निष्प्रयोजनमित्यर्थः । यत एव ततोऽधुना जीर्णारण्यं जगत् । स्वर्गादिकं ह्यात्मनः स्थिरस्थे बालान्तरानुभाष्य स्यात् । ‘अनार्दा संशारे’ इति न्यायान् । आत्मवस्तुनाशे ॥ स्वानुपभोगान् जीर्णारण्यत्वम् । सीतासाहित्ये हि अरण्यस्यापि पञ्चवट्या. ‘यस्यां ते दिवसाः’ इति रीत्या स्वगृहत्वान् तदयोगे तु स्वगृहस्यापि जीर्णारण्यत्वमित्याशयः । असारः शून्यः । काष्ठप्रायं शरीरम् । ‘ज्योत्स्नेव हिमदीधिते’ इत्युक्त्वा यथा चन्द्रस्य कान्मुद्यभावे चाटशयता तद्वत्स्वेति भावः । अथ पूर्ववत् ‘सुर्गो वं शरणं गतः’, ‘सागरं शरणं गतः’ इत्यादिकस्य नावकाश इत्याह—**अशरणोऽस्मीति** । पूर्ववत्सेतुबन्धनादि वर्तव्यं नास्तीत्याह—**किं करोमीति** । अथ पूर्ववत्शरणवधादिरूपं प्राप्यं नास्तीत्याह—**का गतिरिति** । गम्यत इति गतिः । यतर्थात् ततः कः गच्छामि, शिरारण्यं गच्छामि, उत पातालविवरम्? किं मरणं गच्छामि? इति विकल्पाशयः । न मृष्टः परुषः सर्वोऽपि न क्षुत्पत इत्याह—**मद्य चेति** । पूर्वोक्तक्षोभः ।

दुःखसंवेदनायैव रामे चैतन्यमागतम् ।

मर्मोपधातिभिः प्राणैर्वज्रकीलायितं हृदि ॥ ४७ ॥

हा अम्ब अरुन्धति ! भगवन्तौ वसिष्ठविश्वामित्रौ । भगवन् पावक ! हा देवि भूतधात्रि ! हा तात जनक ! हा मातः ! हा प्रियसख महाराज सुग्रीव ! सौम्य हनुमन् ! महोपकारिन् लङ्काधिपते विभीषण ! हा सखि त्रिजटे ! परिमुपिता, स्व परिभूता, स्व रामहृत्केन । अथवा को नाम तेषामहमिदानीमाहाने ?

ते हि मन्ये महात्मानः कृतमेन दुरात्मना ।

मया गृहीतनामानः स्पृश्यन्त इव पाप्मना ॥ ४८ ॥

योऽहम्,—

विस्त्रम्भादुरसि निपत्य जातनिद्रा-

मुग्मुच्य प्रियगृहिणीं गृहस्य लक्ष्मीम् ।

दुःखेति । चैतन्यमागता इतिर्षा । दुःखसंवेदनायैव रामे आगतम् । आगतमित्यनेन दुर्मुखयाक्यश्रवणान्तर गत चैतन्यं पुनरागतमिति व्यज्यते । यद्वा,—शक्तिप्रद-
रादिषु गतं पुनरागतमिति वा । पदामिषेकादिनान्तरीयकमुखं तु असत्कल्पमिति
हृदयम् । 'अर्पितम्' 'आहितम्', इति पाठयोस्तु आदित प्रवृत्ति 'राज्याङ्गद्वौ वने
मास सीता मष्टा द्विजौ हत । ईदृशीयं भमालक्ष्मीर्निर्घृहेदपि पावकम् ॥' इत्यु-
च्यते । हा दुरात्मना दुःखानुभवार्थं चैतन्यसद्भावं इति भावः । सर्गिणा चैतन्यं दुःखास-
न्निभमुत्पानुभवाय । जनानां दुःखामिषमुत्पानुभवाय । मम सुरासन्निभदुःखानु-
भवाय । तस्मात्पातालपिवरगमनेऽप्यपरिहार्यं दुःखमिति भावः । तर्हि मरण गमि-
ष्यामीति कपः कल्प्यतामिहाह—मर्मोपधातिभिः । मर्म हृदयप्रदेशेऽनु-
पगन्तीति विप्रद । 'मुप्यजार्ता—' (पा ३।१।७८) इति णिनि । न केवलं दुःखानु-
भवापादका किं तु स्वयमपि दुःखप्रदा इति भावः । वज्रकीलबहुरदरतया स्थिरी-
भूयते । भग्नानर्हत्केन वा सादृश्यम् । तथा च मरणमपि दुर्गममित्यर्थः ॥ ४७ ॥
हेति । अरुन्धति ! अरुन्धतीकृतसीतापातिमत्तानुमोदनं न प्रमाणीकृतमिति भावः ।
भगवन्तापेति । भवता ज्ञानशक्तिरपि खला न पश्यन्तीति भावः । पाव-
केति । तव वचनप्रवेशो व्यर्थोऽपि भावः । भूतधात्रि ! त्वत्पुतायामनिमित्तदो-
षवादिनो जनान् कथं विमर्षानि भावः । सौम्येति । सीतावृत्तान्तकथनजनितान-
न्दप्रयुक्तमरुतालिङ्गनमद्विजातशरीरसौभगमवशीयप्रयासो व्यर्थ इति भावः । परि-
मुपिता मुपितद्रव्यका । ते टीति । कृतमुपसारं हन्तीति कृतान् । एतत्कृतपूया-
पधारविसरणादिति भावः ॥ ४८ ॥ विस्त्रम्भादिति । विस्त्रम्भादन्तरगत इति

आतङ्कस्फुरितकठोरगर्भगुर्वी

क्रव्याज्यो वलिमिव दारुणः क्षिपामि ॥ ४९ ॥

(सीतायाः पादौ शिरसि कृत्वा ।) अयं पश्चिमस्ते रामशिरसि पादपङ्कज-
स्पर्शः ।

(इति रोदिति ।)

(नेपथ्ये ।)

अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यम् ।

रामः—ज्ञायतां भोः, किमेतत् ? ।

(पुनर्नेपथ्ये ।)

ऋषीणामुग्रतपसां यमुनातीरवासिनाम् ।

लवणत्रासितः स्तोमस्त्रातारं त्वामुपस्थितः ॥ ५० ॥

रामः—कथमद्यापि राक्षसत्रासः ? तद्यावदस्य दुरात्मनो माधुरस्य
कुम्भीनसीकुमारस्योन्मूलनाय शत्रुघ्नं प्रेषयामि । (यत्किम्य पुनर्निन्दत्य ।)
हा देवि ! कथमेवंविधा गमिष्यसि ? भगवति वसुंधरे ! सुश्लाघ्यां दुहित-
रमवेक्ष्य जानकीम् ।

जनकानां रघूणां च यत्कृत्स्नं गोत्रमङ्गलम् ।

यां देवयजने पुण्ये पुण्यशीलामर्जाजनः ॥ ५१ ॥

(इति रदाश्रिक्तान्तः ।)

ज्ञानादिति भावः । गृहस्य लक्ष्मीं शोभां तदलंकारभूताम् । कठोरगर्भः पूर्णे-
गर्भः । गुर्वमिहनेव यमलत्वं सूचयति । क्रव्याज्यो मोसमक्षवेभ्यः ।
क्रव्यं मांसमदन्ति खादन्तीति विग्रहः । 'क्रव्ये च' (पा.३।२।६९) इति विद् ॥ ४९ ॥
अब्रह्मण्यं ब्राह्मणानामत्याहितम् । 'अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यौ' इत्यमरः ॥ ऋषीणा-
मिति । लवणो नाम राक्षसत्वेन त्रासितो ऋषीणां स्तोम इत्यन्वयः ॥ ५० ॥
कथमित्यादि । निःशेषितराक्षसकुलत्वान्स्वयेति भावः । यदा,—कथमद्य राक्षसत्रा-
सोऽपीत्यन्वयः । न केवलं सीताभिश्चेदु-सप्राप्तिः, किं तु राक्षसभयं चेति समुप-
यार्थः । कथमिति प्रिसये । पूर्ववदेवोभयं मिश्रितमिदमाश्चर्यमिति भावः । दुरा-
त्मनो दुर्बुद्धेः । माधुरस्य मधुरेश्वरस्य । कुम्भीनसी नाम तन्माता । उन्मूलनाय
गृहेन मदीत्पाटनायेति यावत् । प्रेषयामि प्रेषयिष्यामि । 'यावत्पुराणिपातयोर्यद्' (पा.३।३।४) । एवंविधा मया वदिता यमिणी सती कथं गमिष्यसीति भावः ।
भगवति सरते । सुश्लाघ्यां निर्दोषां निरपह्वां वा । जनकानामिति । यत्कृत्स्नं
गोत्रमङ्गलम् । यदिनि विधेयापेक्षया ऋीवम् । अवीजनः । उपादिनवत्प्रतिपत्तिः ।

सीता—हा सोह्र अज्जउत्त ! कहं सि ? (इति सहस्रोत्थाय ।) हद्दी हद्दी, दुस्सिविणरैरणणअविप्पलद्धा अज्जउत्तमुणं विअ अचाणं पेक्खामि । (विलोम्य ।) हद्दी हद्दी, एवाइणिं पमुत्तं मं उज्झिअ कहं गदो णाहो ? होदु, से कुप्पिस्सं अइ तं पेक्खंती अत्तणो पट्टविस्सं । को एत्थ परिअणो ? । [हा सौम्य आर्यपुत्र ! कुत्राणि ? हा धिक् हा धिक्, दुःस्वप्नारणरणअविप्पलद्धा आर्यपुत्रदुःस्वप्नमिवात्मानं पट्टयानि । हा धिक् हा धिक्, मुक्काकिनीं प्रसुप्तां मामुज्झित्वा कुत्र गतो नाथः ? सन्नतु, तस्मै कोपिप्यामि यदि तं प्रेक्षमाणां क्षाम्यनः प्रभविष्यामि । कोऽत्र परिजनः ?]

(प्रविश्य ।)

दुर्मुखः—देवि ! कुमारलक्ष्मणो त्रिणवेदि—‘सज्जो रहो । तं आरुहदु देवी’ ति । [देवि ! कुमारलक्ष्मणो विज्ञापयति—‘तज्जो रथः । तदारोहदु देवी’ इति ।]

सीता—इअं आरुहग्धि । (उत्थाय परिरुम्य ।) फुरइ मे गठम-भारो । सणिअं गच्छम्ह । [इयमारुहास्मि । स्फुरति मे गर्भभारः । शनै-गच्छामः ।]

दुर्मुखः—इदो इदो देवी । [इत् इतो देवी ।]

सीता—णमो रहुउल्लदेवदाणं । [नमो रघुकुलदेवताभ्याम् ।]

(इति निगन्ताः सर्वे ।)

इति महाकविश्रीभगवद्भूतिविरचित उत्तररामचरिते प्रथमोऽङ्कः ।

अत्र विन्दुर्नाम संध्याजमुक्तम् । दाम्पत्यविद्वेषमिच्छेददेतुत्वात्पुनरुद्वेदकारणत्वाच्च । तदुक्तम्—‘अद्यान्तरायैर्विच्छेदे विन्दुरच्छेदकारणम्’ इति ॥ ५१ ॥ कोऽत्र परिजनः ? परिजनस्य मध्ये कोऽत्र संनिहित इत्यर्थः । परिजनस्येति निर्धारणे पक्षेक-पक्षमन्तम् । निर्धारणे पक्षीप्रयोगोऽप्यस्ति ॥ तयो गमनाय संनद्धः ॥ रघुकुलदे-गते लक्ष्मीनारायणाविति प्रसिद्धमेव । तच्चमस्कारो यात्राफले विहितः । ‘आदि-त्यमण्डले विष्णुं ध्यात्वा यात्रां प्रार्थयेत्’ इति स्मरणान् ॥

दाशरथिवंशजनुपो भूगारज्वीरराघवावर्म्य ।

उत्तररामचरित्रव्याख्याद्वेष्यादिभ्यः प्रायान् ॥

इति श्रीवाधूलवीरराघवविरचितायां भगवद्भूतिभावनल्लस्पाशिनी-समारम्भायामुत्तररामचरितव्याख्यायां प्रथमोऽङ्कः ।

द्वितीयाङ्कस्य कथावस्तु ।

आवेशी-वासन्तोप्रवेशेऽङ्गद्वयसमयान्तर्गतमिति वृत्तं विष्णुमकेऽग्रं
यथा-रामचन्द्रानुसया लदमणेनारभ्ये त्वत्ता जानकी एव-कुशनामकं
यमजं सुतद्वयमजोजनत् । तौ एव-कुशौ तत्रमगवता वास्नोविमहर्दिणा
स्वाश्रमे धात्रीकर्मतः परितृप्त्यौ रक्षितौ च । निर्वृत्तचौलकर्म-
णोत्तयोस्तिष्ठो निष्ठाश्रतुःषट्कलाश्च सम्यङ्निष्पादिताः । रघु-
नन्दनेन च सीतायाः सुवर्णमयीं प्रतिमां पद्मीत्वेन न्यस्य महाक्षमेघः
प्रारब्धः । मेघ्याश्वं विसृज्य तद्रक्षणार्थं लवमणालमजं चन्द्रकेतुमन्याश्च
योर्वास्तुर्पाशतः प्राहिणोत् । अथ च ब्राह्मणेन युवानं पुत्रं भृतसु-
त्थिष्य सोऽपचार उद्घोषितः । तदा तपस्यनषिठारी दम्बूरुनामकौ
हि शूद्रस्तपधरतीति सहस्रवासरीरिणो बागुदचरत् । तदुपश्रव्य कृपा-
णपाणी रामः सत्वरं पुष्पकमारुह्य तदन्वेषणाय संचारः समार-
भ्यनान् । दण्डकायां तपधरन्तं दण्ड्यं तं समासाद्य तच्छिरस्त्रिच्छेद ।
तत्तत्स्यानावलोकनेन स्मारितपूर्वेतिवृत्तं जानकीसमागमं स्नेहसेवादि
समनुभवन् रामो महारण्यानि विचचार । तदनन्तरं रामागमने
प्रतीक्षमाणं महागुनिमयत्वं ब्रह्मं रामचन्द्रो जगाम ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

(नेपथ्ये ।)

स्वागतं तपोधनायाः ।

(सतः प्रविशत्यध्वगवेषा तापसी ।)

तापसी—अये, वनदेवता^१ फलकुसुमगर्भेण पल्लवार्धेण दूरान्मा-
मुपतिष्ठते ।

(प्रविश्य ।)

वनदेवता—(अर्थं विकीर्य ।)

यथेच्छाभोग्यं वो वनमिदमयं मे सुदिवसः ।

सतां सद्भिः सद्भिः कथमपि हि पुण्येन भवति ।

तरुच्छाया तोयं यद्यपि तपसां योग्यमशनं

फलं वा मूलं वा तदपि न परार्थीनमिह घः ॥ १ ॥

नेपथ्य इति । 'कुसीलवकुडुम्बस्य लम्बी नेपथ्यमिष्यते' इत्युक्तिरस्तरिणीति-
रोहितनर्तनभूमिकापरिग्रहीपयिकस्थानविशेष इत्यर्थः ॥ वनदेवतेति । पल्लवार्धेण
पल्लवमुक्तपूजाद्रव्येण दूरात् प्रविष्टा सती उपतिष्ठते पूजयति । देवतात्वारोपादात्म-
नेपदम् । 'दूरात्' इत्युपादाने पञ्चमी । यद्वा,—मामुपतिष्ठते संपत्ता भवति । 'गङ्गा
यमुनामुपतिष्ठते' इतिवत् । अयमपि 'उपादेवपूजा—'(वा. ५१४) इत्यादिना
तत् ॥ अर्थं विकीर्य दत्त्वा । यथेच्छेति । इदम् । मरीयमित्यर्थः । वनं वनमेव न
तु वृहणीयपुरप्रासादादिपरितोपो न्यज्यते । तथापि 'अविद्यमानं कर्णोऽपि'
इति न्यायेन यथाधिकारं समाजमित्यमेवैलाह—यथेच्छाभोग्यं दृष्टामनतिक्रम्य
यथेच्छम् । यथेच्छं आभोग्यमिति विग्रहः । इच्छानिष्ठतिपर्यन्तमसंकोचेनोपभोगार्ह-
मित्यर्थः । य. इति पूजायां बहुवचनम् । अतिथिसामान्याभिप्रायकं वा । अर्थं मे
सुदिवसः साधुजनसंपर्कादिति भावः । सतां विद्यमानानामेव, न तु प्रसादनादि
शुर्नतामित्यर्थः । सद्भिः साधुभिः सह सद्भिः संपर्कः कथमपि कृच्छ्रेण पुण्येन भवति
साधुजनसंपर्कलाभः प्रणिपातादिसाध्यो भवति । तदभाववतां तु दृष्टहेत्वभावात्
केवलदृष्टसाध्यो भवतीति भावः । यद्वा कथमपि सतां येन केन प्रकारेण वर्तमा-
नानाम् । कामकारे स्थितानामित्यर्थः । सद्भिः ब्रह्मपिक्षितित्यर्थः । 'अस्ति ब्रह्मेति
चेद्वेद सन्तमेनं ततो विबुः' इति श्रुतेः । सद्भिः संपर्कः पुण्येन हि भवति । अयमा-
शयः—'तस्मादेवविदा नासीत्' इति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानवतां तच्छून्यैः सहवासादिकं
प्रतिषिद्धम् । एवं च तेषां तैः सद्भिः पुण्यैवसाध्य इति । इदं च स्वनिकर्षभावना-
कार्यम् । फलं वा मूलं वा इतोऽन्यदपि तपसां योग्यमशनम् । नीवारपाण्डुपत्र-

तापसी—किमत्रोच्यते ?

प्रियप्राया वृत्तिर्विनयमधुरो वाचि नियमः

प्रकृत्या कल्याणी मतिरनवगीतः परिचयः ।

पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविपर्यासितरसं

रहस्यं साधूनामनुपधि विशुद्धं विजयते ॥ २ ॥

(उपविशतः ।)

वनदेवता—कां पुनरत्रभवतीमवगच्छामि ?

तापसी—आत्रेय्यसि ।

वनदेवता—आर्ये आत्रेयि ! कुतः पुनरिहागम्यते ? किंप्रयो-
जनो दण्डकारण्योपवनप्रचारः ?

आत्रेयी—

अस्मिन्नगस्त्यप्रमुखाः प्रदेशे

भूयांस उद्रीधविदो वसन्ति ।

तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तविद्यां

वाल्मीकिपार्श्वदिह पर्यटामि ॥ ३ ॥

यातजलादिकमित्यर्थः । तदपि तत्र परापीनं नेति ॥ १ ॥ प्रियेति । प्रियप्राया
प्रियप्रचुरा बुक्ता चेत्यर्थः । वृत्तिः कायिकव्यापारः । तथापि वाङ्मौर्मे महान्दोष
इत्यत आह—विनयमधुरो वाचि नियमः । विनयेन स्वनिर्गुणभावनाहयेण स्तोत्रकर्पा-
ननुसंधानरूपेण वा मधुरः प्रियः वाचि नियमः सत्याय मितभाषित्वम् । तथापि
मनोवृत्तिदौर्घ्यं स्यादत आह—प्रकृत्या कल्याणी मतिः प्रकृत्या स्वभावतः कल्याणी
प्रेयस्विनी । तथाप्यसत्सङ्गवशाद्विपरीत्यं स्यादत आह—अनवगीतः अनिन्दित
इत्यर्थः । तदिदं वृत्तिवाचिनियमादिपरिचयसमुदायरूपं विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते ।
स्तत्कथंभूतमित्याह—पुरो वा पश्चाद्वा भूतमविष्यत्कालयोः । तत्तत्पुरुषसन्निधानयो-
रिति वार्यः । अविपर्यासितरसः अन्यूनस्वभावम् । 'रस'पदेन प्रियत्वं व्यञ्ज्यते । अनु-
पधि निर्व्योजं विशुद्धं ग्रामादिस्वदोषरहितं रहस्यम् । 'शीलं संवसता क्षेयम्' इति
न्यायेन विरकालशुद्धूपादिमिरेव ज्ञातुं शक्यं नतु दाम्भिकवृत्तिवत्स्वयं प्रकटमित्यर्थः ।
तथाविधं तदिदं विजयत इति योजना ॥ २ ॥ अवगच्छामि जानामि ॥ किंप्रयोजन
इति । प्रचारः सचारः ॥ अस्मिन्निति । अगस्त्यप्रमुखा अगस्त्यप्रनृतयो भूयांसो
यद्व उद्रीधविदः । 'ओमितुद्रीधमुपासीत' इति परस्मिन् ब्रह्मणि उद्रीधदष्टिं पुर्वन्त
इत्यर्थः । दहरविशाहीनामुपलक्षणम् । सकलवेदान्ततात्पर्यपर्यालोचनशीला इति

टिप्पणी—१ अगस्त्यपर्वत इत्यादि स्तम्भादीति अगस्त्यः, यथोक्त महापुराणे
'अगस्त्यो दक्षिणामाश्वामाभिल नमति मितः । वरुणासामजो योगी विन्ध्यवातादि-
मर्दनः ॥' इति ।

वनदेवता—यदा तावदन्येऽपि मुनयस्त्रेमेव हि पुराणब्रह्मवादिनं
प्राचेतसमृषिं ब्रह्मपारायणायोपासते, तत्कोऽयमार्यायाः प्रवासः ?

आत्रेयी—तस्मिन् हि महानध्ययनप्रत्यूह इत्येव दीर्घप्रवासोऽङ्गी-
कृतः ।

वनदेवता—कीदृशः ?

आत्रेयी—तस्य भगवतः केनापि देवताविशेषेण सर्वप्रकारान्नुतं
स्वन्यत्यागमात्रके वयसि वर्तमानं दारकद्वयमुपनीतम् । तत्तल्लु न केवलं
तस्य, अपि तु तिरश्चामप्यन्तःकरणानि तत्त्वान्युपलभ्यति ।

वनदेवता—अपि तयोर्नामसंज्ञानमस्ति ?

आत्रेयी—तथैव किल देवतया तयोः कुशलवाविति नामनी
प्रभावश्चाख्यातः ।

वनदेवता—कीदृशः प्रभावः ?

आत्रेयी—तयोः किल सरहस्यानि जृम्भकास्त्राणि जन्मसिद्धानीति ।

वनदेवता—अहो नु भोक्षित्रमेतत् ।

आत्रेयी—तौ च भगवता वाल्मीकिना धात्रीकर्मतः परिगृह्य
पोषितौ रक्षितौ च । निर्दृष्टचौलकर्मणोस्तयोर्लघीवर्जमितराजितौ
विद्याः सावधानेन परिनिष्ठापिताः । तदनन्तरं गर्भकादशे वर्षे क्षात्रेण

भावः । तेष्वध्वंशान्नु तत्कृतव्याख्यानेन ज्ञातुम् । 'आख्यातोपयोगे' (पा.
१।४।२९) इति पद्यमी । पर्यटयामि । 'अट मती' ॥३॥ यदा तत्राद्यदिति । पुराणश्चासौ
ब्रह्मवादी चेति विग्रहा । ब्रह्म परमात्मानं वेदान् वा वक्षतीति शिनि । पुराणत्वे
प्राचेतसमिति हेतुवचनम् । ब्रह्मपारायणाय वेदान्तविद्याध्ययनाय । पारायण नाम
आदित आरभ्यान्तादविच्छेदेनाध्ययनमुपासते । तदिति । प्रवासो देशान्तरगम-
नम् ॥ तस्मिन्निति । प्रत्यूहो विघ्नः । तस्येति । स्वन्यत्यागमात्र यस्मिन्निति
बहुमीहे कप्रत्ययः । दारकद्वयं जिह्वद्वयम् । तदिति । तस्य वाल्मीके तिरश्चामपि
भूगणानामप्यन्तःकरणानि हृदयस्याणि तत्त्वानि पदार्थानुपलभ्यति समिधानीकरोति ॥
अपीति । नाम्नोऽस्मिन्नापकशब्दस्य संज्ञान सन्नेतसबन्धकरणम् ॥ तयोरेति । जन्म-
सिद्धानि जन्मना ज्ञातानि, न तूपदेशेन ॥ तौ चेति । धात्रीकर्मत उपमातृव्यापारेण ।
पोषितौ क्षीरादिना वर्धितौ रक्षितौ पिपीलिकादिभ्य इति भावः । निर्दृष्टेति ।
निर्दृष्ट निष्पन्नम् । जयीवर्जं जयी वर्जमित्या, अज्ञान्यपीति शेषः । इतरा 'आयुर्वेदो
धनुर्वेदस्तथा गान्धर्वनामकः' इत्युक्ता इत्यर्थः । सावधानेन । वाल्मीकिनेति शेषः ।
परिनिष्ठापिता सम्यङ्निष्ठापिता । तदनन्तरमिति । एकदशाना पुराणमिति :

कल्पेनोपनीय गुरुणा त्रयोविद्यामध्यापितौ । न त्वेताम्यामतिदीप्तिप्रज्ञा-
म्यामलदादेः सहाध्ययनयोगोऽस्ति । यतः,—

वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे

न तु खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा ।

भवति हि पुनर्भूयान्मेदः फलं प्रति तद्यथा

प्रभवति शुचिर्विम्बग्राहे मणिर्न मृदादयः ॥ ४ ॥

वनदेवता—अयमध्ययनप्रत्यूहः ।

आत्रेयी—अन्यश्च ।

वनदेवता—अथापरः कः ?

आत्रेयी—अथ ॥ ब्रह्मर्षिरेकदा माध्यंदिनसवनाय नदीं तमसामनु-
प्रपन्नः । तत्र युग्मचारिणोः क्रौञ्चयोरेकं व्याधेन बध्यमानं ददर्श ।
आकस्मिकप्रत्यवभासां देवीं वाचमानुष्टुमेन छन्दसा परिणतामभ्युदैरयत् ।

मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत्क्रौञ्चमिधुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ ५ ॥

वनदेवता—आज्ञायादन्यत्र नूतनच्छन्दसामवतारः ।

आत्रेयी—तेन हि पुनः समयेन तं भगवन्तमाविर्भूतशब्दप्रकाश-
मृपिसुपसंगम्य भगवान्मूर्तमाचनः पञ्चयोनिरवोचत्—‘अपे । प्रबुद्धोऽसि
वागात्मनि ब्रह्मणि । तद्ब्रूहि रामचरितम् । अन्यहृतज्योतिरार्पे ते चक्षुः
प्रतिभातु । आवः कविरसि’ इत्युक्त्वाऽन्तर्हितः । अर्थः स भगवान्प्रा-
चेतसः प्रथमं मनुष्येषु शब्दब्रह्मणस्त्वाद्वेशं विवर्तमितिहासं रामायणं
प्रणिनाप ।

वनदेवता—हन्त, पण्डितः संसारः ।

आत्रेयी—तस्मादेव हि ब्रवीमि तत्र महानध्ययनप्रत्यूह इति ।

वनदेवता—युज्यते ।

आत्रेयी—विश्रान्तासि । मद्दे ! संप्रत्यगस्त्याश्रमस्य पन्थानं ब्रूहि ।

वनदेवता—इतः पञ्चवटीमनुप्रविश्य गम्यतामनेन गोदावरीतीरिण ।

आत्रेयी—(सासम् ।) अप्येतत्तपोवनम् ! अप्येषा पञ्चवटीः
अपि सरिदियं गोदावरीः अप्ययं गिरिः प्रस्रवणः ! अपि जनस्था-
नवनदेवता त्वं वासन्ती !

वनदेवता—तथैव तत्सर्वम् ।

आत्रेयी—हा बत्से जानकि !

स एष ते बृहन्नशाखिवर्गः-

प्रासङ्गिकीनां विषयः कथानाम् ।

माशब्देन अङ्गागमसमर्थनं तु क्लृप्तम्, प्रतिष्ठां भास्पवम् । व्याघपक्षे,—मा राम न
गच्छे । भगवत्पक्षे,—अगम प्राप्तवानिति । उमा स्वत्सरान् । अत्यन्तचयोगे द्वितीया
॥ ५ ॥ आग्रायात् वेदात् ॥ तेनेति । येन समयेन कालेन । भूमेन प्रजा भावयति
उत्पादयतीति विग्रहः । ब्रह्मा,—मूर्तं सत्यम्, निर्निरोधमिति वा । भावना अध्य-
साय यस्येति वा । पञ्चयोनि भगवन्नामिवमलजात । अनेन पूर्वोक्तभूतभावन-
त्वप्रयुक्तगर्तृशब्दा निराकृता । प्रबुद्धोऽसि प्रकृष्टज्ञानवानसि । भागेव आत्मा यस्य
तस्मिन् ब्रह्मणि शब्दब्रह्मणि । वाचो वैपुल्याभिप्रायकं ब्रह्मरूपरूपं ब्रह्मसत्यमेव
शब्दरूपेण भातीत्यर्थः इति वैयर्थ्यमतानुसारेण वा । अन्यहृतज्योतिरिति अत्रतिहत-
प्रकाशं आप्ये अपिसेमन्निव योगजन्यज्ञानं चक्षुः नेत्रं ज्ञानमिति फलितोऽर्थः ।
‘तत्सर्वं मत्प्रसादेन विदितं ते भविष्यति’ इत्यादि रामायणे द्रष्टव्यम् । ‘आय. कवि-
रसि’ इत्युक्त्वा अनुश्रुत्वा । अन्तर्हितं परोक्षता गतः ॥ स इति । दृश्यमानं दृष्टि-

त्वां नामशेषामपि दृश्यमानः

प्रत्यक्षदृष्टामिव नः करोति ॥ ६ ॥

वासन्ती—(कमलम् । नगवत् ।) कथं नामशेषेत्याह । (प्रद्यच्छन् ।)
आर्ये ! किन्त्याहितं सीतादेव्याः ?

आत्रेयी—न केवलमत्याहितम्, साधवादनापि । (कने ।) एवमिति ।

वासन्ती—हा, दारुणो दैवनिर्घातः । (इति नृच्छते ।)

आत्रेयी—भद्रे ! सनाधसिहि सनाधसिहि ।

वासन्ती—हा, प्रियसति ! ईदृशस्ते निर्माणमागः । हा रामभद्र !
अथवा अलं त्वया । आर्ये आत्रेयि ! अयं सलादरप्यात्परिसज्य निवृत्ते
लक्ष्मणे सीतायाः किं वृत्तमिति काचिदासीत्प्रवृत्तिः ?

आत्रेयी—नहि नहि ।

वासन्ती—कष्टम् । कार्योलम्बतीवसिप्रापिष्ठितेषु नः कुलेषु
जीवन्तीषु च वृद्धास्तु राक्षीषु कथमिवं जातम् ?

आत्रेयी—ऋष्यशृङ्गसत्रे गुरुजनसदासत् । संप्रति परिसनाहं
द्वादशवार्षिकं सत्रम् । ऋष्यशृङ्गेण च संपूज्यं विसर्जिता गुरुवः । ततो
भगवत्परलम्बती नाहं बधुविरहितानयोध्यां गच्छामीत्याह । तदेव राम-
मावृभिरनुमोदितम् । तदनुरोधाद्भगवतो वसिष्ठस्यापि भद्रां वास्नीकित-
तपोवनं गत्वा वत्स्यान् इति ।

वासन्ती—अयं स रामभद्रः किनाधारः ?

आत्रेयी—तेन राजा राजकृतुरत्थनेभः प्रक्रान्तः ।

विपरीतम् । प्रासङ्गिकिनां प्रत्यक्षनुपपत्त्या जातानां कथानां प्रसङ्गविवरणव्यापार-
व्यक्त्वसंदर्भानां विषयः प्रतिपाद्यः बधमसाधितानां स्वयं वर्णितत्वात् अथप्येवंतिथे-
मयानां वृत्तानां शक्तिनामिति बचनं सीताकस्वर्गचन्दुलक्ष्मिस्तन्निर्गच्छन् ॥६॥
दैवनिर्घातः दैवप्रहारः । दारुणः घोरः । हा, प्रियसतीति । निर्माणमागः सृष्टि-
कष्टम् । अथप्येति अत्रान्विधानम् दुःशङ्क्यमिति भावः । किं वृत्तमिति किन्त-
मिति । प्रथमेः कर्ता । अक्षरं अन्तः । द्वितीये कथा शोचनीयम् ॥ संप्रति
परिसमाप्तमिति । इदमेव निबन्धानं पूर्वोक्तप्यात्मनमिति न मिलितमम् । बधु-
विरहितां भुवनेष्विहाय । तदन्यति । तदनुरोधात् तदनुमोदनात् । यथा
विषयः । यथेति । किनाधारः कीदृशत्वात्तरवात् ? तेनेति । राजकृतुः राजा

वासन्ती—अहह धिक्, परिणीतमपि ।

आत्रेयी—शान्तम्, नहि नहि ।

वासन्ती—कां तर्हि यज्ञे सहघर्मचारिणी ?

आत्रेयी—हिरण्मयी सीताप्रतिकृतिर्गृहिणीकृता ।

वासन्ती—हन्त भोः,

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।

लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति ? ॥ ७ ॥

आत्रेयी—विसृष्टश्च वामदेयानुमन्त्रितो मेध्याश्वः । प्रवल्ताश्च तस्य यथाशास्त्रं रक्षितारः । तेषामधिष्ठाता लक्ष्मणात्मजश्चन्द्रकेतुर्दत्तदिन्या-
लसप्रदायश्चतुरङ्गसापनान्वितोऽनुग्रहितः ।

वासन्ती—(सहर्षकौतुकाक्षम् ।) कुमारलक्ष्मणस्यापि पुत्र इति मातद् जीवामि ।

आत्रेयी—अत्रान्तरे ब्राह्मणेन मृतं पुत्रमुत्क्षिप्य राजद्वारे सोरस्ता-
ञ्जनमब्रह्मण्यमुद्धोषितम् । ततो न राजापचारमन्तरेण प्रजानामकालमृत्युः
सचरतीत्यात्मदोषं निरूपयति करुणामये रामभद्रे सहसैवाशरीरिणी
वागुदचरत्— ।

साधारणो यः क्रतुः कतुराजो वा अश्वमेधः । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।
सीतेति । सीतायाः प्रतिकृतिः प्रतिमा । गृहिणीकृता धर्मपत्नीकृता ॥ वज्राद-
धीति । अयमाश्वः—निर्दोषायाः सीतायाः रामहृदयस्य मृदुत्वमेव स्थाभायिकम् ।
कठोरत्वं तु मूर्खलोकागुत्तराण्यर्थादागन्तुकमिति प्रतिकृतिरणादवगम्यत इति ।
नच 'यस्य भार्मी विदुस्तथा यदि सा दूषितापि वा । अनिच्छुः प्रतिकूलः च तस्या
प्रतिकृती निया ॥' इति स्मरणात् । प्रतिकृतिरूपं मृदुत्वानुपपादकमिति बाध्यम्,
तस्य परिणयान्तराशक्तनिरवनाशक्रियाविषयत्वात् । अश्वमेधादेः साधकारत्वात्
परिणयान्तराशक्तत्वात् । किंच सीतासदृशप्रतिमाकरणं मृदुत्वापादकमेव । एतादृश-
मिनारसाध्यत्वात् 'को हि विज्ञातुमर्हति' इति ? तज्ज्ञानस्वरूपयोग्यतापि दुर्लभेत्यु-
क्तम् । अत्रार्थान्तरन्यासाकारः ॥ ७ ॥ वामदेवेन अनुमन्त्रितः अनुज्ञातः ।
यसिष्ठासुनिपातादिति भावः । मेध्याश्वः यज्ञीयाश्वः । प्रवल्ताश्च इति । यथाशास्त्रं
शास्त्रोक्तन्यायेन । नेपागिति 'चतुःशता रक्षन्ति यज्ञस्यापाता ये' इत्यादिश्रुतिमनु-
ष्ठयः अधिष्ठाता नियामकः अनुग्रहितः । अत्रान्तरः इति । अत्रब्रह्मण्यमिति ब्रह्-
मम् । उद्धोषितं उद्धेष्टचारितम् । तत इति । राजापचारः राजदोषम् । निरूपयति
सीमानमाने । करुणामये परतुः खटुः पितृरपातुकम्पाप्रसुरे । उदधरत् उद्वतवती ।

शम्बूको नाम वृषलः पृथिव्यां तप्यते तपः ।

शीर्षच्छेद्यः स ते राम ! तं हत्वा जीवय द्विजम् ॥ ८ ॥

इत्युपश्रुत्यैवाकृष्टकृपाणपाणिः पुष्पकमधिरुह्य सर्वा दिशो विदिशश्च
शृङ्गतापसान्वेषणाय जगत्पतिः संचारं समारब्धवान् ।

वासन्ती—शम्बूको नामाधोमुखो घूमपः शृङ्गोऽस्मिन्नेव जनस्थाने
तपश्चरति । अपि नाम रामभद्रः पुनरिदं वनमलंकुर्यात् ।

आत्रेयी—भद्रे ! गम्यतेऽधुना ।

वासन्ती—आर्ये आत्रेयि ! एवमस्तु । कंठोरश्च दिवसः ।

कण्डूलद्विपगण्डपिण्डकपणाकम्पेन संपातिभिः

धर्मसंसितवन्धनैश्च कुसुमैरर्चन्ति गोदावरीम् ।

छायापस्किरमाणविष्किरमुखव्याकृष्टकीटत्वचः

कूजत्कृन्तकपोतकुक्कुटकुलाः कूले कुलायद्गमाः ॥ ९ ॥

(इति परिश्रम्य निष्क्रान्ते ।)

इति शुद्धविष्कम्भः ।

(ततः प्रविशति सद्योद्यतखड्गो रामभद्रः ।) -

शम्बूक इति । तपः तप्यते तपश्चरति । 'तप ऐश्वर्यं वा' इति तद् । दिवा
दिवात् इयन् । शीर्षच्छेद्यः 'शीर्षच्छेदायध' (पा. ५।१।६५) इति यत्प्रत्ययः
॥ ८ ॥ दिशः आत्रेयादयः, विदिशः आत्रेय्यादयः ॥ अपि नामेति अलंकु-
र्यादिल्लनेनान्वयः । संभावनायामपिशब्दः ॥ कण्डूलेति । कण्डूलानां कण्डूमतां
द्विपगण्डपिण्डानां पिण्डाकारगजकपोलानां कपणेन सचट्टनया आकम्पेन अस्त्रध-
चलनेन संपतन्तीति संपातिनः तयाविधैः धर्मेण निदाघौष्ण्येन संसितवन्धनैः
शियिलितवृन्तैः छायायां अनातपे । अपस्किरमाणाः भसार्थं चञ्चा भूमिं
लिखन्तः । 'किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वाच्यम्' । (वा. ९०७) । 'अपा-
चतुष्पाच्छकुनिष्पालेखने' (पा. ६।१।१४२) इति वार्तिकसूत्राभ्यां तत्सुटौ ।
तथाविधानां विष्किरणां वायसावीनां मुखैः व्याकृष्टा कीटत्वक् येषामिति
विग्रहः । कपोताः पारावताः कुक्कुटाः चरणायुधाश्च ते कूजन्तः कृन्ताश्च येष्विति
विग्रहः । कूले, तीरवर्तिन इत्यर्थः । कुलायद्गमाः पक्षिनीडयुक्तगमाः स्वकुसुमैः
गोदावरीं अर्चन्ति पूजयन्ति इति संबन्धः । अत्र वृक्षवर्णेनया वैदिकशिरोमणीनां
गृहमेधिनां मप्याहकालकृत्तान्तः प्रतीयते । वण्डूलेत्यादिविशेषणेन द्रव्याणां दुरुह-
शास्त्रार्थसंदेहनिर्णयार्थमुपसर्जैः तैः तत्कृतोपदेशनिवृत्तसंशयतया संतुष्टैः भूमिपतिभिः

पाठा०-१ 'कठोरीभूतः'.

रामः—

हे हस्त दक्षिण ! मृतस्य शिशोर्द्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।

रामस्य बाहुरसि निर्भरगर्भखिन्न-

सीताविनासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥ १० ॥

(कथयितुमहस्य ।) कुत रामसदृशं कर्म । अपि जीवेत्स ब्राह्मणपुत्र ।

(प्रविश्य ।)

दिव्यपुरुषः—अयत्तु देव ।

समर्पितत्वं प्रतीयते । 'वसंस्तसिते' इत्यनेन तेषां 'कथाये कर्मणि पठे' इति निवृत्तका-
मलोभादितया द्रव्याणां देवताराधनतया प्रतिदत्तप्रदानं प्रतीयते । 'छायापस्त्रि-
माण-' इत्यनेन तेषां एहेषु अतिथय स्वयमागत्य भोज्यानि भुज्जत इति प्रतीयते ।
'कृजत्कान्त-' इत्यनेन तेषां मध्याह्नकालप्रयुक्तं भ्रान्तियुक्तनानाशाखाभ्येतृनामाव-
दुसमानपौष्कस्य प्रतीयते । 'कुलाय-' इत्यनेन तेषामनेककुटुम्बमरणं, प्रतीयत
इति सङ्गदया दया कुर्वन्तु ॥ अत्र कुसुमपतनस्य गोदावरीपूजात्वोत्प्रेक्षा कृता ।
छा य गम्या याचकशब्दप्रयोगाभावात् । 'तस्य भगवत केनापि' इत्यारभ्य
'अयमभ्ययनप्रत्युह' इत्यन्तेन अष्टाचक्रप्रवेशात् लक्ष्यस्य सीतावनप्रापणेनालक्ष्यस्य
बीजस्योद्भवात्, प्रतिमुखवधिरियम् । 'लक्ष्यालक्ष्यस्य बीजस्य व्यक्ति प्रतिमुख
मतम्' इति लक्षणात् । 'अप्येतत्तपोवनम्' इत्यारभ्य दृष्टनष्टपदार्थादुत्तर-
णरूपपरितर्प उक्तं । 'हा रामभद्र !' इति प्रमुखनिष्ठुरवचनरूपं वक्ष्यमाणम् ।
'सीताप्रतिरुति' इत्यादिनातुरागप्रकाशनरूपप्रगम उक्तं । 'वज्रादपि' इत्यन-
अद्युपवधमनात्मकं शम उक्तं । 'विसृज्य वामदेवानुमन्त्रित' इत्यारभ्य 'जन-
स्यान् एव तपश्चरति' इत्यन्तेन ब्रह्मक्षत्रियशूद्राणां कीर्तनात् वणसवर उक्तं - इयं
चूर्णिका । तदुक्तम् (द रु १।१९१) - 'नेपथ्यान्त स्थिते पात्रे मूर्त्तिवायस्य सूचनम्'
इति ॥ ९ ॥ उद्यत उन्नमित ॥ हे हस्तेति । दक्षिणहस्त अपतव्यहस्त,
कृपाणं रात्रं शूद्रमुनौ विसृज विमुञ्च । निर्भर, पूण । विवासनं निष्कासनम् ।
पटोरित्यनेन 'उभयत्रा परिददामि' इत्येतद्विवक्षितम् । अत्र विध्यतस्तार
॥ १० ॥ प्रहस्य प्रक्षिप्येत्यर्थः । इदं चिन्त्यम्—'दूराध्वानं वधम्' इत्यारभ्य
'एतान्युद्देशकारित्वात्प्रयोगानुचितानि' इति तज्जिषेधात् । अत्रानिष्टवस्तुविक्षेपात्
विधूतम् । कृतमिति । रामसदृशं कर्म न तु दशरथगदृशं कर्म । दशरथो ह्यनुदि-
पूर्व शूद्रतापमवधं कृतवान् । तथा च 'पितु शतगुण पुत्र' इति न्यायेन दोषवि-
षय एव, न तु शुभनिधय इति श्लोकाभ्यां इह व्यज्यते । अपि जीवेदिति ।
अपि संभावनायाम् । अशरीरवाण्यां शिशुजीवननिधयेऽपि पावनरत्नेन सीताया
निर्दोषत्वनिधयेऽपि पत्राभावात् स्त्रीयदेवविपर्ययेणात्रापि तथा स्वादित्याशयः ॥
प्रनिद्वयेति । दिव्यपुरुष । सम्भूतशरीरं विहाय देवत्वेनेति भावः । दत्ताभय

दत्ताभये त्वयि यमादपि दण्डधारे

संजीवितः शिशुरसौ मम चेयमृद्धिः ।

शम्बूक एष शिरसा चरणौ नतस्ते

सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति ॥ ११ ॥

रामः—द्वयमपि मियं नः, तदनुभूयतामुग्रस्य तपसः परिपाकः ।

यत्रानन्दाश्च मोदाश्च यत्र पुण्याश्च संपदः ।

वैराजा नाम ते लोकास्तैजसाः सन्तु ते शिवाः ॥ १२ ॥

शम्बूकः—स्वामिन् ! युष्मत्प्रसादादेवैष महिमा । किमत्र तपसा—

अथवा महदुपकृतं तपसा,—

अन्वेष्टव्यो यदसि भुवने भूतनाथः शरण्यो

मामन्विष्यन्निह वृषलकं योजनानां शतानि ।

क्रान्त्वा प्राप्तः स इह तपसां संप्रसादोऽन्यथा तु

क्रायोध्यायाः पुनरुपगमो दण्डकार्या वने वः ॥ १३ ॥

इति । यमादपि दत्ताभये त्वयि दण्डधारे सतीत्यन्वयः । यमहेतुकभयनिवारणदा-
तरि यमशासितरि त्वयि सति असौ शिशुः शुद्धित्यो ब्राह्मणशिशुः । निधनानि मर-
णानि तारयन्ति । संसाराग्निमिति शेषः ॥ ११ ॥ सति । परिपाकः
फलभूतः अनुभूयताम् । यत्रेति । आनन्दाः आत्मानुभवजन्या हर्षा । मोदाश्च
दिव्यविषयानुभवजन्या हर्षाः । संपदोऽणिमादिविभूतयः, वैराजा नाम वैराजा इति
प्रसिद्धाः ॥ १२ ॥ युष्मत्प्रसादेति । ‘धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्’ इति श्रुतिः
प्रत्यभिज्ञायते । किमत्र तपसा, तपसा किमत्रेत्यर्थः । अथवेति । तप कर्तृको महो-
पकार इति भावः । तदुपपादयति—अन्वेष्टव्य इति । यदसीति प्रसिद्धयजिर्देशात्
‘सोऽन्वेष्टव्य’ इति श्रुतिः प्रत्यभिज्ञायते । अनेन कारणत्वमप्युक्तम् । ‘कारणं तु
ध्येयः’ इति श्रुतेः । न केवलं प्रधानहिरण्यगर्भादिवत् कारणत्वम्, किन्तु निरुपा-
धिकस्वामित्वं स्वीकृतमित्याह—भूतनाथ इति । ‘एष सर्वभूताधिपतिः’ इति श्रुतिः
प्रत्यभिज्ञायते । पूर्वोक्तान्वेष्टव्यत्वादिफलमाह—शरण्य इति । ‘एष सर्वभूतपालः’
इति श्रुतिः प्रत्यभिज्ञायते । तेन हि पालनसामर्थ्यमृते सर्वेश्वरत्वहानिरित्युपबृंहणान्
हरहिरण्यगर्भादीनां रक्षकत्वशङ्कानिरासः । इदं च घटाकर्णादिविषये स्पष्टम् ।
वृषलकं अज्ञातो वृषलो वृषलकः तम् । अज्ञाते वन्प्रत्ययः । अनेन प्रयासेनान्वेप-
णीयत्वं स्वस्य सूच्यते । अन्विष्यन् । ननु चारादिना अन्वेपयन्निति भावः । योज-
नानां शतानि अयोध्यादण्डकयोः योजनेयत्तानिधयेऽपि एवमुक्तिः कृत्स्नभूमण्डला-
न्वेपणानन्तरं अत्र प्राप्त इति सूचयति । तन्मूलं तु ‘शुश्रूष्या तप्यते तपः’ इति

रामः—किं नाम दण्डकेयम् ? (सर्वतोऽवलोक्य ।) हा, कथम्—

स्निग्धश्यामाः क्वचिदपरतो मीपणाभोगरूक्षाः

स्थाने स्थाने मुखरक्कुभो झांकृतैर्निर्झराणाम् ।

एते तीर्थाश्रमगिरिसरिद्रुतकान्तारमिश्राः

संह्रद्यन्ते परिचितमुयो दण्डकारण्यभागाः ॥ १४ ॥

शम्भुकः—दण्डकैवैषाः । अत्र किल पूर्वं निवसता देवेन—

चतुर्दश सहस्राणि चतुर्दश च राक्षसाः ।

त्रयश्च दूषणखरत्रिमूर्धानो रणे हताः ॥ १५ ॥

येन सिद्धक्षेत्रेऽसिन्माहशाणपि ज्ञानपदानामकुतोभयः संचारः संवृतः ।

रामः—न केवलं दण्डकैव, जनस्थानमपि ।

शम्भुकः—षाढम् । एतानि खलु सर्वभूतरोमहर्षणान्युन्मत्तचण्ड-

श्वापदकुलकान्तविकटगिरिगह्वराणि जनस्थानपर्यन्तदीर्घारण्यानि दक्षि-

णां दिशमभिवर्तन्ते । तथा हि,—

निष्कूजस्तिमिताः क्वचित्क्वचिदपि मोच्चण्डसत्त्वस्वनाः

स्येच्छासुसगभीरभोगैर्भुजगम्वासप्रदीप्ताग्रयः ।

अक्षरीरवाण्या वृषिध्यामिति सामान्योक्तिः । प्राप्ता, ननु मा दूते प्रापितवानित्यर्थः ।

वृषलः इत्यत्र वृषं धर्मं कृतातीति वृषल इति व्युत्पत्त्या 'शुभ्रूया श्रद्धा' इत्युच-

त्यर्थमैच्छेदेन सततपथधरणरूपस्वदोषाधीताव निवसितम् । तपसा सप्रसाद तप-

कृतानुग्रहः । पुनरिच्छनेनापूर्वयनविलोमनस्पृहयान्यपासिदिवारिता । वनपद दण्ड-

कायामपि गमनप्रदेशत्वसूचनार्थम् । एव सर्वप्रसारणेऽपि दुर्धटभवादयमनसंघटन-

त्वात् तपसा प्रसाद इति भावः ॥ १३ ॥ स्निग्धेति । श्यामा । नीला । आभोग-

विपुलापकाः । रूक्षा चित्तक्षोभकरा । गर्ता अवदा ॥ १४ ॥ चतुर्दशेति ।

दूषणखरत्रिमूर्धान इति समाप्तान्तविधेरनित्यत्वात् 'द्वित्रिभ्या यम्' (५।४।११५)

इति पप्रत्ययाभावः । वेचिचु दूषणखरत्रिमूर्धान इति पदद्वयं कृत्वा न अस्माकं

रणे दूषणखरत्रिमूर्धा हता इति पप्रत्ययान्तमेव समर्थयन्ते । अस्माकमिति रामेण

समाधिना दिव्यपुरुषवचनं पक्षेय्यामिप्राग्वक् । वस्तुतस्तु मोक्षशब्दः वृषकपदमि-

त्याश्रित्य अत्र निवसता देवेन दूषणखरत्रिमूर्धा हता नो विमिति काका योजनी-

यम् । इयं च प्रत्यभिज्ञापनमैली गौरव्यविषयेष्वनुभवसिद्धा ॥ १५ ॥ येनेति ।

सिद्धक्षेत्रे सिद्धिप्रदपुण्यक्षेत्रे अतुतोमय नास्ति कुतो भयं यमेति विग्रहः । एता-

नीति । रोमहर्षणानि रोमाश्चनकानि । निष्कूजेति । निर्गता वृजा वृजितानि

येभ्य इति विग्रहः । वृजितवृज्या इत्यर्थः । 'वृज अव्यचरन्ते' इत्यस्मात् भावे

सीमानः प्रदरोदरेषु विरलस्वल्ल्याम्भसो यास्वयं
तृष्यद्भिः प्रतिसूर्यकैरजंगरस्वेदद्रवः पीयते ॥ १६ ॥

रामः—

पश्यामि च जनस्थानं भूतपूर्वस्वरालयम् ।

प्रत्यक्षानिव वृत्तान्तान्पूर्वाननुभवामि च ॥ १७ ॥

(सर्वतोऽवलोक्य ।) प्रियारामा हि वैदेह्यासीत् । एतानि नाम कान्ताराणि ।
किमतः परं भयानकं स्यात् । (साम्प्रतः ।)

त्वया सह निवत्स्यामि वनेषु मधुगन्धिषु ।

इतीवारमते हासौ स्नेहस्तस्याः च तादृशः ॥ १८ ॥

न किञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥ १९ ॥

शम्भूकः—तदलमेभिर्दुरासदैः । अथैतानि मदकलमयूरकण्ठको-
मलच्छविभिरवकीर्णानि पर्यन्तैरविरलनिविष्टनीलबहुलच्छायातरुपण्ड-

घनप्रत्ययः । सत्त्वाना जन्तूनाम् । प्रदरोदराणि गुह्यमध्या । प्रतिसूर्यकैः चक्रवर्त-
कासकैः ॥ १६ ॥ पश्यामीति । भूतपूर्वो यः स्वरालयः तथाविधमित्यर्थः ।
भूतपूर्वः स्वरालयः स्वरगृहं यस्मिन्निति वा । प्रत्यक्षानिव पुरोवर्तमानानिव । अनु-
भवामि स्मृतिवैशद्येण प्रत्यक्षीकरोमि ॥ १७ ॥ कान्ताराणि दुर्गमवर्तमानानि ।
भयानकं भयजनकम् । स्थयेति । मधुगन्ध एषु अस्तीति मधुगन्धीनि तेषु वनेषु
इह कान्तारेषु आरमते प्रीतिं प्राप्तवलेव । कुत इत्यत आह—स्नेहस्तस्याः स
तादृश इति । 'हृदयं त्वेव जानाति प्रीतियोयं परस्परम्' इत्युचरीत्या परिच्छेदा-
तीत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ नेति । यस्य प्रियः प्रीतिमान् प्रीतिविषयो वा यः जनः
किञ्चिदपि न कुर्वाणः सन् किञ्चित्कारणलेद्येनापि शून्यः सन् सौख्यैः स्वीयमुखैः
करणे दुःखान्यपोहति नाशयति । तन् दुःखनाशहेतुभूतो जनः । विधेयप्राधान्यात्
ननुमत्त्वम् । तस्य अपोहनीयदुःखतः पुष्टयस्तस्मिन् किमपि विलक्षणं द्रव्यं भव्य-
वस्तु । 'द्रव्यं च भव्ये' इत्यनुशासनम् । यद्वा,—सौख्यैरिति इत्थंभूतलक्षणे तृतीया ।
तथा च सौख्ये विशिष्टः सुखितः प्रियः इष्टो यः जनः यस्य न किञ्चिदपि कुर्वाणः
स्वरूपातिरेकव्यापारलेशशून्यः सन् दुःखानि अपोहति तदित्यादि पूर्ववत् । दुःख-
निवृत्तिहेतुव्यापारलेशशून्यं सन्नपि स्वीयमुखविशिष्टः यः स्वरूपेणैव यदु गतिरिति
प्रति पारणं तं प्रति तस्य निस्तुलभव्यद्रव्यत्वमिति भावः । एवं चाह सीताविषये
किञ्चिदकारलेशशून्योऽपि मुखितः सन् तदुःखनिवर्तक इति कान्तारगमनं युष्मे-
वेति हृदयस्थितोऽहं ॥ १९ ॥ अथेति । पर्यन्तैः अभ्यर्न्तप्रदेशैः । छायाप्रधाना-

पाठा०—१ 'स्वरालयसः'. २ 'भयानकस्य'. ३ 'इतीवारमतेयामो'
४ 'दुःसदैः'. ५ 'पश्यते'.

मण्डितान्यसंभ्रान्तविविधभृगयूथानि पश्यतु महामागः प्रशान्तगम्भी-
राणि श्वापदकुलशरण्यानि महारण्यानि ।

इह समदशकुन्ताकान्तवानीरमुक्-

प्रत्यसुरमिश्रीतस्वच्छतोया वहन्ति ।

फलभरपरिणामदयामजम्बूनिकुञ्ज-

स्त्रलनमुखरभूरिस्तोतसो निर्झरिण्यः ॥ २० ॥

अपि च,—

दधति कुहरभाजामत्र भङ्गूकयूना-

मनुरसितगुरूणि स्त्यानमम्बूकृतानि ।

शिशिरकटुकपायः स्त्यायते सल्लकीना-

मिभदलितविकर्णग्रन्थिनिप्यन्दगन्धः ॥ २१ ॥

रामः—(सवापस्तम्भम्) भद्र ! शिवासो पन्थानो देवयानाः ।

प्रलीयस्य पुण्येभ्यो लोकेभ्यः ।

शम्बूकाः—यावत्पुराणप्रक्षार्पिगगत्समभिवाच शश्वतं पदमनुप्रदि-
शामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

रामः—

एतत्पुनर्वनमहो कथमद्य दृष्टं

यस्मिन्भूमि चिरमेव पुरा वसन्तः ।

आरण्यकाश्च गृहिणश्च रताः स्वधर्मे

सांसारिकेषु च सुखेषु धर्म रसज्ञाः ॥ २२ ॥

एते त एव गिरयो विरुवन्मथूरा-

स्तान्येव मत्तहरिणानि वनस्थलानि ।

स्तरवः छायातरवः, प्रशान्तानि अनुद्वेगजननानि । इहेति । शकुन्ता, पक्षिणः ।
वानीराः वनचमिषेपाः । मुचराणि शब्दवन्ति भूरीणि स्तोतासि यस्यां ताः ॥ २० ॥
दधतीति । कुहरभाजां शुभावर्तिना भङ्गूकयूनां श्लक्ष्णाणां अनुरक्षितेन अनुरणनेन
गुह्ये महान्ति अम्बूकृतानि निर्घृणनशब्दानि स्त्यानं गृहिं वैपुल्यं वा दधति
भजन्ति । निप्यन्दः स्तरस्त्रवः स्त्यायते वर्धते मिसरति वा ॥ २१ ॥ देवयानाः
देवयाननामयाः । ते च 'अभिज्योतिरहः शुक्रः पम्पासा उत्तरायणम्' इत्युक्ताः ।
'लोकेभ्यः' लोमाननुगतिनुम् । एतदिति । गृहिणः गृहमेधिनः । सांसारिकेषु जन्म-

आमञ्जुवञ्जुलंरुतानि च तान्यमूनि

नीरन्ध्रनीपनिचुलानि सरित्तटानि ॥ २३ ॥

मेघमालेव यश्चायमारादिव विभाव्यते ।

गिरिः प्रस्रवणः सोऽयं यत्र गोदावरी नदी ॥ २४ ॥

अस्यैवासीन्महति शिखरे गृध्रराजस्य वास-

स्तस्याधस्ताद्वयमपि रतास्तेषु पर्णोदजेषु ।

गोदावर्याः पयसि विर्ततानोकहृदयामलश्री-

रन्तःकूजन्मुखरशकुनो यत्र रम्यो वनान्तः ॥ २५ ॥

अत्रैव सा पञ्चवटी यत्र चिरनिवासेन विविधविस्रम्भातिप्रसङ्गसा-
क्षिणः प्रदेशाः प्रियायाः प्रियसखी च वासन्ती नाम वनदेवता । किमि-
दमापतितमद्य रामस्य संपति हि,—

चिराद्वेगारम्भी प्रसृत इव तीव्रो विपरसः

कुतश्चित्संवेगात्प्रचल इव शल्यस्य शकलः ।

प्रणो रुढग्रन्थिः स्फुटित इव हृन्मर्मणि पुनः

पूराभूतः शोको विकलयति मां नूतन इव ॥ २६ ॥

फलभूतेषु ॥ २२ ॥ एत इति । मिरवन्मयूरा वृजद्वर्हिण ॥ २३ ॥ मेघमा-
लेति । मेघमालेव मेघमालासदृश य अयं पुरोवर्तिपदाय आरादिव समीपस्थ
इव विभाव्यते ज्ञायते । यत्र गिरौ गोदावरी नदी सा प्रस्रवणी गिरि ॥ २४ ॥
अस्यैवेति । गुप्तराजानुन वृजत्पक्षियुक् अत एव अतः वृजत् स्वयं वृजनिव
स्थित ॥ २५ ॥ यत्रेति । विद्यम्भा खैरविलासा । चिरादिति । तीव्रं स्पर्श-
दशायामपि दुःसह । अनेन अज्ञातस्पर्शविषयविशेषव्याप्ति । चिरात् भूयांस कालं
शमित्वा । मर्म वेदनादीभ्य आरम्भवति उत्पादयतीति वेगारम्भी । अनेन पूषाच-
विषयविशेषव्याप्ति । प्रसृत यत्राहुल्यादी स्पर्शं ततोऽन्यत्र सर्वाङ्गेषु प्रसृत
दलनादिना दुःसहप्रसरणं य विपरस तत्प्रदग्ग इत्यर्थः । 'रस'शब्देन विशेषोत्कर्षो
विवक्षितः । कुतश्चिद् यस्मात्तस्माश्चिद् संवेगान् सप्रमादिजन्यान् निर्घातान्
प्रचल दान्यस्य बागायस्य शकलं राण्ड इव स्थितः । स हि मरणभयादनुद्धृत
एव तिष्ठति । रुढा प्रादुर्भूता प्रणय उपनयनं यस्मात् स तथोक्तः । स्फुटित
दग्नि हृन्मर्मणि मग्न इव हृदयमर्ममर्तिनगणसदृशं वाचि-रस्पर्शसामर्थ्यप्रसर-
णान्यां प्रणमो दृष्टान्तः । प्रतिमर्त्यत्वशब्दाव्युदासाय द्वितीयः । स पञ्चमस्तस्या-
श्लेषे तृतीयः । विशेषनाह—नूतन इवेति । विकलयति शून्यं करोति ॥ २६ ॥

पाठा०—१ 'उत्तानि'. २ 'नीर'. ३ 'उदयामलानो'. ४ 'पनीभूतः'.

तथाविधानपि तावत्पूर्वमुद्बुद्धो भूमिमागान्पश्यामि । (निरुप्य ।) अहो,
अनवस्थितो भूतसन्निवेशः । तथा हि,—

पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां
विपर्यासं यातो धनविरलभावः क्षितिरुहाम् ।

बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये धनमिदं

निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति ॥ २७ ॥

हन्त हन्त, परिरहन्तमपि मां पञ्चवटी सेहोद्बुद्धादाकर्षतीव । (सक-
रुणम् ।)

यस्यां ते दिवसास्तथा सह मया नीता यथा स्वे गृहे
यत्संबन्धकथामिरेव सततं दीर्घाभिरास्थीयत ।

एकः संप्रति नाशितप्रियतमस्तोमेव रामः कथं

पापः पञ्चवटीं विलोकयतु वा गच्छत्यसंभाव्य वा ॥ २८

अनवस्थितो भूतसन्निवेश अनियता पदार्थस्थिति । पुरेति । बहो फालात् दृष्टं
बहुकालमद्बुद्धा दृष्टम् । ल्यब्लोपे पतनी । यद्वा,—पूर्वदर्शनकालबहुविप्रकृष्टकाले
दृष्टम् । ‘सप्तमीपञ्चम्यौ’ (पा २।३।७) इति पञ्चमी । तदिदमिति बुद्धिं
प्रत्यभिज्ञानम् । अत्र प्रस्तुतवृत्तान्तवर्णनात् अप्रस्तुतप्रणिप्तदुष्प्रोपचयापचय-
परिरुक्तिरिति पुनरुक्तमानन्दवृत्त ॥ २७ ॥ यस्यामिति । से गृहे मया मया
ते दिवसा नीता निरुपलब्धत्वरामणीयवादिभिः स्वगृहतुल्याया मया पञ्चवटी
नीता अतिवाहिता । न केवले रामो नीता, किन्तु दिवसा अपि नीता इति ‘दिवस’-
पदेन व्यज्यते । तेन स्वगृहापेक्षया वैलक्षण्यमपि पञ्चवटी । तत्र हि राज्यतन्त्रा-
दिना दिवसेषु न सहावस्थानं घटते । तथा सह मयेति वाऽन्वयः । स्वगृहे पुरसन्निधि-
तिरोहितप्रणयपारतन्त्र्यसंकोचात् स्वगृहाद्विशेषः । यत्संबन्धकथामि कर्तामि ।
आस्थीयत । तिष्ठतेर्भावे लट् । एवकारेण बाग्यापारान्तरप्रतिषेधः । ‘यत्कथामि’
इत्यनुक्ता ‘यत्संबन्धकथामि’ इत्युक्ते पञ्चवटीपरिसरवर्तिनामपि रामणीयकं
व्यज्यते । अत्र ‘सारन्वमन्पराधी रामः सध्यासुषागमत’ इत्युपरीक्षा
सर्वेभ्यो बुद्धिम्यत्वात् तथेयुक्तम् । तामेव, न तु मां वाचिदित्यर्थः । वियोगे हि रम-
णीयवस्तुदर्शनमात्रं नु सहम्, किं पुनः सहानुभूतरमणीयदर्शनं नु सहमिति । एकः
केवलः । सीताशून्य इति भावः । ननु राज्ञः शुद्धान्त एव स्थित्यर्थाया कथं सह-
गमनं घटते ? पुरं प्रतिगमने नु तुल्यमनेन तद्दर्शनमिति निमिद्वात्वादितमिलनाह—
नाशितप्रियतम इति । नाशिततममपि देवापीनं चेत् कथंचित् सद्यत एव, ननु
तथा, किन्तु मदपीन एव नाश इति नु यातिशयो व्यज्यते । ननु तर्हि यत्र सा

(प्रविश्य ।)

शम्बूकः—जयतु देव । देव ! भगवानगस्त्यो मत्त श्रुतसनिधानस्त्वामाह—‘परिकल्पितौवरणमङ्गला प्रतीक्षते वत्सला लोपामुद्रा, सर्वे च महर्षयः । तदेहि, संभावयासान् । अथ प्रजविना पुष्पकेण स्वदेशमुपगत्याश्वमेधाय सज्जो भव’ इति ।

रामः—यथाज्ञापयति भगवान् ।

शम्बूकः—इत इतो देव ।

रामः—(पुष्पकं प्रवर्तयन् ।) भगवति पञ्चवटि । गुरुजनादेशोपरोधात्क्षणं क्षम्यतामतिक्रमो रामस्य ।

शम्बूकः—देव ! पश्य,—

गुञ्जत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुङ्कारवत्कीचक-

स्तम्बाडम्बरमूकमौकुलिकुलः क्रौञ्चौभिधोऽयं गिरिः ।

एतस्मिन्प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्वेजिताः कूजितै-

रुद्वेहन्ति पुराणरोहिणतस्कन्धेषु कुम्भीनसाः ॥२९॥

तत्रैव गम्यतामित्यग्राह—पाप इति । मरणप्रतिबन्धकपापवानित्यर्थः । ‘तथाप्येव प्राण स्फुरति न तु पापो विरमति’ इत्युक्ते । असुभाव्य असुमान्य रामः पञ्चवटीं विलोकयतु । वेलन्यादशौचतया सर्वथा न मत्स्वरूपविशेषेणमसुभाव्य गमनं वेति व्यज्यते । ‘सप्रति नाशितप्रियतम’ इत्येव आर्द्रदुःखं व्यज्यते । सर्वथा प्रियारामेत्यात्म्य एतच्छ्लोःपर्यन्तमनुरागप्रकाशनविशिष्टवचनस्य पुष्पं नाम सप्यङ्गमुष्णम् ॥ २८ ॥ भगवानिति । मत्त श्रुतसनिधानं त्वत्सामीप्यं येन स । ‘मत्त’ इति रामागमनात्प्राप्तुं दिव्यपुरुषस्यागस्त्यं प्रति गुरुप्रायत्वं पथेरभिमतमिति व्यज्यते । ‘आद्यातोपयोगे’ (पा १।४।२९) इति पथमीविधानात् । परिकल्पितेति । आवरणमङ्गलं नीराजनादिसम् । लोपामुद्रा अगस्त्यपत्नी प्रतीक्षते वृत्तक्षणां तिष्ठति, स्वस्वमेध्यापारां तिष्ठतीत्यर्थः । अथ प्रजविना प्रवृत्त्येव शता । एतन्नेति शपनात् कर्मधारयादिनि ॥ प्रवर्तयन् गमयन् । गुरुजनस्य अगस्त्यस्य आदेशोपरोधात् आज्ञापुराणादेनो । अनिष्टम असुभाव्यगमनस्य । अत्रेष्टजनानुनयान् पशुपासने नाम सप्यङ्गमुष्णम् ॥ गुञ्जदिनि । कुचा एव कुटीरा गुप्ता

पाठा०—१ ‘भवन्’ । २ ‘उत्तिमानावतरण’ ३ (‘इतस्तर्हि देवः प्रवर्तयतु पुष्पक’) ४ ‘घुङ्कार’ । ५ ‘कौञ्चजन’ ।

टिप्प०—१ उष्णं खेच दत्तरूपये (१।३४) ‘पुष्पं वायवमिदं १२’ इति । ३ ‘पशुपासितानस’ इति दृश्यते (१।३४) इति तट्ट्याम् ।

अपि च,—

एते ते कुहरेषु गद्गदनदद्गोदावरीवारयो

मेघालम्बितमौलिनीलशिखराः क्षोणीभृतो दाक्षिणाः ।

अन्योन्यप्रतिघातसंकुलचलत्कलोलकोलाहलै-

रुत्तालास्त इमे गभीरपयसः पुण्याः सरित्संगमाः ॥ ३० ॥

(इति निष्क्रान्ता सर्वे ।

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

अव्ययशब्दवन्तः पुञ्जपुटीरा तेषां ते । वीसिस्थः घूर्णपङ्क्तयः तासां घुकारा
एषु सन्तीति तद्वन्तः कीचरा तेषां रन्ध्रमर्ता घेषुविशेषाणां स्वाम्या काण्डा तेषां
माडम्बरं सघ्नमं तेषां मूकालि जोडमापीकालि मौडुलिङ्गकालि पस्त्रं च तस्मैकः ।
मौडामिध तन्नामबोडय गिरि । प्रचलाग्निना मयूराणाम् । रोहिणतरय हरिच-
न्दनरक्षा । कुम्भीनसा सर्पा । उद्वेगन्ति वेगन्ते । 'वि- चलन्ते' ॥ २९ ॥ एत-
इति । कुहरेषु गुहासु गद्गद यथा सया गदन्ति गद्गदवन्ति गोदावरीवारिणि येषु
तयोक्ता । शिखराश्च मौलि । पर्यताश्च शिखरमिति इह भेदः । क्षोणीभृता पर्वता ।
दाक्षिणा दक्षिणदिशावर्तिनः । एते ते पूर्वं भवता दृष्टा । अन्योन्यप्रतिघातेन पर-
स्परप्रलासात्पणेन संकुल निनिडा चलन्तः कलोलः सरिता तेषां कोलाहलै-
कलकलैः उताला उत्थणा सरित्संगमा नवीसंगमा ॥ ३० ॥

याधूलवंशजनुपो भूसारजवीरराघवार्थस्य ।

उत्तररामचरित्रव्याख्यायामवतितो द्वितीयोऽङ्कः ॥

इति श्रीराधूलवीरराघवविरचितायां भवभूतिभाषतलस्पर्शिनी-
समाख्यायामुत्तररामचरित्रव्याख्यायां द्वितीयोऽङ्कः ।

तृतीयाङ्कस्य कथावस्तु ।

प्रस्तुते नृदेहघृकमसा-मुरलीनदीसंवादात्मके विष्कम्भके वक्ष्यमाण-
मिति वृत्तम् । रामो ह्यगस्त्याश्रमात् परावृत्तो दण्डकारण्यं संप्राप्तस्तत्र-
स्य वृक्षगिर्यादिकमवलोक्य पूर्ववृत्तं समनुसरन् सीताया विप्रलम्भशो-
केन परामृत-; स किं करिष्यतीति साशङ्कान्त-करणा तत्रभवती मागी-
रथी वैदेहीसमन्विता गोदावरीपरिसरे दण्डकारण्यस्यैकदेशं संप्राप्त-
वती । मृतलवर्तिन्यपि वैदेही न कस्यापि प्राणिमात्रस्य दृष्टिगोचराऽ-
भवत् । सीतावियोगविषण्णं रामं सम्पुच्छितमवेद्य दूनद्वया सीतापि-
ससंभ्रमं तत्रागत्य अद्वयस्वरूपतयैव सस्वपाणिसंस्पर्शं परामृष्टवती ।
सोऽपि तस्या- करस्पर्शेन सम्पगानदित- सन् सद्य एव संशो लेभे ।
ततो नयने चोन्मील्य इतस्ततः प्रसारितदृष्टिर्न किमपि प्राणिमात्रं
तत्रालक्षयत् । अथ च तीर्याश्रमकरिच्छमगिरिहरिणकादिपूर्वपारि-
चितानवगोच्य पूर्ववृत्तान्तान्प्रत्यक्षानिदानुभवन् रामो हि पुनः
क्रोषपराहत- रदन् वनदेवतया वासन्त्या सम्यगुपालभ्यः सन् पुनश्च
मूर्च्छांमाप्तादितवान् । सीताप्यदृष्टिगोचरा सती पूर्वदेव रामं-वक्षसि
ललाटे च समस्पृशन् । तेन च पुनरपि रामश्चेतनां समाससाद ।
ततश्च रामः स्मार स्मारं बहु विज्ञप्य समुपक्रान्तमश्वमेधयज्ञं समाप-
यिष्यन् यथाकथमपि पुष्पकविमानं समावृत्तायोध्यां संव्रतस्ये ।

तृतीयोऽङ्कः ।

(नतः प्रविश्यति नदीद्वयम् ।)

एका—सखि मुरले ! किमसि संग्रान्तेव ?

मुरला—सखि तमसे ! प्रपितासि भगवतोऽगस्त्यस्य पत्न्या लोपासु-
द्रया सरिद्वरां गोदावरीमभिधातुम् । जानास्येव यथा बधूपरित्यागा-
त्प्रभृति—

अनिर्भिन्नो गभीरत्वादन्तर्गूढघनव्यथः ।

पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः ॥ १ ॥

तेन च तथाविधेष्टजनकष्टविनिपातजन्मना प्रकृष्टगद्गदेन दीर्घशोक-
संतानेन संप्रति' परिक्षीणो रामभद्रः । तमवलोक्य कम्पितमिव कुसुम-
समबन्धनं मे हृदयम् । अधुना च प्रतिनिवर्तमानेन रामभद्रेण नियत-
मेव पञ्चवटीयने बधूसहनिवासविसम्भसाक्षिणः प्रदेशा द्रष्टव्याः । तत्र
च निसर्गधीरस्याप्येवंविधायामवस्थायामतिगम्भीरामोगशोकक्षोभसंवेगा-
त्पदे पदे महाममादानि' शोकस्थानानि शङ्कनीयानि रामभद्रस्य ।
तद्गगवति गोदावरि ! त्वया तत्रभवत्या सावधानया भवितव्यम् ।

बधूपरित्यागात्, क्षुपापरित्यागात् । अनिर्भिन्न इति । करुणो रसः । इष्टजनवियोग-
जन्मदुःखातिशयात्मकरसः पुटपाकप्रतीकाशः लोहादिमयसंपुटान्तर्गतिसंतापनसदृश
इत्यर्थः ॥ १ ॥ तेनेति । तथाविधेष्टजनस्य सीतायाः बधुपिनिपातान् दुःखमयपि-
क्षेपात् जन्म उत्पत्तिः यस्य तद्योकेन । प्रकृष्टोऽधिकः गद्गदः गद्गदशब्दः येन तथो-
क्तेन । 'प्ररूपगद्गदेन' इति पाठे प्ररूपेण गद्गदो यस्मिन्निति विग्रहः । दीर्घशोकसंता-
नेन दीर्घदुःखपरिवादेण, परिक्षीणः कर्तव्यदीर्घत्वादियुक्तः । प्रमुमेन समं बन्धनं
अपेयति विग्रहः, प्रमुमसमबन्धनम् । तद्वत् मुच्छेदमित्यर्थः । अधुनेति । बधूसह-
निवासे ये विसम्भाः स्त्रीरलीलाः तत्साक्षिणः तत्साक्षात्कर्तारः प्रदेशाः वनोद्देशाः
नियतमित्यसंदेहवाचि । तत्रेति । गम्भीर आमोग आयामो यस्य तद्योक्तो यः
शोकः तेन जातस्य क्षोभस्य प्रकृष्टिविपर्यासस्य संवेगात् वेगातिशयात् । महान्
प्रमादः अनवधानता येषु तद्योक्तानि । संज्ञाच्छेदकारीणीत्यर्थः । शोकस्थानानि जगतां
शोकनिमित्तानि । रामाद्यादितानीति भावः । सावधानया अवधानं मनसो विषया-

पाठा०—१ 'प्रकृष्टतां गतेन'. २ 'अतिवरा'. ३ 'सबन्धनं'. ४ 'निप्रमादस्था'.

टिप्प०—१ पुटपाकमिभिरुक्तः शाङ्गधरसंहितायां 'पुटपाकस्य गात्रेयं देवसांगारव-
र्जः' । तेषां च अणुर्लभं स्थूलं अणुर्लभं शुद्धमात्रया' इति ।

वीचीवातैः शीकरक्षोदशीतैराकर्षद्भिः पद्मकिञ्चल्कगन्धान् ।
मोहे मोहे रामभद्रस्य जीवं स्वैरं स्वैरं प्रेरितैस्तर्पयेति ॥ २ ॥

तमसा—उचितमेवं दाक्षिण्यं सेहस्य । संजीवनोपायस्तु मूलतः
एव रामभद्रस्य संनिहितः ।

मुरला—कथमिव ?

तमसा—तत्सर्वं श्रूयताम्—अस्ति खलु वाल्मीकिस्तपोवनोपकण्ठा-
त्परित्यज्य निवृत्ते सति लक्ष्मणे सीता देवी प्राप्तप्रसववेदनमतिदुःखसंवेगा-
दात्मानं गङ्गाप्रवाहे निक्षिप्तवती । तदैव तत्र दारकद्वयं च प्रसूता ।
भगवतीभ्यां पृथ्वीभागीरथीभ्यामप्युमाभ्यामभ्युपपन्ना रसातलं च नीता ।
स्तन्यत्यागात्परेण दारकद्वयं च तस्य प्राचेतसस्य महर्षेर्गङ्गादेव्या
समर्पितं स्वयम् ।

मुरला—(सविस्मयम् ।)

ईदृशानां विपाकोऽपि जायते परमानन्दतः ।

यत्रोपकरणीभावमायात्येवंविधो जनः ॥ ३ ॥

तमसा—इदानीं तु शम्भुकवृत्तान्तेनानेन संभावितजनस्यैवं राम-
भद्रं सरयूमुत्सादुपश्रुत्य भगवती भागीरथी यदेव भगवत्या लोपामुद्रया
केहादाशङ्कितं तदेवाभिगच्छ्य सीतासमेता केनचिदिव गृहाचारव्यप-
देशेन गोदावरीमुपागता ।

न्तरसंचारविमुक्तता तत्सहितवा ॥ वीचीति । शीकराणां क्षोदैः सूक्ष्मांशैः ।
पद्मकिञ्चल्कानां अरविन्दकेसराणां गन्धान् सौरभ्याणि आकर्षद्भिः हरद्भिः । 'शीक-
रक्षोद' इत्यनेन शैल्यमुक्तम् । 'पद्मकिञ्चल्कगन्धान्' इत्यनेन सौरभ्यमुक्तम् । 'आक-
र्षद्भिः' इत्यनेन मान्यमुक्तम् ; बहुनाशक्तावेव कर्षणधर्मात् । स्वैरं निःशङ्कम् । अत्र
स्वैरमित्युक्त्या मुरमिषीतल्यमृदुवाता अपि विरहिणमनर्थकारिण इति न शङ्कम् ।
विरहिणां चैतन्यदशावामेव दुःसहा इमे । मूर्च्छितानां तु प्राणप्रतिष्ठापनकरा एव ।
नातस्त्वयातिशङ्का कर्तव्येति व्यज्यते ॥ २ ॥ उचितमिति । दाक्षिण्यं सामर्थ्यं,
कहापोहात्मकज्ञानवत्त्वं वा । मूलतः सीताद्वारात्, मूलमिति सीतोच्यते । मौलिक
इति पाठेऽप्यर्थः प्राग्विव । वाल्मीकीति । प्राप्तप्रसववेदनं जातप्रसवदुःखम् । आत्मानं
स्वम् । दारकद्वयं मिथुद्वयम् । प्रसूता प्रसूतवती । अभ्युपपन्ना 'संगता । स्तन्य-
त्यागात्परेण स्तन्यत्यागानन्तरम् ॥ ईदृशानामिति । विपाकः दशा । उपकरणी-
भावमुपकरणत्वम् ॥ ३ ॥ इदानीं त्विति । उपमुत्साकर्ण्य । तत् सर्वं श्रूयता-

मुरला—सुष्ठु चिन्तितं भगवत्या भागीरथ्या । राजनीतिस्थितं स्यात्स खलु तैश्च तैश्च जगतामाभ्युदयिकैः कार्यैर्व्यापृतस्य रामभद्रस्य नियता-
श्चित्तविक्षेपाः । अव्यग्रस्य पुनरस्य शोकमात्रद्वितीयस्य पञ्चवटीप्रवेशो
महाननर्थ इति । तत्कथं सीतया रामभद्रोऽयमाश्वासनीयः स्यात् ॥

तमसा—उक्तमत्र भगवत्या भागीरथ्या 'वत्से देवयजनसंगमे सीते ।
अद्य खल्यायुष्मतोः कुशलवयोर्द्वादशस्य जन्मवत्सरस्य संख्यामङ्गल-
प्रन्थिरभिवर्तते । तदात्मनः पुराणध्वशुरमेतावतो मानवस्य राजर्षिवंशस्य
प्रसवितारं सवितारमपहतपाप्मानं देवं स्वहस्तावचितैः पुष्पैरुपतिष्ठत् ।
न त्वामवनिपृष्ठैवर्तिनीमसत्प्रभावाद्द्वन्द्वदेवता अपि द्रक्ष्यन्ति किमुत
मर्त्याः ?' इति । अहमप्याज्ञापिता 'तमसे । त्वयि प्रकृष्टप्रेमैव वधू-
र्जानकी । अतस्त्वमेवास्याः प्रत्यनन्तरीमव' इति । साहमधुना यथादिष्ट-
मनुतिष्ठामि ।

मुरला—अहमप्येतं वृत्तान्तं भगवत्यै लोषामुद्रायै निवेदयामि ।
रामभद्रोऽप्यागत एवेति तर्कयामि ।

तमसा—तदियं गोदायरीहदार्षिर्गम्य,—

मित्यारभ्य श्रपिथेयोचितरणरूपवीजस्य अन्वेष्टणात् गर्भसंधिरयम् । 'गर्भस्तु
इष्टमष्टस्य बीजस्याग्वेषणं मृदुः' (द.रू. १।३६) इत्युक्तेः । केनचिद्विं गृहाचार-
म्यपदेशेनेत्यत्र प्रस्तुतोपयोगिच्छाचरणरूपं अभूताहरणं नाम संध्यत्रस्तुम् ॥
सुप्ति । राजनीतिस्थितस्य श्रुत्रियोचितराज्यपरिपालनात्मकधर्मनिष्ठस्य ।
अभ्युदयाय भवन्तीत्याभ्युदयिग्रानि इति विग्रहः । तैः आभ्युदयिकैः । चित्त-
विक्षेपाः हृदयतोदाः । अव्यग्रस्य व्यापारान्तरशन्यस्य । अगर्थः तदुःसहेतुः ।
एष तत्परार्थातुक्तीर्तनरूपो मार्ग उक्तः ॥ द्वादशस्य जन्मवत्सरस्य संख्यामङ्ग-
लप्रन्थिरभिवर्तते संख्यापूर्तिहेतुमङ्गलप्रन्थिः । वत्सरे वत्सरे शिक्षतां जन्मन-
क्षत्रे क्षान्त्युत्सवं कृत्वा मङ्गलार्थं करे पट्टसूत्रादिना क्रियो ग्रन्थिं क्षुर्वन्ति ।
स तु करे बल्यरूपेण तिष्ठतीत्युपदेशः । मानवस्य मनुसंबन्धिनः । प्रसवितारं
जनकम् । अपहतपाप्मानं निरस्तसमस्ताविद्यादिदोषगन्धम् । देवं जगत्सृष्ट्यादि-
लीलाशालिनम् । अयं 'एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदेति' इत्यन्तरादित्यविद्या प्रत्यभिज्ञा-
पिता । तत्र च कप्यासश्रुत्या नारायण एव प्रतिपाद्य इति स्पष्टमेव । उपतिष्ठत्
सेवत् । अत इति । प्रत्यनन्तरीमव अनुवरीमव ॥ रामभद्र इति । तर्कयामि

पाठा०—१ 'राजधानीस्थित' । २ 'चारिणी' । ३ 'निष्कर्म्य' ।

टिप्प०—१ 'अभूताहरणं छत्र' इति तटस्थम् ।

परिपाण्डुर्दुर्बलकपोलसुन्दरं

दधती विलोलकंवरीकमाननम् ।

करुणस्य मूर्तिरथंवा शरीरिणी

विरहव्यथेव वनमेति जानकी ॥ ४ ॥

मुरला—इयं हि सा,—

किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूतं

हृदयकमलशोपी दारुणो दीर्घशोकः ।

ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरं

शरदिज इव धर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥ ५ ॥

(इति परिक्रम्य निष्क्रान्ते ।)

इति शुद्धविष्कम्भः ।

(नेपथ्ये)

जात जात !

(ततः प्रविशति पुष्पावचयव्यग्रा सकण्ठौत्सुक्यमाकर्णयन्ती सीता ।)

सीता—अम्महे, जाणामि पिअसही वासंती व्याहरदिचि ।

[अहो, जानामि प्रियसखी वासन्ती व्याहरतीति ।]

(पुनर्नेपथ्ये ।)

सीतादेव्या स्वकरकलितैः सहस्रकीपह्मवाग्रे-

रमे लोलः करिकलभको यः पुरा वर्धितोऽभूत् ।

अनुमिनोमि । परिपाण्ड्विति । करुणस्य इष्टवियोगजन्यदुःखातिशयस्य मूर्तिः आकारो वा । विरहव्यथा विरदजन्यसंतापादिहृषा ॥ ४ ॥ किसलयमिति । परिपाण्डु उत्तरीक्षा अतिम्लानत्वेऽपि लावण्याविरोधिपाण्डुतोक्ता । ग्रीष्मविरहताप-घोरयमेव विशेषः—यत् ग्रीष्मस्य लावण्यानाशकत्वम्, विरहस्य तु तदभाव इति । तथा च कालिदासः—‘समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसरयोर्न तु ग्रीष्मस्यैवं सुभगमपराधं युवतिषु’ इति । एवं सुभगं न, एवं लावण्यापरित्यागेन रमणीयं न भवतीत्यर्थः । तथाह भगवान्वाल्मीकिः—‘ज्योत्स्नातुषारमणिना पौर्णमास्यां हि लक्ष्मण ! । शीतेन चातपश्यामा दृश्यते न च शोभते ॥’ इति । ग्रीष्मस्यातपश्या-मेति लावण्यानाशकत्वम् । धामं कृशं ग्लपयति म्लानं करोति । शरदिजः शरत्कालजः । ‘श्रावृत्शरत्—’ (पा. ६।३।१५) इत्यादिमूत्रेणालुह । अत्र लिङ्गादभ्युहनरूपं अनुमानं नाम संप्यङ्गुफम् ॥ ५ ॥ शुद्धविष्कम्भ इति । संस्कृतात्मकविष्कम्भ इत्यर्थः । विष्कम्भस्वरूपं तु—‘वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः । संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥’ (द. ह. १।५९) इति । केवलसंस्कृतप्रायः

सीता—किं तस्स ? [किं वल्ल ?]

(पुनर्नेपथ्ये ।)

वध्या सार्धं पयसि विहरन्सोऽहमन्येन दर्पा-

दुद्दामेन द्विरदपतिना संनिपत्याभियुक्तः ॥ ६ ॥

सीता—(ससंभ्रमं कतिनिपदानि गत्वा ।) अज्जउत्त ! परिचाहि परि-
चाहि मह तं पुत्तञ्जं । (भिचिन्त्य ।) हद्धी हद्धी, ताहं एव चिरप-
रिहदाहं अक्खराहं पंचवटीदंसणेण मं मंदमाइणि अणुबंधंति । हा अज्ज-
उत्त ! । [आर्यपुत्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व मम तं पुत्रकम् । हा धिक् हा
धिक्, तान्येव चिरपरिचितान्यक्षराणि पञ्चवटीदर्शनेन मां मन्दभागिनीमनु-
ब्रम्हन्ति । हा आर्यपुत्र !] (इति मूर्च्छति ।)

(प्रविश्य ।)

तमसा—समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

(नेपथ्ये ।)

विमानराज ! अत्रैव स्वीयताम् ।

सीता—(समाश्वस्य, ससाध्यगोडासम्) अम्महे, जलभरमरिअमेहमंध-
रत्यणिअगंभीरमंसलो कुदो णु भारईणिग्योसो भरंतकण्णविवरं मं वि
मंदमाइणि इत्ति उत्सुआवेइ । [महो, जलभरमरितमेघमन्धरसन्नि-
गम्भीरमांसलः कुतो नु भारतीनिर्घोषो त्रियमाणकण्ठविवरं जानपि मन्दमा-
गिनी इदित्थुरत्तुकापमति ।]

तमसा—(सस्मितासम् ।) अयि वत्से !

अपरिस्फुटनिकाणे कुतस्त्येऽपि त्वमीदृशी ।

स्तनयिद्धोर्मपूरीय चकितोत्कण्ठितं स्थिता ॥ ७ ॥

शुद्ध इति ॥ व्याहरति पदानि ॥ सीतेति । स्वररन्ध्रैः स्वररन्ध्र्यां दर्शयित्वा ।
वध्या सार्धं व्रिया सह । दुद्दामेन दृक्छेन संनिपत्य स्वयमापत्य । अभियुक्तः
प्रलब्धितया संगतः ॥ ६ ॥ आर्यपुत्रेति । परित्रायस्वेति । एष द्वयवारिजनात्
जीतिरूप उद्देग उक्तः । तानीति । अक्षराणि आर्यपुत्रेति वर्णाः । अनुब्रम्हन्ति
अनुसरन्ति । मन्दभागिनी अल्पपुण्यकृताम् ॥ जलेति । मांसलः स्फूर्तिः ।
भारतीनिर्घोषः वर्णोच्चारणध्वनिः । उत्सुकापयति उत्सृष्टतां करोति । स्वरसंयोगेन

सीता—भगवदि ! किं मणासि अपरिष्फुडेति ! सरसंजोएण पच्चहिजाणामि णं अज्जउत्तेण एव्व एदं वाहरिदं । [भगवन्ति ! किं भण-
स्परिष्फुडेति ? स्वरसंयोगेन प्रत्यभिजानामि नन्वार्यपुत्रेणैवैतव्याहृतम् ।]

तमसा—श्रूयते तपस्यतः किल शूद्रस्य दण्डधारणार्थमैश्वाको
राजा दण्डकारण्यमागत इति ।

सीता—दिट्ठिआ अपरिहीणधम्मो खु सो राजा । [दिट्ठ्या अपरि-
हीनधर्मः खलु स राजा ।]

(नेपथ्ये ।)

यत्र द्रुमा अपि मृगा अपि बन्धवो मे
यानि प्रियासहचरश्चिरमध्यवात्सल्यम् ।

एतानि तानि बहुकन्दरनिर्झराणि

गोदावरीपरिसरस्य गिरेस्तटानि ॥ ८ ॥

सीता—(दृष्ट्वा ।) दिट्ठिआ कहंपहादचंदमंडलापंडरपरिक्खाम-
दुब्बलेन आआरेण णिअसोम्हगंमीराणुभावमेत्तपच्चहिजेज्जो एव्व अज्ज-
उत्तो होदि । भगवदि तमसे ! धारेहि मं । [दिट्ठ्या कथं प्रमातृचन्द्र-
मंडलापाण्डरपरिक्षामदुर्बलेनाकारेण निजसौम्यगम्भीरानुभावमात्रप्रत्यभिज्ञेय
पुनार्यपुत्रो भवति । भगवति तमसे ! धारय माम् ।]

(इति तमसामाश्लिष्य मूर्च्छति ।)

तमसा—वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

(नेपथ्ये ।)

अनेन पञ्चवरीदर्शनेन—

अन्तर्लीनस्य दुःखाग्नेरद्योद्दामं ज्वलिष्यतः ।

उत्पीड इव धूमस्य मोहः प्रागावृणोति माम् ॥ ९ ॥

स्वरसंदर्भेण प्रत्यभिजानामि तदिदमिति चेत्ति । श्रूयत इति । तपस्यतः तपधारतः
कण्ठादिरयम् । दण्डधारणार्थं अपराधानुशुण्णशिक्षणार्थम् । ऐश्वाकः इश्वाकुवंश्यः ।
'दण्डिनायन-' (पा. ६।४।१७४) इत्यादिसूत्रेण टिलोपः ॥ अपरिहीनधर्मः
अन्यूनधर्मः ॥ यत्रेति । अध्यवात्सल्यम् उचितवानसि । 'उपान्वधाद्भूयः'
(पा. १।४।४८) इति कर्मत्वम् । एतानीति । गोदावरीपरिसरस्य गोदावरीसमी-
पवर्तिनः ॥ ८ ॥ परिक्षामदुर्बलेन दुर्बलायमानेन । पाठान्तरम् 'परिक्षामधूसरेण'
इति । अतिकृशेन दुर्बलेन चेत्यर्थः ॥ अनुभावमात्रप्रत्यभिज्ञेयः प्रभावेन
केवलं प्रत्यभिज्ञातुं शक्यः ॥ अन्तर्लीनस्येति । अन्तर्लीनस्य अन्तर्गूढस्य ।

हा प्रिये जानकि ।

तमसा—(स्वगतम् ।) इदं तावदाशङ्कितं गुरुजनेन ।

सीता—(समाश्रय ।) हा, कहं एदं ? [हा, कथमेतत् ?]

(पुनर्नपथ्ये ।)

हा देवि दण्डकारण्यवासप्रियससि विदेहराजपुत्रि ! । (इति मूर्च्छति ।)

सीता—हखी हखी, मं मन्दभाणिं बाहरिअ आमीलिदणेत्तणी-
लुण्णलो मुच्छिदो एव्व । हा, कहं धरणीपिट्ठे निरुद्धणिस्सासणीसहं
विपर्यस्तो ? भगवदि तमसे ! परिचाएहि परिचाएहि । जीवावेहि
अज्जउत्तं । [हा विह्व हा विह्व, मां मन्दभाणिनीं व्याहृत्यामीलितनेत्रनी-
लोत्पलो मूर्च्छित एव । हा, कथं धरणीपृष्ठे निरुद्धनिःश्वासनिःसहं विपर्यस्तः ?
भगवति तमसे ! परिग्राहस्व परिग्राहस्व । जीवयार्पयुग्रम् ।] (इति पादयोः
पतति ।)

तमसा—

त्वमेव ननु कल्याणि ! संजीवय जगत्पतिम् ।

प्रियस्पर्शो हि पाणिस्ते तत्रैव निरतो जनः ॥ १० ॥

सीता—जं होदु तं होदु । जह भगवई आणवेइ । [वज्रपात
पद्मपात । यथा भगवत्याह्वयति ।] (इति सरोध्रं निष्क्रान्ता ।)

उदामं दह्यते यथा तथा अयं ज्वलित्यतः एतदभ्यवहितोत्तरक्षणभा-
विज्वलनघतः धूमस्य उत्पन्न इव धूमसंबन्धिसंघात इव, संमद इवेति वा । मोहः
मूर्च्छा, प्राक् ज्वलनात् पूर्वम् । आरुणेति संछादयति ॥ ९ ॥ इदमिति । गुरुजनेन ।
लोपासुताप्रभृतिनेत्यर्थः । एष संघितार्थशक्तिरुपक्रम उक्तः ॥ हेति । धरणीपृष्ठे
भूतले निरुद्धनिःश्वासनिःसहं निरुद्धः प्रवृत्तिहीनः विःश्वातः यस्मिन् कर्मणि तद्यथा
भवति तथा निःसहं दुर्बलं विपर्यस्तः ॥ त्वमेवेति । 'त्वमेव ननु कल्याणि' इत्यस्यार्थ
भावः । त्वयैवार्थं संजीवनीय इति विरतनी प्रतिदिः । 'आनीद वातं स्वपया
तदेवम्' इति शुक्लायमर्थोऽप्राम्यते । एकं जगतां प्रतीतत्वादसहायम् । अतो
निर्व्यापारम् । तत् परं ब्रह्म स्वधया 'त्वं सिद्धिस्त्वं स्वधा स्वाहा' (दे. मा. १।१३)
इति 'स्वपा'शब्दवाच्यया लक्ष्म्या आनीद जीवत इति । एवं च अयं कथमहं
वेदेशिनी जीवामि ? त्वमेव जीवयेति । अत्र 'मां मन्दभाणिनीं मिलारभ्य परिग्रा-
हस्व' सन्तर्पणार्थेण शङ्काशङ्कपरसंभ्रम उक्तः ॥ १० ॥ आछाद आनन्दः, उच्छ्वासः

(ततः प्रविशति भूम्या निपतितः साक्षया सीतया स्तब्धमानः साक्षादोच्छ्वासो रामः ।)
 सीता—(किञ्चित्सहर्षम् ।) जाने उण पक्षाअदं विअ जीविअं
 तेहोअस्स । [जाने पुनः प्रत्यागतमिव जीवितं त्रैलोक्यस्य ।]

रामः—हन्त मोः, किमेतत् ?

आश्चर्योत्तनं नु हरिचन्दनपल्लवानां
 निष्पीडितेन्दुकरकन्दलजो नु सेकः ।
 आतृप्तजीवितपुनःपरितर्पणोऽयं
 संजीवनौषधिरसो हृदि नु प्रसक्तः ॥ ११ ॥

अपि च,—

स्पर्शः पुरा परिचितो नियतं स एव
 संजीवनश्च मनसः परितोषणश्च ।
 संतापजः सपदि यः परिहृत्य मूर्च्छा-
 मानन्दनेन जडतां पुनरातनोति ॥ १२ ॥

सीता—(सतापसकरणमुपसृत्य ।) एत्तिअ एव दाणिं मह बहुदरं ।
 [एतावदेवेदानीं मम बहुतरम् ।]

रामः—(उपविश्य) न खलु वत्सलया देव्याऽभ्युपपन्नोऽसि

सीता—हृद्दी हृद्दी, किं चि अज्जउत्तो म' णिदिस्सदि ?
 [हा धिक्क हा धिक्क, विमित्तार्यं पुत्रो मा निन्दिष्यति ?]

रामः—भवतु, पश्यामि ।

श्वाससंचारः, ताभ्या सहितं यथा तथा ॥ जाने इति । प्रत्यागतं पुनरागतम् । नया
 णामपि लोकानां रामत्रयजीवितरवात् रामजीवने तज्जीवनमिति भावः । तदुक्तम्—
 'रामो रामो राम इति प्रजानामभवन्कथा । रामभूतं त्रगदभूशमे राज्यं प्रशा-
 सति ॥' इति ॥ आश्चर्योत्तनमिति । हरिचन्दनपल्लवानां आश्चर्योत्तनं नु कल्पतरुकिं
 सलयक्षरणाद्भवीकरणं किम् ? कन्दलजः अङ्गुरजः ॥ ११ ॥ स्पर्शः इति । सर्वावनश्य
 प्राणधारणहेतुभूतश्च परितोषणश्च आह्लादजनकश्च मूर्च्छां प्रज्ञाशून्यता आनन्दनेन
 जडता आनन्दाधिक्यप्रयुक्तप्रज्ञाशून्यता आतनोति आ समन्तान् निस्सारमिति
 ॥ १२ ॥ एतावदेव मत्स्पर्शं पुरा परिचितत्वं कथनमेव । इदानीं वियोगसमये ।
 वत्सलया प्रीतिमत्ता मदीयदोषं सहमानया वा । अभ्युपपन्नोऽसि अनुगृही-
 तोऽसि । इदं इष्टजनातिसंधानात्मकमर्थविल नाम सत्त्वानुचम् ॥ अनभ्यनुज्ञातेन

पाठा०—१ 'आतृप्त' २ 'सतापजा' ३ 'मग्निस्सदि' (=मार्गिष्यते)

टिप्प०—१ तदुक्तं 'अविबल्यभित्तपि' (द. सू. १, ४०) इति चोक्तम् ।

सीता—भयवदि तमसे ! ओसरह् दाय । मं पेक्सिअ अणठभणु-
ण्णादेण संणिहाणेण राजा अहिअं कुपिस्सदि । [भगवति वमसे ! भयस-
राय तावत् । मां प्रेक्षयानम्यनुज्ञातेन संनिधानेन राजाधिकं कोपिपयति ।]

तमसा—अयि वत्से ! भागीरथीप्रसादाद्भनदेवतानामप्यदृश्यासि
संवृथा । :

सीता—अरिय खु एदं । [अस्ति रात्यैवत् ।]

रामः—हा, मिये जानकि ! !

सीता—(ससाधनसगद्गदम् ।) अज्जउत्त ! असरिसं खु एदं इमस्स
धुत्तंत्तस्स (सायम् ।) भयवदि । किं ति वज्जमई जम्मंतरेसु वि पुणो
वि असंभाविअदुल्लहदंसणस्स मं एव्य मंदभाइणि उदिसिअ एव्यं वच्छ-
लस्स एव्यंवादिणो अज्जउत्तस्स उवरि णिरणुकोसा भविस्सं ? अहं
एव्य एदस्स हिअअं जानामि, मंह एसो । [आर्यपुत्र ! अस्मद्दर्श सत्यैवदस्य
वृत्तान्तस्य । भगवति ! किमिति वज्जमयी जम्मन्तरेऽपि पुनरप्यसंभावितदु-
र्लभदर्शनस्य नामेव मन्दभाग्याणुद्दिश्यैव वत्सलस्यैवंवादिन आर्यपुत्रस्योपरि
निरनुकोशा भविष्यामि ? अहमेवैतस्य हृदयं जानामि, ममैवः ।]

रामः—(सर्पतोऽधलोफन सनिर्वेदम् ।) हा, न किंचिदत्र ।

सीता—भयवदि ! णिकारणपरिच्चाइणो वि एदस्स एव्यंविषेण
दंसणेण कीलिसी मे हिअआवत्था । [भगवति ! निष्कारणपरित्यागिनोऽ-
प्येतस्य दर्शनेनैवंविधेन कीदृशी मे हृदयावस्था ।]

तमसा—जानामि वत्से ! जानामि,—

तदस्थं नैराश्यादपि च कलुषं विप्रिययशा-

द्वियोगे दीर्घेऽस्मिञ्जादिति घटनास्तम्भितमिव ।

अननुमतेन । संनिधानेन समीपस्थित्या । आर्यपुत्रेति । एतत् प्रियेयामन्त्रणम् ।
अस्य वृत्तान्तस्य । परित्यागरूपस्येत्यर्थः । वज्जमयी अलन्तकाटिन्युक्ता । मन्द-
भाग्या मामुद्दिश्य वत्सलस्य निर्दोषत्वनिश्चयपूर्वकं मयि प्रीतिगत- निरनुकोशा
निर्दया । 'अनुकोश'पदेन रामदशमिमा दृष्टानुक्तकण्ठं मया रोदितव्यम्, तत् क्रमेणैव
कठिना भवामाति व्यज्यते । 'अनुकोश'नि मुक्तकण्ठं रोदितव्यमेनेति अनुकोशः' इत्य-
मरव्याख्या । कीदृशी मे हृदयावस्था ? 'आर्यपुत्र ! परित्रायस्व मम पुत्रक'मित्यारभ्य
'ममाप्येष' इत्यन्तेन सदर्थेण प्रतिपादिता मम हृदयावस्था कीदृशीत्यर्थः ॥ तदस्थ-

पाठा०-१ 'ममावि'. २ 'कीदृसो मे हिअभाणुअधो सि ण जानामि'
(=कीदृश इय मे हृदयानुबन्ध इति न जानामि).

प्रसन्नं सौजन्यादयितकरुणैर्गाढकरुणं

द्रवीभूतं प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन्क्षण इव ॥ १३ ॥

रामः—देवि ।

प्रसाद इव मूर्तस्ते स्पर्शः स्नेहार्द्रशीतलः ।

अद्याप्यानन्दयति मां त्वं पुनः कासि नन्दिनि ! ॥ १४ ॥

सीता—एदे तु ते अगाधमाणसदंसिदसिणेहसंभारा आणंदणि-
स्संदिणो सुहामआ अज्जउत्तस्स उल्लावा । जाणे पच्चएण णिक्कालणप-
रिच्चाअसल्लिदो वि बहुमदो मह जम्मलाहो । [एते खलु तेअगाधमानस-
दर्शितच्चेहसंभारा आनन्दनिप्यन्दिनः सुधामया आर्यपुत्रस्योल्लापाः । जाने
प्रत्ययेन निष्कारणपरित्यागशक्तितोऽपि बहुमतो मम जन्मलाभः ।]

रामः—अथवा कुतः प्रियतमा ! नूनं संकल्पाभ्यासपाटवोपादान
एष भ्रमो रामभद्रस्य ।

(नेपथ्ये ।)

अहो, महान्प्रमादः प्रमादः । ('सीतादेव्या खरकलितै' इत्यर्थं पठ्यते ।)

मिति । तच्च हृदयं अस्मिन् क्षणे नैराश्यात् तदस्थमिवेत्यादिविभिन्नवाक्यतया
योजना । नैराश्यात् प्रत्याशाभावात् । तदस्थं प्रसादकालुष्यादिरहितम् । विप्रियवशात्
कलुषं परित्यागरूपादप्रियाद्वेतो कलुषं बोधयुक्तम् । वीर्ये अस्मिन् वियोगे आमर-
णान्तभावित्वेन ज्ञातेऽस्मिन् विरहे त्रटितिघटनात् आकस्मिकसंघटनात् क्षम्भितमिव
विस्मयस्तिगितमिव सौजन्यात् प्रकृष्टा कल्याणत्वात् प्रसन्नं अभिष्यतादुसधानेन
निवृत्तकालुष्यम् । दयितकरुणै रामस्य दुःखारमकावस्थाविशेषैर्गाढकरुणं पर-
दुःखदुःखितवरूपकरुणासान्द्रम् । प्रेम्णा प्रणयेन द्रवीभूतं विलीनम् । अत्र 'तदस्थं
नैराश्यात्' इत्यनेन 'तान्येव चिरपरिचितान्यक्षराणि' इति वाक्यामिमता सीता-
वस्था प्रतिपादिता । अपि च 'कलुष विप्रियवशान्' इत्यनेन 'असदृशं खल्वमुष्य
वृत्तान्तस्य' इत्येतद्वाक्यागिगतावस्था प्रतिपादिता । 'वियोगे वीर्येऽस्मिन्' इत्यनेन
'कथं प्रभातचन्द्रमण्डले'त्यादिविवक्षितावस्था प्रतिपादिता । कथमित्यस्य विस्मयार्थ-
कत्वात् । 'प्रसन्नं सौजन्यात्' इत्यनेन अथवा 'किमिति वज्रमयीवे'त्यादिप्रतिपादिता-
वस्था दर्शिता । 'दयितकरुणैर्गाढकरुणम्' इत्यनेन 'हा धिक् इदं मा मन्दभागिनीं
न्याहृत्य' इत्यादिवाक्यविवक्षितावस्था प्रतिपादिता । 'द्रवीभूतं प्रेम्णा' इत्यनेन
'चतुष्कयनि उत्कण्ठित स्थितम्' इत्यादिवाक्यप्रतिपादितावस्थोक्ता ॥ १३ ॥ प्रसाद
इति । स्नेहार्द्रशीतल स्नेहार्द्रधासौ शीतलश्चेति विग्रहः । स्नेहेतुकत्वात् स्नेहार्द्र-
त्वम् ॥ १४ ॥ प्रत्ययेन विधामेन । शन्यितोऽपि शल्यवान्कृतोऽपि । 'तदस्य
संजातम्' (पा ५।२।३६) इति सूत्रेणेतच् ॥ नूनमिति । संकल्पाभ्यासस्य

पाठा०-१ 'जाण' (=येषा).

रामः—(एकशूलमुत्थयम् ।) किं तस्य ?

(पुनर्नेपथ्ये ।)

(‘वच्चा तार्घ्यं’ इत्युत्तरार्घ्यं पठ्यते ।)

सीता—को दाणिं अगिजुज्जइ ? [क इदानीमभियुज्यते ?]

रामः—कासौ दुरात्मा यः प्रियायाः पुत्रं बध्नुद्वितीयमभिभवति ?

(इत्युत्तिष्ठति ।)

(प्रविश्य ।)

वासन्ती—(संभ्रान्ता ।) देव ! त्वर्यताम् ।

सीता—हा कहं मे पिअसही वासंदी ? [हा कथं मे प्रियसखी वासन्ती ?]

रामः—कथं देव्याः प्रियसखी वासन्ती ?

वासन्ती—देव ! त्वर्यतां त्वर्यताम् । इतो जटायुशिखरस्य दक्षिणेन सीतातीर्थेन गोदावरीमवतीर्य समावयतु देव्याः पुत्रकं देवः ।

सीता—हा ताद जडाओ ! सुण्णं तुण विणा इदं जणट्ठाणं । [हा तात जडापो ! शून्यं ध्वजा बिनेत्रं जनस्थानम् ।]

रामः—अहह, हृदयमर्मच्छिदः खल्वमी कथोद्धाताः ।

वासन्ती—इत इतो देवः ।

सीता—भभवदि ! सच्चं एव वणदेवदा वि मं ण पैरसादि । [भगवति ! सत्यमेव वनदेवतापि मां न पश्यति ।]

तनसा—अयि वत्से ! सर्वदेवतान्यः प्रकृष्टतममैश्वर्यं मन्दाकिन्याः । तत्किमिति विशङ्कसे ?

सीता—तदो अणुसरह् । [ततोऽनुसरायः ।] (इति परिश्रामति ।)

रामः—भगवति गोदावरि ! नमस्ते ।

वासन्ती—(निरूप्य ।) देव ! मोदस्व विजयिना बध्नुद्वितीयेन देव्याः पुत्रकेण ।

स्मृतिसंतानस्य पाठवं स्फूर्तिः तदेव उपाधान कारण यस्य तथोक्तः भ्रमः सीता रघुपतिस्वाकारकान्मात्रज्ञानम् ॥ अहहहेति । हृदयमर्मोऽपि छिन्दन्तीति विशदः । कथोद्धाताः पुरातनोपन्यासा ॥ अयीति । प्रकृष्टमुत्कृष्टम् । अन प्रस्तुतो-रुपाभिधानरूपोदाहृतिरुक्ता ॥ येनेति । तरणे वयति याह कल्याणं अत्रनापारे-

पाठा०-१ ‘अहिउविस्सदि (=अभियोह्यते)’. २ ‘कथं देवो रघुनन्दनः’.

रामः—विजयतामायुष्मान् ।

सीता—अम्हणे, ईदिसो मे पुत्रओ सवुत्तो । [अहो, ईदिसो मे पुत्रक सवृत्त ।]

रामः—हा देवि । दिष्टा वर्षसे ।

येनोद्गच्छद्विसक्सलयस्तिग्धदन्ताङ्गुरेण

व्याकृष्टस्ते सुतनु ! लवलीपलवः कर्णमूलात् ।

सोऽयं पुत्रस्तव मदमुचां वारणानां विजेता

यत्कल्याणं वयसि तरुणे भाजनं तस्य जातः ॥ १५ ॥

सीता—अविउत्तो दाणिं दीहाऊ इमाय सौम्हतादसणाए होदु ।

[अवियुक्त हृदानीं दीर्घांयुरनया सौम्यदर्शनया भवतु ।]

रामः—ससि वासन्ति । पश्य पश्य । कान्तानुवृत्तिचातुर्यमपि शिक्षित वत्सेन ।

लीलोत्खातमृणालकाण्डकवलच्छेदेषु संपादिताः

पुप्यत्पुष्करवासितस्य पयसो गण्डूपसंक्रान्तयः ।

सेकः शीकरिणा करेण विहितः कामं विरामे पुन-

र्यस्त्रेहादनरालनालनलिनीपत्रातपत्रं धृतम् ॥ १६ ॥

सीता—अभवदि तमसे । अब दाव ईरसो जादो । दे उण ण

आणामि एत्तिण्ण कालेण कुसलवा कीरिसा सवुत्तेत्ति । [भगवति तम-

से' अय सावदीदशो जात । तौ पुनर्यं जानाम्येतत्त्वता कालेन हुशकरौ कीद-

शौ सवृत्ताविति ।]

तमसा—यादशोऽयं तादशौ तावपि ।

सीता—ईरिसहि मदभाइणी जाए ण केवल अजउत्तविरहो

पुत्तविरहो वि । [ईदृशसि मन्दभातिनी यस्या न केवलमार्यपुत्रविरह

पुत्रविरहोऽपि ।]

पुष्करेण भक्तं तस्य भाजनं पात्र जात ॥ १५ ॥ लीलेति । लीलाया

उत्खाता उद्धृता मृणालकाण्डा एव कवला ग्रासा तेषां छेदेषु अवसानेषु

पुप्यद्भिर्बर्धमानैः पुष्करैः पद्मैः वासितस्य सुरमितस्य पयस जलस्य गण्डूप

संक्रान्तयः पयस्वपिण्डपुष्पसंक्रान्तयः संपादिता निर्व्यूढा । अथवा,—पुप्यति

उपचयवति पुष्करे शुण्डाग्रे वासितस्य सन्ततिवासस्य पयस जलस्य गण्डूपसंक्रा

न्तयः । लीलोत्खातमृणा क्वाण्डरूपवत्च्छेदेषु कवलार्धखण्डेषु अधिवरणे सती ।

तमसा—भवितव्यतेयमीदृशी ।

सीता—किंवा मय पसूदाय जेग ऐंआरिसं मइ पुत्तआणं ईसि-
विरलधवलदसणकुम्हलुज्जलं अणुवद्धमुद्धकाकलीविहसिदं णिष्ठुज्जलं
महपुंदरीअजुअलं ण परिचुंविअं अज्जउत्तेण ? [किंवा मया प्रसूतया
येनैतादृशं मम पुत्रकयोरीपद्विरलधवलदशनइच्छलोऽन्तलमनुवद्धमुग्धकाकली-
विहसितं नित्योऽलं मुखपुण्डरीकबुगलं न परितुम्बितमायंपुत्रेण ?]

तमसा—अस्तु देवताप्रसादात् ।

सीता—भवदि तमसे ! एदिणा अवच्चसंमुमरणेण उत्ससिदप-
ण्हुदत्थणीं दाणिं वच्चाणं पिदुणो संणिहाणेण खणमेवं संसारिणीं संवु-
त्तहि । [भगवति तमसे ! पृतेनापत्यसंस्मरणेनोत्प्लुतप्रसूतमानी इदानीं
परतपोः पितुः संनिधानेन क्षणमात्रं संसारिणीं संवृत्तासि ।]

तमसा—किमत्रोच्यते ? प्रसवः खलु प्रकृष्टपर्यन्तः स्नेहस्य । परं
चैतदन्योन्यसंश्लेषणं पित्रोः ।

अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयात् ।

आनन्दग्रन्थिरेकोऽयमपत्यमिति पठ्यते ॥ १७ ॥

वासन्ती—इतोऽपि देवः पश्यतु ।

अनुदिचसमवर्धयस्मिन्ना ते

यमचिरनिर्गतमुग्धलोलवर्हम् ।

मणिमुकुट इवोच्छ्रितः कदम्बे

नदति स एव वर्षसखः शिखण्डी ॥ १८ ॥

संपादिताः निर्गूढाः । तत्र हि 'अच्छिद्राणि भूमामि' इति भावः । अनुरातं अव-
क्रम् ॥ १६ ॥ अनुवद्धमुग्धकाकलीविहसितं उत्पन्नसूक्ष्ममधुरास्फुटध्वनिसुग्धस्मि-
तम् ॥ देवताप्रसादादेवतानुग्रहात् ॥ प्रसव इति । पर्यन्तः परा कोटिः । अन्यो-
न्यसंश्लेषणं अविनाभावहेतुभूतम् । तदुभयमपीत्याह—अन्तःकरणेति । दम्पत्योः
जायापत्योः अन्तःकरणतत्त्वस्य हृदयपस्तुनः स्नेहसंश्रयात् । स्नेहः प्रीतिः संभ्रमः
संभ्रमणम् । अविच्छेद इति मानत् । जेदथ संभ्रमथेति समोदारद्वन्द्वः । तस्माज्जि-
मिप्तादित्यर्थः । अज्ञादेतोर्वसतीत्यत्र अज्ञफलको वास इति शेषः । तद्वदत्रापि स्नेह-
संभ्रमणफलानन्दग्रन्थिरिति । आनन्दग्रन्थिः आनन्दमयग्रन्थिः । 'आनन्द'पदेन
ग्रन्थ्यन्तराध्यास्यति । अपत्यमिति पठ्यते परिभाष्यते ॥ १७ ॥ अनुदिचसमिति ।
अचिरनिर्गतमुग्धलोलवर्हं प्रत्यगोत्पन्नपुन्दरकलपिच्छं यं अवर्धयत् स एव शिखण्डी

सीता—(सकौतुक्स्नेहायम् ।) एसो सो । [एष सः ।]

रामः—मोदस्व वत्स । वयमद्य वर्धामहे ।

सीता—एवं होतु । [एव भवतु ।]

रामः—

भ्रमिषु कृतपुटान्तर्मण्डलावृत्तिचक्षुः-

प्रचलितचटुलभ्रूताण्डवैर्मण्डयन्त्या ।

करकिसलयतालैर्मुग्धया नर्त्यमानं

सुतमिव मनसा त्वां वत्सलेन स्मरामि ॥ १९ ॥

हन्त, तिर्यञ्चोऽपि परिचयमनुरुन्धन्ते ।

कतिपयकुसुमोद्गमः कदम्बः

प्रियतमया परिवर्धितोऽयमासीत् ।

सीता—(साक्षम् ।) सुदृष्टु पञ्चहिजाणिद अज्जउत्तेण । [सुदृष्टु प्रसन्न-
भिज्ञातमार्यपुत्रेण ।]

रामः—

स्मरति गिरिमयूर एष देव्याः

स्वजन इवात्र यतः प्रमोदमेति ॥ २० ॥

वधूसख मन् कदम्बे वृक्षे मणिमुकुट इव । आनुपूर्व्यात् पृथुहृशत्वात् नानावर्ण-
त्वाच्च रत्नमयकिरीटसादृश्यम् । नदति केक्षु करोति ॥ १८ ॥ भ्रमिष्विति ।
मण्डल यथा भवति तथा आगृति मण्डलागृति । पुटे अन्त पुटान्त । पुटान्त
मण्डलागृति पुटान्तमण्डलागृति । भ्रमिषु भ्रमणेषु । मयूरस्य मण्डलाकारनाट्य-
चारिष्विति यावत् कृता रचिता पुटा तर्मण्डलावृत्तिर्यथोक्तयोक्ते चक्षुषो यैस्तथोक्तानि
कृतपुटान्तर्मण्डलावृत्तिचक्षुषि । प्रचलितयो चटुलयो सुन्दरयो ध्रुवो ताण्डवानि
नर्तनानि कृतपुटान्तर्मण्डलावृत्तिचक्षुषि च तानि प्रचलितचटुलभ्रूताण्डवानि चेति
विग्रहः । तै । तदुक्तं कनककविना—‘किं न्यायस्यादुपरि च नयन्त्यान्तो-
क्षिद्रपद्मा चराकारं भ्रमयति मुहुर्विद्यमावर्तयन्ती’ इति । करकिसलयतालै कर-
सघटनपाततालभ्वनिभिः । जातिमेदाभिप्रायक बहुवचनम् । वत्सलेन स्नेहेन
॥ १९ ॥ अनुरुन्धन्ते अनुसरन्ति । कतिपय इति । कतिपयकुसुमानामुद्गम उत्पत्ति
यस्मिन्निति विग्रहः । स्मरतीति । एष गिरिमयूर गिरिप्रियो मयूर गिरिमयूर ।
शाकपार्थिववत्समासः । गिरे प्रियत्व उन्नतत्वनिरूपणवत्त्वादिना । अत्र अस्मिन्
प्रियतमापरिवर्धितकदम्बवृक्षे स्वजन इव स्ववन्धुविषय इव यत यस्मात्स्वार्णात्
प्रमोदं प्रीति एति प्राप्नोति । तस्मादेव देव्या स्मरति । सीता स्मरतीत्यर्थः ॥ २० ॥

वासन्ती—अत्र तावदासनपरिमर्हं करोतु देवः । एतत्तु देव-
स्याश्रमम् ।

(राम उपविशति)

वासन्ती—

जीरन्ध्रबालकदलीवनमध्यवर्तिं

कान्तासखस्य शयनीयशिलातलं ते ।

अत्र स्थिता तृणमदार्द्रनगोचरेभ्यः

सीता ततो हरिणकैर्न विमुच्यते स्म ॥ २१ ॥

रामः—इदं तावदशक्यमेव ब्रूयुम् (इत्यन्यतो रुद्रक्षुपविशति ।)

सीता—सहि वासंदि! किं तु ए किदं अज्जउत्तस्स मह अ एदं
दंसजंतीए? हद्दी हद्दी, सो एव्व अज्जउत्तो । तं एव्व पंचव-
जीवणं । सा एव्व पिअसही वासंदी । दे एव्व विनिहविस्संभसक्खिणो
गोदावरीकाणणुदेसा । दे एव्व जादणिम्विसेसा मिअपक्खिणो
पाजवा अ । मह उण मंदभाइणीए दीसंतं वि सव्वं एव्व एदं
णत्थि । ईरिसो जीवलोअस्स परिणामो संवुत्तो । [सति वासन्ति!
किं त्वया कृतमार्यपुत्रस्य मम चैतद्वर्त्तयन्त्या? हा भिक्षु हा भिक्षु, स
एवमार्यपुत्रः । सदेव पञ्चवजीवनम् । सैव प्रियसखी वासन्ती । स एव
विविधविक्षम्भसाक्षिणो गोदावरीकाननोद्देशाः । स एव जातनिर्दिष्टोपा-
श्रमपक्षिणः पादपादः । मम पुनर्मन्दभाग्याया दृश्यमानमपि सर्वमेवेतन्नान्ति ।
ईदृशो जीवलोकस्य परिणामः संवृत्तः ।]

वासन्ती—सखि सीते! कथं न पश्यसि रामभद्रस्यावस्थाम्?

नवकुवलयस्तिग्धैरङ्गैर्ददन्नयनोत्सवं

सततमपि नः स्वेच्छादृश्यो नवो नव एव सैः ।

विकलकरणः पाण्डुच्छायः शुचा परिदुर्वलः

कथमपि स इत्युन्नेतव्यस्तथापि दृशोः प्रियः ॥ २२ ॥

सीता—सहि ! पेक्खामि । [सति ! पश्यामि ।]

तमसा—पश्य प्रियं भूयः ।

॥ २१ ॥ नवेति । विकलकरण- शून्यचक्षुरादिररण- शुचा दु रेन परिदुर्वल-
स्वधारणेऽप्यरामर्ष । बलं हि धारणसामर्थ्यम् । उन्नेतव्य- अनुमेव । तथापि दृशोः

पाठा०-१ 'बहुतो यदेभ्यः'. २ 'यः'. ३ 'पश्यन्ती प्रियं भूयाः'.

मीता—हा देव ! एसो मए विणा अहं वि एदेण विणेत्ति केण संभाविदं आसि । ता मुहुत्तमेत्तं जम्मंतरादो वि दुल्लहलद्धदंसणं बाह-
सलिलंतरेषु पेक्खामि दाव वच्चलं अज्जउत्तं । [हा देव ! एष मया विना
अहमप्येतेन विनेति केन संभावितमासीत् । तन्मुहूर्तमात्रं जन्मान्तरादपि
दुर्लभलब्धदर्शनं बाष्पसलिलान्तरेषु पश्यामि ताम्रद्वत्सलमायंपुत्रम् ।]
(इति पश्यन्ती स्थिता)

तमसा—(परिष्वज्य, साधम्)

विलुलितमतिपूरैर्वाप्पमानन्दशोक-

प्रभवमवसृजन्ती पद्मलोत्तानदीर्घा ।

क्षपयति हृदयेशं स्नेहनिप्यन्दिनी ते

धवलमधुरमुग्धा दुग्धकुल्येव दृष्टिः ॥ २३ ॥

वासन्ती—

ददतु तरवः पुष्पैरर्घ्यं फलैश्च मधुक्षुतः

स्फुटितकमलामोदमोयाः प्रवान्तु वनानिलाः ।

कलमविरलं रज्यत्कण्ठाः कणन्तु शकुन्तयः

पुनरिदमयं देवो रामः स्मर्यं वनमागतः ॥ २४ ॥

रामः—एहि सखि वासन्ति ! नन्वित स्वीयताम् ।

प्रिय । अनुपहतलावण्यकृत्वादिति भावः ॥ २२ ॥ हा इति । केन संभावितमासीत्
केन हेतुना संभाषित उत्पादितम् । त्वमेति शेषः । दुर्लभलब्धदर्शनं यदृच्छया लब्ध-
दर्शनमिति व्याख्यातारः ॥ विलुलितमिति । 'विलुठितम्' इति पाठान्तरम् ।
अतिपूरैः अतिशयितस्रोतोभिः विलुलितं विकीर्णं आनन्दशोकप्रभव आनन्दशोकहे-
तुक बाष्पं अधु अवसृजन्ती उत्पादयन्ती । पद्मला च सा उत्ताना च सा दीर्घा
च इति विग्रहे विशेषणसमासः । उत्तानविपुला । स्नेहस्य अनुरागस्य निप्यन्द
मस्यामस्तीति विग्रहः । दुग्धकुल्येव शुधामयकृत्रिमात्पसारिदिव क्षपयति क्षान
दरोति । आदन्तत्वात् पुग्गमे 'ग्लालावनुमा च' इति वैकल्पिको ह्रस्वः ॥ २३ ॥
ददत्विति । मधूनि मकान्दानि क्ष्योतयन्ति क्षरन्तीनि विग्रहः । 'क्षुतिर् क्षरणे'
इत्यस्मादन्तर्भावितव्यर्थात् कर्तरि क्प्प्रत्ययः ॥ यद्वा मधुभिः मन्त्रन्दैः क्ष्योतन्ति
आद्रुर्वतीति विग्रहः । 'क्षुतिर् आसेचने' इत्यस्मात् क्प् । इदं च वनानिलानां
विशेषणम् । तृतीयान्तपाठे फलविशेषणं पुष्पविशेषणं वा । 'च्यु च्यवने' इत्यस्मात्
भावे कप्रत्यये मधूना च्युत च्यवन येभ्य इति पुष्पपक्षे, फलपक्षे तु कर्मणि कप्र-

वासन्ती—(उपविश्य सासम् ।) महाराज ! अपि कुशलं कुमार-
लक्ष्मणस्य !

रामः—(अनाकर्णनमभिनीय ।)

करकमलवितीर्णैरम्बुनीवारशप्यै-

स्तरुशकुनिकुरङ्गान्मैथिली यानपुष्यत् ।

भवति मम विकारस्तेषु दृष्टेषु कोऽपि

द्रव इव हृदयस्य प्रस्रवोद्भेदयोग्यः ॥ २५ ॥

वासन्ती—महाराज ! ननु पृच्छामि अपि कुशलं कुमारलक्ष्मण-
स्येति ।

रामः—(आलस्यतम्) अये, महाराजेति निष्प्रणयमामघ्नपदम् ।
सौमित्रिमात्रके वाष्पस्त्वलिताक्षरः कुशलप्रश्नः । तथा मम्ये विदित-
सीता वृत्तान्तेयमिति । (प्रस्रवम् ।) आः, कुशलं कुमारलक्ष्मणस्य ।

वासन्ती—(रुदति ।) अपि देव ! किं दारुणः परं खल्वसि ।

सीता—सहि वासंदि ! किं तुमं एवंवादिणी होसि ! पैआरुहो
सव्यस्स अज्जउत्तो निसेसवो मह पिअसहीए । [सति वासन्ति ! किं
त्वमेवंवादिनी भवसि ? पूजार्हः सर्वस्वार्थपुत्रो विशेषतो मम प्रियसत्त्वाः ।

वासन्ती—

त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं

त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।

ह्ययेन मधुभ्यः क्षुतैरिति पञ्चमीतत्पुरुषः । पुष्परससमृद्धी तात्पर्यम् । तदेवं पञ्च-
प्रये-आवाः शकारश्चकाराभ्यां युक्तः पाठः । द्वितीयः शकारश्चकारयशर्युक्तः ।
तृतीयस्तु त्वकारयकाराभ्यामिति विवेकः । रज्यत्कण्ठाः रागयुक्तकण्ठाः कणन्तु
गीतवाद्यमेवेन शब्दं कुर्वन्तु । अत एव कृजन्तिवनि नोक्तम् ॥ २४ ॥ आकर्णर्णं
अनाकर्णनाभावम् । करकमलेति । करकमलवितर्णैः करकमलदत्तैः अम्बुनी-
वारशप्यैः नीवारो धान्यविशेषः । शप्यं बालतृणं तैः अपुष्यत् अवर्धयत् । अत्राम्बुन
तरुन्, अम्बुनीरापाभ्यां सकुनीन् अम्बुनीवारशप्यैः शूरङ्गानिति विवेकः । तेषु दृष्टेषु
मन्मु प्रस्रवोद्भेदयोग्यः प्रस्रवणोत्पत्तियोग्यः द्रव इव कोऽपि विकारः मम हृदयस्य
भवति उत्पद्यते ॥ २५ ॥ महाराजेल्यामघ्नपदं संशोधनशब्दः ॥ आः इति सोपु-
लम्भाङ्गीकारे ॥ ह्यमिति । त्वं जीवितं प्राणाः । त्वं मे द्वितीयं हृदयमसि । त्वं
नयनयोः कौमुदी तद्भगवन्निदनी । 'कौ मोदन्ते जना यस्मात्तेमेवं कौमुदी गता' इति

इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां

तामेव शान्तमथवा किमंतः परेण ॥ २६ ॥

(इति मुञ्चति ।)

तमसा—स्थाने वाक्यनिवृत्तिर्मोहश्च ।

रामः—सखि ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वासन्ती—(समाश्वस्य ।) तत्किमिदमकार्यमनुष्ठितं देवेन !

सीता—सहि वासंदि ! विरम विरम । [सखि वासन्ति ! विरम विरम ।]

रामः—लोको न मृष्यतीति ।

वासन्ती—कस्य हेतोः ?

रामः—स एव जानाति किमपि ।

तमसा—विराडुपालम्भः ।

वासन्ती—

अधि कठोरयशः किल ते प्रियं

किमयशो ननु घोरमतः परम् ।

किमभवद्विपिने हरिणीदृशः

कथय नाथ ! कथं वत मन्यसे ? ॥ २७ ॥

सीता—सहि वासंदि ! तुम एव दारुणा कठोरा अ । जा एवं पलवंतं पलावेसि । [सखि वासन्ति ! त्वमेव दारुणा कठोरा च यैवं प्रलपन्तं प्रलापयसि ।]

कौमुदीपदनिरुक्तेः । त्वमङ्गे विषये अमृतं पीयूषम् । तद्वज्रप्रतिबन्धेन नित्ययौवनावहेत्यर्थः । अत्र प्राणाः प्राणा एव, हृदयं हृदयमेव, कौमुदी कौमुदेव, अमृतं अमृतमेव । त्वं तु प्राणा हृदयं कौमुद्यमृतमेतत् सर्वमिति प्राणाद्यपेक्षया वैतन्म्यमपि सूच्यते । देवतायाः स्वस्या अपि ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यत्वादाह—इत्यादिभिरिति । प्रियाणां प्रियवचनानां श्रुतेः । अनन्तवाची 'शत'शब्दः । 'शतं सहस्रमनुतं सर्वमानन्त्यवाचकम्' इत्युक्तेः । मुग्धां अनुरुध्य । 'उदययौवना मुग्धा' इति लक्ष्मणलक्षितां सुन्दरीम् । त्वत्कौर्यमजानन्तीमिति वार्यः । अनुरुध्य अनुनीय तामेव पूर्वोक्तानुनयविषयभूतामेवात्र कथं त्यक्तवानिति, नाशितवानसीति वा ? वाक्यशेषस्य दुःस्वातिशयेन पञ्चमशक्यतया प्रकरणाद्यनुग्रहेणार्थाध्याहारवादे विवक्षितार्थलामासंभवात् शब्दाध्याहारवादे तस्य सुलभत्वान् प्रयोगे हेतुभूततत्सरणेन मूर्च्छोत्पत्तेश्चाह—मुह्यतीति । अथवेति पूर्वोक्तान्नेपे । शान्तं त्वामुपलभ्यालम् । अतः परेण

पाठा०-१ 'किमिहोत्तरेण'. २ 'अत्रउत्तं पलितं पदीवेति'.

तमसा—प्रणय एवं व्याहरति शोकश्च ।

रामः—सखि ! किमत्र मन्तव्यम् ?

त्रस्तैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टे-

स्तस्याः परिस्फुरितगर्भभरालसायाः ।

ज्योत्स्नामयीव मृदुचालमृणालकल्या

कव्याद्विरङ्गलतिका नियतं विलुप्ता ॥ २८ ॥

सीता—अज्जउत्त ! धरामि एसा धरामि । [आर्यपुत्र ! धराम्येषा धरामि ।]

रामः—हा प्रिये जानकि ! कासि ?

सीता—हृद्दी हृद्दी, अण्णो विअ अज्जउत्तो पमुक्ककण्ठं पैरुण्णो होदि । [हा धिक् हा धिक्, अन्य इवाचपुत्रः प्रमुक्ककण्ठं प्ररवितो भवति ।]

तमसा—वत्से ! सांप्रतिकमेयैतत् । कर्तव्यानि सख दुःसितैर्दुःख-निर्धारणानि ।

पूरोत्पीठे तटाकस्य परिवाहः प्रतिक्रिया ।

शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरैवधार्यते ॥ २९ ॥

विशेषतो रामभद्रस्य बहुप्रकारकष्टो जीवलोकः ।

इदं विश्वं पाल्यं विधिवदभियुक्तेन मनसा

प्रियाशोकं जीर्य कुसुममिव धर्मो जल्पयति ।

स्वयं कृत्या त्यागं विलपनविनोदोऽप्यसुलभ-

स्तदद्याप्यच्छासो भवति ननु लाभो हि रुदितम् ॥ ३० ॥

रामः—कष्टं मोः, कष्टम्,—

विम् ? अतिकान्ततादिनि भावः ॥ २९-३० ॥ त्रस्तेति । ज्योत्स्नामयीव ज्योत्स्नाभि-
वृत्तिरेव स्थिता कव्याद्वि- विलुप्ता नाशितेति भावः । नियतमिति संभावनायाम् । अत्र
प्रकरणे उपायापायप्रज्ञाभ्यां कार्यसंभवरूपप्राप्त्याद्या प्रतिपादिता ॥ २८ ॥ अन्य
इव सामान्यजन इव । पूरोत्पीठ इति । पूरोत्पीठे स्रोतोभूयस्त्वे । परिवाहः जलनि-
सारणम् । प्रतिक्रिया प्रतिकारः चिन्तिता । शोकक्षोभे शोकधिक्यप्रयुक्तप्रवृत्तिविप-
र्वासे प्रलापैः परिदेवने ॥ २९ ॥ बहुप्रकाराणि कष्टानि बहुविधानि दुःखादि
चमिन् तथोक्तः । इदमिति । अभियुक्तेन तत्परेण विधिवत् यथाशास्त्रं विलपनं

दलति हृदयं शोकोद्वेगाद्विधा नु न भिद्यते
 वहति विकलः कांयो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।
 ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसा-
 त्प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥ ३१ ॥

हे भगवन्तः पौरजानपदाः ।

न खलु भवतां देव्याः स्थानं गृहेऽभिमतं तत्-
 स्तृणमिव वने शून्ये त्यक्ता न चाप्यनुशोचिता ।
 चिरपरिचितास्ते ते भावास्तथा द्रवयन्ति मा-
 मिदमशरणैरद्यास्माभिः प्रसीदत रुद्यते ॥ ३२ ॥

वासन्ती — (सगतम् ।) अतिगमीरमापूरणं मन्धुमारस्य । (प्रसा-
 दम्) देव । अतिक्रान्ते धैर्यमवलम्ब्यताम् ।

रामः — किमुच्यते धैर्यमिति ?

देव्या शून्यस्य जगतो द्वादशः परिवत्सरः ।

प्रनष्टमिव नामापि न च रामो न जीवति ॥ ३३ ॥

सीता — ओहरामि अ मोहिआ विअ एदेहिं अज्जउत्तस्स पिम-
 चअणेहिं । [अपहरामि च मोहितेव एतेरायं पुत्रस्य श्रियवचनैः ।]

तमसा — एवमेव वत्से ।

नैताः प्रियतमा वाचः स्नेहार्द्राः शोकदारुणाः ।

एतास्ता मधुनो धाराः श्र्योतन्ति सविपास्त्वयि ॥ ३४ ॥

चासौ विनोदयेति विग्रहः । उच्छ्वासः प्राणधारणम् ॥ ३० ॥ दलतीति । दलति स्फुटति । द्विधा न भिद्यते । वृषकारेण शकलद्वये न मदतीत्यर्थः । न कृन्तति न छिनत्ति ॥ ३१ ॥ न सल्लिखति । देव्याः सीताया गृहे स्थानं गृहस्थिति न चाप्यनुशोचिता । तत्परित्यागहेतुकजोकोऽपि दुष्प्राकं नेति भावः । भावा अवि-
 प्रायाः । तथा द्रवयन्ति वाचामशेषं यथा तथा विलापयन्ति । 'परिद्रवयन्ति'
 इत्यपि पाठः । रुद्यते रोदनं करोमि । भावे रुद् । प्रसीदत प्रसादं कुरुत ॥ ३२ ॥
 मन्धुमारस्य कोपातिशयस्य आपूरणमाविष्करणम् । अतिगमीरमन्निगूढम् । अवल-
 म्ब्यतां आश्रीयताम् । त्वयेति शेषः ॥ देव्या इति । द्वादशानां पूरणे द्वादशः । 'तस्य
 पूरणे रुद्' (पा. ५।२।४८) । परिवत्सरः संवत्सरः । रामः न जीवतीति न, जीवलेवे-
 त्यर्थः । जीवनाभावो न्याय्य इति व्यज्यते ॥ ३३ ॥ नैता इति । प्रियतमा इष्टतमाः

पाठा ०-१ 'गात्रोद्वेगं'. २ 'विकल'. ३ 'भावाः परि'. ४ 'सल्लि'.
 ५ 'मोहिदग्धि एदेहिं अज्जउत्तवअणेहिं'.

रामः—अयि वासन्ति ! मया खलु,—

यथा तिरश्चीनमलातशल्यं
प्रत्युसमन्तः सविषश्च दन्तः ।

तथैव तीव्रो हृदि शोकशङ्कु-
र्मर्माणि कृन्तन्नपि किं न सोढः ॥ ३५ ॥

सीता—एवं वि मंदमादृणी अहं जा पुनो आआसआरिणी
अज्जउत्तस्स । [एवमपि मंदभागिष्वह वा पुनरायासकारिणी भार्यपुत्रस्य ।]

रामः—एवमैतिगूढस्तम्भितान्त-करणस्यापि मम सस्तुतर्वस्तुदर्श-
नादेयामावेगः । तथा हि—

वेलोल्लोलक्षुभितकरुणोजृम्भणस्तम्भनार्थं
यो यो यत्नः कथमपि समाधीयते सं तमन्तः ।

भित्त्वा भित्त्वा प्रसरति बलात्कोऽपि चेतोविकार-
स्तोयस्येवाप्रतिहतरयः सैकतं सेतुमोघः ॥ ३६ ॥

जेहादांअजुराणसीतला शोकदारुणा दु सेन स्था एतावान् न । किंतु एता सविषा
मधुनो धारा स्योतन्ति स्रवन्ति । अत्रापहुतिरसंनार ॥ ३४ ॥ यथेति । तिरश्चीनं
तिर्यग्भूतं प्रत्युप्तं निखातं अलातशल्यं उत्कामर्यं लोहकीलाप्रं सविषो दन्तश्च यथा
सीव तथैव तीव्रं मर्माणि हृदयादीनि कृन्तन्सन्नपि छिन्दन्सन्नपि हृदि शोकशङ्कु-
दु सागमकील किं न सोढ न व्यपहत हिम् ? सदृते (वर्मणि क ॥ ३५ ॥)
वेलेति । वेलाया मर्यादाया उल्लोल उद्भूत, अतिवेत्त इत्यर्थः । क्षुभित प्रवाह-
भूयस्तया नदीवत् क्षोभवाश्च य कथं प्रियवनविशेषजन्यदुःखातिशय तस्य
उजृम्भणमभिप्रेदि तस्य सम्मन प्रतिहति तदर्थम् । 'करणस्तम्भनार्थम्' इति
पाठे वेलोल्लोलं वेलाभिरान्त क्षुभितं क्षोभ यस्य तथोक्तस्य करणस्य । हृदयादेरि-
त्यर्थः । कथमपि प्रयासेन समाधीयते उत्पाद्यते । चेतोविकार सप्रमातिशय । ओष

पाठा०—१ 'दंश'. २ 'एवमिदं'. ३ 'अतिनिज्जम्भ'. ४ 'तत्ताम्रिष'.
५ 'उद्दामोय' ६ 'मया धी'.

टिप्प०—[उपमेवं 'जेहादां शोकदारुणा नाव' इत्यावसलतामापाव 'सविषा
मधुनो धारा' इति उपमानं सलगाया स्थावरादत्रापहुति । 'प्रकृता यन्निषिध्यान्वय-
साध्यते सा त्वपहुति- (का प्र. २०।२४६) इति तद्वक्षणम् ।

सीता—अज्जउत्तस्स एदिणा दुव्वारदारुणारंभेण दुःखसंजोएण परिमुसिअणिअदुक्खं पमुक्कजीविअं मे हिअअं फुडइ । [आर्यपुत्रस्येतेन दुर्वारदारुणारम्भेण दुःखसंयोगेन परिमुषितमिजदुःखं प्रमुक्कजीवितं मे हृदयं स्फुटति ।]

वासन्ती—(खगतम् ।) कष्टमैत्यांसको देवः । तदाक्षिपामि तावत् । (प्रकाशम् ।) चिरपरिचितानिदानीं जनस्थानाभोगानवलोकनेन मानयतु देवः ।

रामः—एवमस्तु । (श्रुत्याय परिक्रामति ।)

सीता—संदीपण एव दुक्खस्स पिअसहीए विणोदणोवाओ ति तक्केमि । [संदीपण एव दुःखस्य प्रियसख्या विनोदनोपाय इति तर्कयामि ।]

वासन्ती—देव देव !

अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षणः .

सा हंसैः कृतकौतुकां चिरमभूद्गोदावरीसैकते ।

आयान्त्या परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य बद्धस्तया

कातर्यादरविन्दकुङ्कुलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ३७ ॥

शेषः प्रवादः ॥ ३६ ॥ आर्यपुत्रस्येति । दुर्वारो दुर्निवर्त्तः । दारुणानां क्रूरमूर्च्छाः । संतापादीनां आरम्भ उपादानं येनेति विग्रहः । परिमुषितं निजदुःखं स्वीयदुःखं यस्येति यथोक्तम् । स्फुटति दहति ॥ आक्षिपामि । अन्यत्र नयामीत्यर्थः ॥ संदीपण इति । विनोदनोपायः चिरपरिचितजनस्थानाभोगावलोकनरूपः दुःखस्य संदीपन एव उदीपनहेतुरेवेति तर्कयामि जानामि ॥ अस्मिन्निति । अस्मिन्नेव लतागृहे त्वं अभवः स्थितवान् । तन्मार्गे सीताया आगमनमार्गे दत्तं ईक्षणं नेत्रं येन तथोक्तः । हंसैः कृतं उत्पादितं कौतुकं हर्षः यस्यास्तयोका । गोदावरीसैकते पुलिनोच्चये । आयान्त्या आगच्छन्त्या तथा सीतया परिदुर्मनायितमिव परिदुषितमनस्कमिव स्थितम्, ननु बस्तुतः दुषितहृदयार्थः । त्वां वीक्ष्य कातर्यात् अपराधप्रतिषेधानजनितसाध्वसात् अरविन्दकुङ्कुलनिभपद्मकोशसदृशो मुग्धः सुन्दरः प्रणामाञ्जलिः मस्तकन्यस्तकरपुटादिप्रणामाङ्गभूताञ्जलिरित्यर्थः । अथवा 'नामयत्यपि वा देवं प्रह्वीभावयति ध्रुवम् । प्रह्वीभवति नीचे हि परो नैच्यं विलोकयन् ॥ अतो वा नम उक्तीदं यत्तं नामयति स्वयम् । वाचा नम इति श्रोत्र्य वपुषा मनसा च यत् ॥' इति भगवच्छास्त्रोक्तरीत्या प्रणामः कोपोदतरामहृदयनमनहेतुभूतोऽञ्जलिरित्यर्थः । उक्तं च—'अञ्जलिः परमा मुद्रा क्षिप्रं देवप्रसादिनी' इति । अत एव रामायणे-

पाठा०-१ 'संलोपण'. २ 'किंपि पमुद्धं मे हिअअं'. ३ 'अभ्यापन्नः'.

४ 'तदन्यतः'.

सीता—दाहणासि वांसंति ! दाहणासि । जा एदेहिं हिअअम-
म्मुग्घाडिअसल्लसंघट्टणेहिं पुणो पुणो वि भं मंदभाइणि अज्जउत्तं अ
सुमरावेसि । [दाहणासि वाग्यन्ति ! दाहणासि । या एदेहंदयंममोद्वादि-
तशाल्यसंघट्टनैः पुनः पुनरपि मां मन्दभागिनीभार्यपुत्रं च मारयसि ।]

रामः—अपि चण्डि जानकि ! इतस्ततो हृदयस इव नानुकम्पसे ।

हा हा देवि ! स्फुटति हृदयं ध्वंसते देहबन्धः

शून्यं मन्ये जगदविरलज्वालमन्तर्ज्वलामि ।

सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा

विष्वङ्मोहः स्थगयति कथं नन्दभाग्यः करोमि ॥ ३८ ॥

(इति मूर्च्छति ।)

सीता—हद्दी हद्दी, पुणोवि मुद्धो अज्जउत्तो । [हा धिक्
हा धिक्, पुनरपि मूढ भार्यपुत्रः ।]

वासन्ती—देव ! समाश्रयसिहि 'समाश्रयसिहि ।

‘इतापराधस्य हि ते नान्यत्पश्याम्यहं क्षमाम् । अन्तरेणाग्रलिं बद्धा लक्ष्मणस्य
प्रसादनात् ॥’ इति । बद्धः प्रतितः ॥ ३७ ॥ दाहणेति । हृदयमर्माद्वाटितशाल्यस्य
हृदयमर्मेणि स्थितकीलाग्रस्थसंघट्टनैः संघट्टनैः एतैः पुरावृत्तान्तरूपनैः भार्यपुत्रं मां
च मारयसि, मद्विषयवस्तुति भार्यपुत्रस्य जनयसीत्यर्थः । या मारयसि सा त्वं
दाहणेति पूर्वणान्वयः । चण्डि कठिने जानकि जनकपुत्रि । नानुकम्पसे दयां न
करोषि ? जानकीत्युक्त्वा परमदयालुजनवरानुपग्राह्यवेदं निर्दयत्वं बोधितमिति
न्यज्यते । हा हेति । ‘हाहा’शब्दो दुःखातिशयोक्तकः । हृदयं स्फुटति दहति ।
देहबन्धः शरीरावयवानां सन्धिः । जातावेकत्वम् । ध्वंसते विशीर्णो भवति । जगत्
लोकं शून्यं असत्कल्पम् । अभावप्रतियोगीति यावत् । मन्ये जानामि । अविरलाः
अविच्छिन्नाः पवालाः यस्मिन्मर्मेणि तत्तथोक्तम् । अन्तः शरीरान्तः ज्वलामि ।
काष्ठज्ज्वलामीति यावत् । विधुरः ज्ञानादिशून्यः सीदन् विशीर्णोभवन् अन्तरात्मा
अन्धे अन्धयति लोकानिलान्धं तस्मिन् तमसि मज्जति अग्राहं भवति । मोहः
मूर्च्छा विष्वङ् परितः स्थगयति सहादयति कथं करोमि किं करोमि ? किं हृदय-
स्फोटो निवारयामि, उत त्वदागमनार्थं लोचनानुनयामि, अथवा ताद्विषय-
त्वामनेत्यामि वेति भावः ॥ ३८ ॥ पुनरपि मूढो मूर्च्छितः वारवारं पदे पदे
संशयितजीवितः संशयितं संशयविषयं जीवितं यस्मिन्त्योक्तः । मरणपर्यवसायीति

सीता—अज्जउत्त ! मं मंदमाइणि उद्दिसिअं सअण्जीवलोअमगे-
लिअजम्मलाहस्स दे वारंवारं ससइदजीविअदाल्लणो दशापरिणामो ति
हा हदमिहि । (इति मूर्च्छति ।) [आर्यपुत्र ' मां मन्दभागिनीमुद्दिश्य
सकलजीवलोक्तमाहलिकजन्मलाभस्य ते वारवार सशयितजीवितदारुणो दशा
परिणाम इति हा हतासि ।]

तमसा—वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि । पुनस्ते पाणिस्पर्शो
रामभद्रस्य जीवनोपायः ।

वासन्ती—कथमद्यापि नोच्छ्वसिति ? हा प्रियसखि सीते ! कासि ।
संभावयात्मनो जीवितेश्वरम् ।

(सीता ससभ्रममुपसृत्य हृदि कलाटे च स्पृशति ।)

वासन्ती—दिष्ट्वा प्रत्यापन्नचेतनो रामभद्रः ।

रामः—

आलिम्पन्नमृतमयैरिव प्रलेपै-

रन्तर्वा बहिरपि वा शरीरधातून् ।

संस्पर्शः पुनरपि जीरयन्नकस्मा-

दानन्दादपरमिवादधाति मोहम् ॥ ३९ ॥

(आनन्दमुन्मीलिताश्च एव ।) सखि वासन्ति ! दिष्ट्वा वर्षसे ।

वासन्ती—देव ! कथमिव !

भाव । अत एव दारुणं क्रूरं दशापरिणामं दशापरिणाम ॥ हा प्रियसखिनि ।
जीवितेश्वर प्राणनार्थं रामं संभावय संभावितं बुद्ध । रामसंभव परित्हरस्तेत्यर्थः ॥ हृदि
कलाटे च स्पृशति । इदं च ध्येयेऽनुभवसिद्धम् । दिष्टयेति । दिष्टयेत्तान्-दे । प्रत्या-
पन्ना पुनरागता चेतना प्रदाय यस्य स तथोक्तः ॥ आलिम्पन्निति । अमृतमयै
अमृतस्वरूपैः । पिन्मयमित्यादाविव स्वार्थिको मयन्प्रत्ययः । प्रहणे लेपः यस्ते ।
लेपसाधनद्रव्यैः अन्तर्वा बहिरपि वा अन्तर्बहिश्च शरीरं धातून् । नादीश्च अन्त-
र्नादी, बहिः शरीरमिति विवेकः । आलिम्पन्न । सर्वाङ्गीणं लेपनकर्त्तृनि संभावनीयः ।
जीवयन् प्राणप्रतिष्ठाहेतुभूति अकस्मान् निर्हेतुकं संस्पर्शं पुनरपि आनन्दम्
आनन्दमुपायापरं मोहं दुःखहेतुपूर्वकं चूर्छातिरिक्तमूर्च्छाम्, आनन्दारिति त्यक्तोपे
पयमी । यद्वा, -आनन्दारिति हेतौ पयमी । तथा च दुःखान् पूर्वमूर्च्छातिरिक्तम् ।
आनन्दहेतुका मूर्च्छामादयतीव उत्पादयतीव । अन्ये तु पयो च भवतीत्यपरः ।
अनन्य इत्यर्थः । आनन्दादपरं मोहं आनन्दात्मकं चूर्छामित्याहुः ॥ ३९ ॥ आनन्द

रामः—सखि ! किमन्यत् । पुनरपि प्राप्ता जानकी ? —.

वासन्ती—अयि देव राममद्र ! कंसा ! ; ,

रामः—(स्पर्शसुखमभिनीय ।) पश्य नन्दियं पुरत एव ।

वासन्ती—अयि देव राममद्र ! किमिति मर्मच्छेददास्पैरतिप्रलापैः प्रियसखीविपत्तिदुःखदग्धामपि मां पुनः पुनर्मन्दभास्यां दहसि ?

सीता—ओसरिदु इच्छामि । एसो ऽण चिरम्पणअसभारसोम्म-
सीअलेण अज्जउत्तप्परिसेण दीहदारुणं वि शचि सदावं उड्ढाहअतेण
वैज्जलेहोवणद्धो विअ परिअद्धवावारो आसज्जिओ विअ मे अग्गहत्थो ।
[अवस्तापमिच्छामि । एव पुन चिरम्पणसंभारगौन्मयीतलेन भावंदुःस्पर्शनं
वीर्यदारुणमपि हस्तिन संतापं उड्ढावयना यज्ञलेपोपमम् इव पर्यस्तव्यापाद
आसज्जित इव मेऽग्रहणम् ।]

रामः—सखि ! कुतः प्रलापः ?

गृहीतो यः पूर्वं परिणयविधौ कंकणधरः

मुधासूतेः पादैरमृतशिशिरैर्यः परिचितः ।

सीता—अज्जउत्त ! सो एव्व दाणिं सि तुमं । [भार्यपुत्र ! स एव-
दानीमसि खम् ।]

मुन्मीलिनाश्च एव उन्मीलिते स्वचमुकुलीभावे अक्षिणी यस्य स तथोक्तः । अत्र 'हृदि
रुलाटे च' इत्यादिना इष्टार्थोपायाभिरुत्तरणमनाक्षेप उक्तः ॥ अयीति । मर्मच्छेदकर
हृत्पाद्यपययवतिपाद दारुणं दुःखं प्रलापे अनर्थवचोमि दहसीत्यनाम्यय ।
प्रियसत्या सीताया विपत्त्या विपदा यद्बु न्नेन दग्धा मन्मीनियमाणान्म् ॥ अप-
स्तर्तुमिति । निरस्य बहुनालरुतस्य प्रणयस्य क्रोहस्य संभारेण अतिशयेन हेतुना
सीम्यः आह्लादकर शीतल शीतश्च तथाविधेन । वीर्यधासौ दारुणधेनि विग्रहः ।
चक्रकुब्जादियत् समाप्तः । तथाविच सतापं श्रुतिरि चक्षापयता लघूपुर्यता आर्यपुत्र-
स्पर्शेन यज्ञलेपेन उपनय इव परित इव पर्यस्तव्यापादः । निषन्द इत्यर्थः । मे अग्र-
हृत्ता आसज्जित इव उग्र इव । प्रलापैरिति वासन्तीनामन्योत्तरमाह—'सखि ! कुत-
प्रलापः' इति । गृहीत इति । यः परिणयविधौ विवाहविधौ कंकणधरः गृहीत-
यः कर मुधाया अमृतस्य सूतिरूपति यम्भातस्य चन्द्रस्य अमृतशिशिरं मुधासी-
तर्हि पादैः किरणैः परिचितः खल्लिष्टः । चचविसेपणसाम्यादाह—'भार्यपुत्र ! ॥
एवेदानीं तमसि' इति । यः वर कंकणधरो गृहीतः स मुधासूते पादैः परिचितः
स एव त्वमिदानीमित्यर्थः । उभयत्रापि परिणयविधौ कंकणधरस्य लावण्यसञ्चिपत्यरु-

पाठा०-१ 'चित्तसम्भाव सोम्म'. २ 'हृतेण'. ३ 'मिज्जंतणीतहविबंल-
हत्थो वेअणसीलो अवसो विअ'.

रामः—

स एवायं तस्यास्तदितरकरौपम्यसुभगो

मया लब्धः पाणिर्ललितलवलीकन्दलनिभः ॥४०॥

(इति गृह्णाति ।)

सीता—हृद्दी हृद्दी, अज्जउत्तप्परिसमोहिदाए पमादो मे संबुत्तो ।

[हा धिक् हा धिक्, आर्यपुत्रस्पर्शमोहितायाः प्रमादो मे संबुत्तः ।]

रामः—सखि वासन्ति ! आनन्दमीलितः प्रियास्पर्शसाध्वसेन पर-
वानसि । तत्त्वमपि धारय माम् ।

वासन्ती—कष्टमुन्माद एव ।

(सीता स संभ्रमं हस्तमाक्षिप्यापसर्पति ।)

रामः—हा धिक्, प्रमादः,—

करपल्लवः स तस्याः सहसैव जडो जडात्परिभ्रष्टः ।

परिकम्पिनः प्रकम्पी करान्मम स्विद्यतः स्विद्यन् ॥ ४१ ॥

सीता—हृद्दी हृद्दी, अज्जावि अणुबद्धवहुधुम्मंतवेअणं ण
संठावेमि अत्ताणं । [हा धिक् हा धिक्, अवाप्यनुबद्धवहुपूर्णमानवेदनं
न संस्थापयाम्यात्मानम् ।]

तमसा—(सन्नेहकौतुकस्मितं निर्वर्ण्य ।)

सस्वेदरोमाञ्चितकम्पिताङ्गी

जाता प्रियस्पर्शसुखेन घत्सा ।

मरुन्नयाम्भःपरिधूतसिक्ता

फटम्बयष्टिः स्फुटकोरकेव ॥ ४२ ॥

पशुधासूतिकिरणपरिचितारवं चाविशिष्टमिति कृत्वा सीतावाक्यं प्रहृष्टा । राम आह—
स एवायमिति । ललितेन सुकुमारेण लवलीकन्दलेन लवलीनामफलताडुरेण निभः
सदृशः तदितरकरेण गृहीतान्यकरेण औपम्येन सादृश्येन सुभगः मनोज्ञः । सव्यकर-
सादृश्यं दक्षिणकरस्य तथा दक्षिणकरसादृश्यं सव्यकरस्येति भावः । तस्याः ॥ एव
पाणिः मया लब्धः ॥ ४० ॥ गृह्णाति प्रहृष्टमभिनयति ॥ प्रमादः अनवधानम् ॥
प्रियास्पर्शसाध्वसेन प्रियायाः सीतायाः स्पर्शेन यत् साध्वसं शृङ्गारजं भयं तेन परवान्
परवदाः ॥ उन्मादः चित्तविभ्रमः ॥ हस्तमाक्षिप्य रामहस्तं निरस्य ॥ करपल्लव-
इति । प्रकम्पी चञ्चलः स्विद्यन् स्वेदवान् तस्याः स करपल्लवः परिकम्पिनः चञ्चलान्
जडान् मम करात् अनवधानतो जडात्मनः मम करात् सहसा परिभ्रष्टः परिच्युतो-
ऽभवत् ॥ ४१ ॥ अनुबद्धा उत्पन्ना बद्धी पूर्णमाना उद्गच्छन्ती वेदना यस्य तमात्मानं

सीता—(स्वगतम् ।) अवसेन एदेण अत्ताणएण लज्जाविदम्हि
भअवदीए तमसाए । किं ति किल एसा मणिससदि एसो परिच्चाओ
एसो अहिसंगे चि । [अवसेनैतेनात्मना लज्जापितास्मि भगवत्सा तमसया ।
किमिति किलैया मंसव एए परित्ताण एवोऽभिपद्य इति ।]

रामः—(सवेतोऽवलोक्य ।) हा, कथं नास्त्येव ! नन्वकरुणे
वैदेहि ।

सीता—अकरुणम्हि जा एव्वंविहं तुमं पेवसंदी एव जीवेमि ।
[अकरुणास्मि वैवंविधं एवां पश्यन्त्येव जीवामि ।]

रामः—कासि प्रिये ! देवि ! प्रसीद प्रसीद । न मामेवंविधं
परित्यक्तुमर्हसि ।

सीता—अपि अज्जउच्च ! निप्पदीवं विअ । [अपि आर्यपुत्र ! विप्र,
सीपमिव ।]

वासन्ती—देव ! प्रसीद प्रसीद । सेनैव लोकोत्तरेण धैर्येण संस्त-
भयतिभूमिं गतमात्मानम् । कुत्र मे प्रियसखी !

रामः—व्यक्तं नास्त्येव । कथमन्यथा वासन्त्यपि तां न पश्येत् !
अपि खलु स्वप्न एव स्यात् । न चास्मि सुप्तः । कुतो रामस्य निद्रा !
सर्वथापि स एवैव भगवाननेकवारस्परिकल्पितो विप्रलम्भः पुनः पुनर-
नुवभाति माम् ।

न संस्थापयामि न स्थिरं करोमि ॥ ४२ ॥ कथं नास्त्येवेति व्यक्तम् । स्फुटमिलयै ।
कथमन्यथा वासन्ती न पश्येत् । अन्यथा सीताया अस्तित्वे वासन्ती कथं कम्मा-
क्षेतोः न पश्येत् ! खलु भ्रान्तिरादुया वनदेवतायाः प्रभित्तिप्रकर्षं विनाम्य वास-
न्तीत्युक्तम् । एवं योग्यानुपलम्भेन सीताया नास्तित्वं निश्चिता पूर्वाक्षेपार्शनस्य
भ्रमरूपत्वं भीमांशवे ॥ अपि खलु स्वप्न एव स्यात् । एष सीतास्पर्शः स्वप्नः स्यात् ।
स्वाप्निकज्ञानविषयः स्यादिति संभावना । यद्वा,—एष सीतास्पर्शः स्वप्नः स्यात्स्वप्ना-
वस्थोत्पादितः किमु ? स्वाप्नावस्थाया हि 'सोप्ये सृष्टिराह हि' इति सूत्रग्रामाभ्यान् ।
तदुपपानुभाग्यतत्तत्पदार्थवृष्टिः परमात्मकर्तृव्यभ्युपगम्यते । भिन्नरस्तुतरभीनां-
सायां द्रष्टव्यः । स्वप्नं प्रति कुतोः कारणत्वादाह—न चास्मि सुप्त इति । तदुपपा-
दयति—कुतो रामस्य निद्रेति । 'अनिद्र' उतर्त रामः' इति सीतावियोगे रामस्य
निद्रा नास्तीति प्रसिद्धमेवेति ननुपपत्तिरिति भावः । पर्यवशितमाह—सर्वेधेत्यादि-
ना । मम वासन्त्याश्रानुपलम्भाजिद्राया अभावेन स्वप्नानुपपत्तेश्च सर्वप्रकारेणापि
सीतास्पर्शनं भ्रमरूपमिति भावः । विप्रलम्भः भ्रमः । 'भगवान्' इत्यनतिशङ्कनीय-

सीता—भय एव दारुणाः विप्लवो अज्जउत्तो -। [मयैव दारुणया विप्लवोऽयं आर्यपुत्र ।]

वासन्ती—देव ! पश्य पश्य,—

पौलस्त्यस्य जटायुषा विघटितः कार्ष्णायसोऽयं रथ-

स्ते चैते पुरतः पिशाचवदनाः कङ्कालशेपाः खराः ।

खड्गच्छिन्नजटायुपक्षतिरितः सीतां चलन्तीं वह-

न्तन्व्यापृतविद्युदम्बुद इव द्यामभ्युदस्यादरिः ॥४३॥

सीता—(सभयम्) अज्जउत्त ! तादो वावादीअदि । ता परिताहि परिताहि । अहं वि अवहरिज्जामि । [आर्यपुत्र ! तातो प्रापापते । तस्मात्परित्रायस्व परित्रायस्व । महमप्यपहिये ।]

रामः—(सवेगमुत्थाय ।) आ पाप तातप्राणसीतापहारिन् लङ्का-पते, क यास्यसि ? ।

वामन्ती—अयि देव राक्षसकुलप्रलयधूमकेतो ! किमद्यापि ते मन्यु-विषय ?

सीता—अम्महे, उठमत्तहि । [महो, उद्धान्तासि ।]

रामः—अन्य एवायमधुना विपर्ययो वर्तते ।

उपायानां भावादविरतविनोदव्यतिकरैः —

विमर्दैर्वीराणां जनितजगदत्येद्भुतरसः ।

वियोगो मुग्धाक्ष्याः स खलु रिपुघातावधिरभूः ।

त्कटुस्तूर्णीं सह्यो निरवधिरयं तु प्रविलयः ॥ ४४ ॥

सीता—बहुमाणिदम्हि पुण्वविरहे । निरवधि चिं हा हृदम्हि ।

[बहुमानितासि पूर्वविरहे । निरवधिरिति हा हतासि ।]

— रामः—कष्टं भोः ।

व्यर्थं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि मे, वीर्यं हरीणां वृथा,

प्रज्ञा जाम्बवतो, न यत्र न गतिः पुत्रस्य वायोरपि ।

मार्गं यत्र न विश्वकर्मतनयः कर्तुं नलोऽपि क्षमः

सौमित्रेरपि पत्रिणामविषये तत्र प्रिये ! क्वासि मे ॥ ४५ ॥

रूपविपर्यासः । वैकल्यस्य मेराह—उपायानामिति । उपायानां सेनासंतादसेतुबन्धादि-
साधनानां भाषातत्त्वादविरताः संतताः विनोदानां दुःखविस्मरणहेतूनां व्यतिकराः
संबन्धा येषु तथोक्ताः तथाविधैः वीराणां सुग्रीवप्रभृतीनां विमर्दैः परस्परसंग्रहार्थै-
र्जनित उत्पादितः जगतामल्यद्भुतरसो वीररसमयरसो येनेति तथोक्तः । वीररसाद-
द्भुतरसस्योत्पत्तिरिति रसविदः । तदुक्तम्—‘हास्यो भवति शृङ्गारात्कण्ठो रौद्रकर्मणः ।
अद्भुतश्च तथा वीराद्वीरभूताश्च भवानकः ॥’ इति । मुग्धे सुन्दरे अक्षिणी यस्या
इति बहुमीहिः । ‘न त्वामिदृश्या जानीते रामः कमलत्येनने । तेन त्वां नानयत्याशु
शचीमिव पुरंदरः ॥’ इत्युक्तम् । स वियोगः पूर्वकालिकविरहः । रिपुघातावधिरभू-
श्रावणसंहारपर्यन्तोऽभूत् । कटुः क्रूरः । तूर्णीं सख्यः उपायाद्यभाषात् जोषभावेन
सख्यः । अयं तु प्रविलयः ददानींतनवियोगः । पुनर्वर्तनाभाषामिप्रायेण वियोगस्य
प्रलयत्वोक्तिः । निरवधिर्यौवन्यौषभावीसर्गः ॥ ४४ ॥ बहुमानितासि पूर्वविरहहे-
तुकपदुमानयत्यसि । रिपुघातावधिरिति रावणसंहारस्य तन्मूलकत्वोपेत्येति नाव ।
‘न त्वर्यं मया वृत्तम्’ इति हि पूर्वं रामेणोक्तम् । निरवधिरिति हा हतासि ।
अस्य वियोगस्य निरवधित्वोक्तेः प्रलाशा ठिज्ञेति भावः । व्यर्थमिति । यत्र
प्रदेशे कपीन्द्रसख्यं सुग्रीवमेवम् । इदमुपलक्षणं सुग्रीवापेक्षयोपसर्जनत्वमपि ।
तदुक्तं रामायणे—‘लोकनाथः पुरा भूत्वा सुग्रीवं नायमिच्छति’ इति, ‘त रामो
नानरेन्द्रस्य श्राद्धमभिमाहूते’ इति च । व्यर्थं निरर्थकम् । हरीणां वान-
राणां वीर्यं पराक्रमः यत्र वृथा निष्प्रयोजकः । जाम्बवतः प्रज्ञा युत्तायुक्तदुश्चलता
यत्र न सार्थिकेऽप्याहारः । वायो पुत्रस्य हनुमत्तः गतिरपि न सार्थिका । मार्ग
सेतुं कर्तुम् । न क्षमः न योग्यः । सौमित्रेरपि रज्जमगस्य । अपिशब्दात् स्वस्य ॥
पत्रिणां बाणानामविषये अग्रेचरे तत्र तथाविधे क कस्मिन्देष्टे अति भवति ॥ ४५ ॥

पाठा०—१ ‘अविरत’ । २ ‘जाम्बवतोऽपि यत्र न’ ।

टिप्प०—१ देव्य सुभ्रम्वोदववीर सौनावननम् ।

सीता—बहुमाणिदग्धि पुत्रविरहे । [बहुमानितास्मि पूर्वविरहे ।]

रामः—सखि वासन्ति ! दुःखायैव सुहृदामिदानीं रामदर्शनम् ।
कियच्चिरं त्वा रोदयिष्यामि ? तदनुजानीहि मां गमनाय ।

सीता—(सोद्वेगमोहं तमसामार्च्छ्य) हा भवदि तमसे ! गच्छदि
दाणि अज्जउत्तो ? किं करिस्सं । (इति मूर्च्छति ।) [हा भवति तमसे !
गच्छतीदानीमार्यपुत्रः । किं करोमि ?]

तमसा—वत्से जानकि ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि विधिस्तवानु-
कूलो भविष्यति । तदायुष्मतोः कुशलवयोर्वर्षद्विमङ्गलानि संपादयितुं
भागीरथीपदान्तिकमेव गच्छावः ।

सीता—भवदि ! प्रसीद । क्षणमेतं वि दुल्लहदंसणं जणं पेक्खामि ।
[भगवति ! प्रसीद । क्षणमात्रमपि दुर्लभदर्शनं जने पदयामि]

रामः—अस्ति चेदानीमैश्वमेधसहधर्मचारिणी मे ।

सीता—(साक्षेपम्) अज्जउत्त ! का ? [आर्यपुत्र ! का ?]

वासन्ती—परिणीतमपि किम् ?

रामः—नहि नहि, हिरण्मयी सीताप्रतिकृतिः ।

सुहृदा मित्राणां रामदर्शनं दुःखायैव दुःखफलदमेव । रोदयिष्यामि रुदन्तीं करोमि ।
अनुजानीहि अनुमतिं कुरु ॥ वर्षद्विमङ्गलानि द्वादशवर्षपूर्तिमङ्गलानि देवतापूजा-
दीनि धुमानि । आयुष्मतोः कुशलवयोः कुशलबोधेन संपादयितुमुत्पादयितुम् ।
भागीरथ्याः संबन्धयौतनायेयमुक्तिः ॥ अधमेधस्य सहधर्मचारिणीति निग्रहः ।
दम्पत्योः सहविद्धारत्वात् । अश्वमेधनिरूपितकर्तृकत्ववती आयास्तीति भावः ॥
साक्षेपम् । साक्षेपबोधनं तेन सह वर्तत इत्यर्थः । क्रियाविशेषणम् । आर्यपुत्र, का ?
सहधर्मचारिणीति शेषः ॥ परिणीतमपि भावे कः । परिणयोऽपि, किमिति काका
योजनीयम् । सीतापरित्यागानन्तरं न केवलं शरीरधारणं किन्तु परिणयोऽपि जातः
किमिति समुच्चयार्थः । सीतावियोगे रामस्य शरीरधारणमाधर्यमिति प्रसिद्धम् । तदुक्तं
हनुमता—‘दुष्करं कृतवान् रामो हीनो यदनया प्रभुः । धारयत्यात्मनो देहं न शोके-
नावसीदति ॥’ इति, ‘दुष्करं पुरुषे रामो य इमां मत्तशशिनीम् । विना सीतां महाबाहु-
र्मुहूर्तमपि जीवति ॥’ इति च ॥ नहि नहि । परिणयप्रसक्तिरप्यनिष्टेति द्विरुक्त्या व्यज्यते ॥
इदानीमपि त्वम् । ‘स्वापहेतुरनुपाश्रितोऽन्यथा’ इत्युक्तीत्या एकदारनतत्वं तत्चेदानी-
मेव प्रकटितमिति भावः । परित्याग एव शल्यं परित्यागशल्यम् । निष्कारणपरित्या-
गस्य प्रत्ययापहेतुत्वप्रयुक्तदुःखजनकत्वाच्छल्यत्वरूपगम् । ननु वासवदोषाभावेऽपि

पाठा-०-१ ‘बहुमण्णाविदग्धं च पुत्रविरहं’ । २ ‘नन्वावामायुष्मतोः’

३ ‘वर्षवर्षमङ्गलानि’ । ४ ‘अधमेधस्य’

सीता—(रोध्यासासम् ।) अज्जउत्त । दाणिं सि तुमं । अम्महे,
उक्खाइदं दाणिं मे पैरिच्चाअसल्लं अज्जउत्तेण । [आर्यपुत्र ! इदानीमसि
स्वम् । अहो, उत्तरान्वितामिदानीं मे परिहाराशान्यमार्यपुत्रेण ।]

रामः—तथापि तावद्वाप्पदिग्धं चक्षुर्विनोदयामि ।

सीता—धेण्णा खु सा जा एत्वं अज्जउत्तेण बहुमणीअदि । जा
एत्वं अज्जउत्तं विणोदयेदी आसावंधणं खु जादा जीअलोअस्स ।
[धन्या खलु सा वैवमार्यपुत्रेण बहुमन्यते । वैवमार्यपुत्रं विनोदयन्त्याशा-
बन्धनं खलु जाता जीवलोकस्य ।]

तमसा—(सस्मितमेहार्त्रं परिष्वज्य ।) अयि वत्से ! एवमात्मा स्तुयते ।

सीता—(सज्जम् ।) परिहंसिदम्हि भवदीए । [परिहसितास्मि
भगवत्या ।]

वासन्ती—गहानयं व्यतिकरोऽस्माकं प्रसादः । गमनं प्रति यथा
कार्यहानिर्न भवति तथा कार्यम् ।

रामः—तथास्तु ।

सीता—पंडिकला दाणिं मे वासदी संवुत्ता । [प्रतिकूलेदानीं मे
वासन्ती संवृता ।]

तमसा—यत्से ! एहि गच्छावः ।

दोषवत्ता बृषारूपमिहामिश्रस्त्रिमता परित्यागो धर्मशास्त्रविद इति चेन्ममम्, अग्निप्रवे-
शादिना मिथ्याभिज्ञासौरनवकाशात् । उत्थातितम् उद्धृतम् ॥ तत्रापि हिरण्ययीषीता-
प्रतिवृत्तौ वाप्पदिग्धमश्रुणा लिप्तम् । विनोदयामि विस्मृतवृत्तं करोमि । एव य
सीताप्रतिकूलेरश्वमेधसहधर्मनारिणीत्वमातुपन्निकम् । मुख्यं तु चक्षुर्विनोदनमिति
सूचितम् । एवं बहुमेन्यते चक्षुर्विनोदहेतुत्वप्रयुक्तगुह्यमानविषयीकियते सा प्रतिवृत्ति-
र्धन्या वैवमार्यपुत्रं विनोदयन्ती विस्मृतु ख सुर्वन्ती जीवलोकस्याशाबन्धनं रामजी-
वनप्रत्याशाहेतुत्वात्स्वविषयकाशाहेतुर्जाता सा धन्येयान्वयः ॥ परिष्वज्य आलि-
ङ्ग्य । एवं 'धन्या खलु सा' इत्यादिपूर्वोक्तीत्या आत्मा स्तुयते स्तुतिविषयीभियते ।
त्वयेति शेषः ॥ भगवत्या । तमसयेत्यर्थः ॥ अयं व्यतिकर एव समागमः । अस्माकं महा-
न्यमादः । असाद्विषयानुग्रहप्रयोजित इत्यर्थः । यथा येन प्रकारेण कार्यस्य वर्तव्यस्य
हानिर्लोपो न भवति तथा तेन प्रकारेण गमनं प्रति गमनोद्देशेन कार्यं यत् वर्तव्यं ॥
इदानीं वासन्ती मे प्रतिकूलानिष्कारिणी संवृता जाता । रामगमनं प्रत्युत्साहकरणा

पाठा०-१ 'परिहाराशान्य'.

टिप्पण—१ अनेन वाक्येन धृति रकोर्वते । २ इत्यादिष्वज्यते वाक्येनानेन । ३ इदं
च वाक्यं सीताया उच्चार्यमाणं धोतयति । ४ अक्षुप्तविभूषितमिदं सीतावाक्यम् ।
उत्ता० च० ९

सीता—एवं कुरुः । [एव कुरुः ।]

तमसा—कथं वा गम्यते ? यस्यास्तव,—

प्रत्युप्तस्येव दयिते तृष्णादीर्घस्य चक्षुषः ।

मर्मच्छेदोपमैर्यत्नैः संनिकर्षो निरुध्यते ॥ ४६ ॥

सीता—णमो सुकृत्पुण्यजनदंसणिज्जाणं अज्जउत्तचलणकमेलणं ।

[नमः सुकृतपुण्यजनदर्शनीयाम्यामार्यपुत्रचरणकमलाम्याम् ।]

(इति मूर्च्छति ।)

तमसा—यत्से ! समाश्रयसिहि ।

सीता—(आश्रयः ।) किञ्चिद्विरं वा मेहन्तरेण न पुण्यचन्ददंसणं ?

[किञ्चिद्विरं वा मेघान्तरेण न पूर्णचन्द्रदर्शनम् ?]

विति भावः । एवं कुरुः । गच्छाव इत्यर्थः । यस्यास्तव । प्रत्युप्तस्येवेति । तृष्णाया
अवलोकनस्पृहया । दीर्घस्य आयतस्य । दयिते रामे प्रत्युप्तस्येव कीलितस्येव स्थितस्य
यस्यास्तव चक्षुषो नेत्रस्य संनिकर्षः दयिते संबन्धः । मर्मच्छेदोपमैर्दयादिप्रदेशक-
न्तनसदृशैर्यत्नैर्निरुध्यते निवर्त्यते । तथाविधया त्वया कथं गम्यते इति पूर्वोक्तान्वयः ।
'तृष्णादीर्घस्ये'त्युक्त्या दयिते 'प्रत्युप्तस्येवे'ति दयितपदविवक्षितरामस्यामृतसादृश्यं
व्यज्यते ॥ ४६ ॥ नम इति । प्राकृते चतुर्थीस्थाने षष्ठीद्वियचनस्य बहुवचनत्वम् ।
सुकृतानि पुण्यानि यैस्ते सुकृतपुण्याः । सुकृतपुण्याश्च ते जनाधेति विग्रहे कर्मधारयः ।
तथाविधैः दर्शनीयाम्यां सेवितुं शक्याम्याम् । ननु मादृशपापकृज्जनदर्शनाहान्यामि-
त्यर्थः । 'न ते मनुष्या देवास्ते ये चारुमुमकुण्डलम्' इत्यादि दशरथोक्तरीत्या
पुण्यकृद्दर्शनीयत्वं रामचरणयोरिति भावः । 'यमैव दुष्कृतं चिचिन्महदस्ति न संशयः'
इत्युक्तरीत्या स्वस्याः पापकृत्वमिति तात्पर्यम् । अत्र सुष्ठु कृतं यैस्ते सुकृताः ।
तथाविधाश्च ते पुण्यजना राक्षसाधेति । ते विभीषणादयः इति कथितम् । उक्तरीत्या-
श्रयणे कृतस्यापि संप्रह इति धिक् । इति मूर्च्छति मूर्च्छामभिनयति । किञ्चिद्विरं मेघान्तरेण
पूर्णचन्द्रदर्शनं मेघमध्ये पूर्णचन्द्रदर्शनम् ॥ 'वीरशृङ्गारयोरेकः प्रपन्नं यत्र वर्धते'
इत्योत्सर्गिकस्य शृङ्गारवीरान्यतरप्राधान्यस्य वीरशृङ्गारौ प्रायिकाविलयपदादेशवि-
करणरसप्राधान्यकरणे मानामावः; रसान्तराणां सत्त्वात् । नञ्चत्र विनिगमकमन्त्रि ।
येन करुणरसस्य प्राधान्यमुपपद्यते । किञ्च करुणस्य दुःखात्मकत्वेन रसत्वं नास्ति येन
रसप्रधाननाटके तस्योक्तिसंभवः स्यादिति शङ्कां कविस्वमत्तावाक्यव्याजेन परिहरति-
त्यहो संविधानकमिति । अपूर्वरूपकनिर्माणं विगम्यवनीयमित्यर्थः । पक्ष इति ।

तमसा—अहो संविधानकम्,—

एको रसः करुण एव निमित्तमेदा-

द्भिन्नः पृथक्पृथगिव श्रयते विवर्तान् ।

आवर्तबुद्बुदतरंगमयान्विकारा-

नम्भो यथा सलिलमेव हि तत्समस्तम् ॥ ४७ ॥

रामः—अयि विमानराज ! इत इतः ।

(सर्वे उत्तिष्ठन्ति ।)

रस्यते स्वाद्यते इति रसः काव्यानुशीलिनाभ्यासशब्दविशदीभूतवर्णनीयतन्मयीभवत्-
योग्यसामाजिकमनोमुपुष्टभाष्यमागतया निर्भरानन्दसंविद्रूपः । करुणः इहजनविमो-
गजन्यदुःखातिशयः । एत एव सन्नपि निमित्तमेदात् व्यञ्जकविभावादिविच्छित्तविशे-
षाद्भिन्नः विलक्षणः । पृथक्पृथक्विवर्तान् परस्परविलक्षणशृङ्गाररागात्मना परिणामान् ।
'व्यत्यस्तपरिणामः स्वाद्विधत्ते' इति कापिलः । श्रयते भजते । एकस्यानेकधा विकार-
मात्रे दृष्टान्तमाह—आद्यतेति । आवर्तः जलस्य घ्रमः, बुद्बुदः कुण्डलाभरजलसंस्पा-
नविशेषः, तरङ्गः भङ्गः एतद्रूपान्विकारान् । अयस्थान्तराणीत्यर्थः । तत्समस्तमावर्ता-
दिकं सर्व सलिलमेव जलमेव । तरङ्गादीनां जलविवर्तत्वाभावाद्विकारमात्रे दृष्टान्तायैक-
मिदम् । भव एव विवर्तान्तिमुक्तिः । इदमत्र कवेर्मतम्—'यद्यपि शृङ्गार एक एव रस
इति शृङ्गारमकाशकारादिमतम्, तथापि शत्रुयात्रागिरिराजिषाधारव्यान्करुण एक
एव रसः । अन्ये तु तद्विकृतयः' इति । करुणस्यानुकार्ये रामादी दुःखरूपत्वेऽपि सङ्ग-
दयानामानन्दात्मना परिणमतीत्युक्तरीत्या सामाजिके आनन्दरूपत्वमेव । तर्हि भाव-
कानां करुणात्मककाव्यधर्णे अश्रुधाराविर्भारः कथमिति चेदत्राहुः—संभोगसमये
स्त्रीणामधरदंशनादी कृत्रिमदुःखानुभवसीत्कारवदत्राप्युपपत्तिः । 'सुखेऽपि दुःखपद-
पचारः कुडमितम्' इति तद्वक्षणात् । यद्यस्य सहजदुःखात्मकत्वं स्यात्, न कोऽपि
सामाजिकस्त्रिय प्रवर्तेत, ततश्च कदापि करुणानां रामायणादीनामुच्छेदप्रसङ्गः स्यात् ।
तस्माद्रसान्तरवत्करुणस्याप्यानन्दात्मकत्वमेवेति । एवं च रसान्तरापेक्षया प्रवृत्ति-
मेव करुणस्य प्राधान्ये विनिगमकं शृङ्गारवीरयोः प्रायिस्त्वोक्तेस्तदभाषेऽसौचित्य-
त्वादिति । यद्वा,—एको रसः रसशब्दवान्यः । 'अत्र ओदनं पचति' 'अस्य सूत्रस्य
पटो वातव्यः' इत्यादीनि भाषिनीं वृत्तिमाधिश 'रस'शब्दप्रयोगः । एवम् 'पुष्टपाक-

पाठा०-१ 'वाधयते'.

टिप्प०—१ विप्रलम्भानुमानितः करुणोऽयं रस इति भावः । तद्वक्ष्यं चोक्तं
आचर्यप्रतिमिश्रप्रमुखे—'यूनोरेकतरस्मिन् गन्वति होमान्तर पुनर्कर्म्ये । विमनामवे
यदेवस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भः ॥' इति ।

तमसावासन्त्यौ—(सीतारामौ प्रति!)..

अवनिरमरसिन्धुः सार्धमस्माद्विधाभिः

स च कुलपतिराद्यश्छन्दसां यः प्रयोक्ता ।

स च मुनिरनुयातारुन्धतीको वसिष्ठ-

स्तत्र वितरतु भद्रं भूयसे मङ्गलाय ॥ ४८ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

तृतीयोऽङ्कः ।

प्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः' इत्यत्रापि बोध्यम् । करुणः अनुकार्यरामादिगतेष्व-
जनवियोगजन्यदुःखातिशयः । एक एव सन्नपि निमित्तमेदात्सखित्वपतित्वपत्नीत्वाद्यु-
पाधिभेदाद्विज्ञः विलक्षण इव पृथक्पृथक्निवर्तान् ध्रियते । वासन्तीसीतारामप्रभृतिषु
परस्परविलक्षणावस्थाविशेषान्भजति अत्र 'वितरतु' शब्दो विकारमात्रपरः । एवं दृष्टा-
न्तसामञ्जस्यमुपपद्यते । शेषं पूर्ववत् । अस्मिन् पक्षे रसान्तरसत्त्वे करुणरसप्राधान्यं
तूक्त्युक्त्या ग्रन्थाद्वहिः समर्थनीयम् । तथा चैतादृशकरुणरसप्रधानत्वादपूर्वोऽयं
कथासंनिवेश इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ४७ ॥ तमसावासन्त्यौ सीतारामौ प्रति यथासंख्यं
प्रति उद्दिश्य । अवनिरिति । अवनिः भूमिः । अमरसिन्धुः गङ्गा । अस्माद्विधाभिः ।
तमसापक्षे,—मुरलागोदावरीप्रभृतिभिरित्यर्थः । वासन्तीपक्षे,—अग्न्याभिर्देवताभिः सह-
स्यर्थः । यश्छन्दसां प्रयोक्ता वेदानां प्रवक्ता आद्यः कुलपतिः स च सूर्यश्च । मुनि-
मैत्रेयः सः प्रसिद्धः । अनुयातानुगता अरुन्धतीपतिरिति विप्रदे द्वितीयावहुनीहिः ।
'शेषाद्विधाया' (पा. ५।४।१५४) इति कप् । 'न कपि' (पा. ५।४।१३) इति
ह्रस्वप्रतिषेधः । तथाविधो वनिष्ठः । तव भूयसे प्रचुराय मङ्गलाय भद्रं मङ्गलं वितरतु
ददातु । अत्र गर्भवीजस्य ऋषिप्रेयोवितरणरूपस्योद्भेदनादाक्षेपो नाम संध्यज्ञमुक्तं
भवति । 'यदग्नौ च्यवत् किञ्चित्कविनामेव' मध्यते । निरदुःशतया सत्तु समाधेयं
मनीषिभिः ॥ भावस्य तु गभीरत्वात्सा कथिदिह कथ्यते । योऽभ्याकरणे
प्रायेणोच्यते ग्रन्थगौरवान् ॥ ४८ ॥

याधूलवंशजनुषो भूगारनिगमराधनार्यस्य ।

उत्तररामचरित्रव्याख्यायामवग्निरनुयातोऽङ्कः ॥

इति धीयाधूलवीरराघवविरचितायां भवभूतिभायतलरुपांशनी-
समाख्यायामुत्तररामचरितव्याख्यायां तृतीयोऽङ्कः ॥

चतुर्थाङ्कस्य कथावस्तु

प्रस्तुतेऽङ्के सौषाताकि-दण्डायनास्मवाल्मीकिशिशुप्रवेष्टात्मके मिश्र-
 दिष्कम्भके तत्संवादनेदमावेदितं भवति । ऋष्यगृहमुनिना सप्तप-
 शान्तं द्वादशवार्षिकं सत्रं सांप्रतमेव समवसितम् । तत्रोपस्थितौ द्वा-
 न्यन्तौसहितौ मणवान्बसिष्ठो महाराजदशरथस्य कौसल्याप्रमुखान्दा-
 रामधिष्ठाय वाल्मीकिराश्रमं प्रति संश्राप्तः । पतसिन्नेत्रावसरे विदेहा-
 विपतिर्जाकोऽपि स्वप्रियमुद्दवं महर्षिं वाल्मीकिमुनिं द्रष्टुं तत्र समा-
 यात । कौसल्यादिस्तत्सुहृत्परिवारमीदृशेऽपि पुरावृत्तेन दूतभेदा
 जनको निवेदतामाससाद । किञ्च वैदेहीवियोगाद्विमनस्कान्सर्वानपि
 समपलोपयान्वन्ती 'सर्वं शुभोदकं भविष्यति' इति तत्रमक्तौ वसि-
 ष्ठमुनेराश्वासननिवेदनेन तानस्त्रिरान्सद्यः समाहितवती । पतसिन्ने-
 वान्तरे दण्डावप्यविनयादिभिः प्लुताम्यमानं रामात्मजं शिशुं कदा
 समयलोक्य 'कोऽनं कुमारः ?' इति संकुतूरल्लुचिभिः कौसल्या-
 दिभिरत्कण्ठया संपृष्टो वाल्मीकिराह 'ज्ञातव्यमेतदवसरे भवद्भिः'
 इति । अथाश्रमस्या वटवः स्वाश्रमाभ्यारो पर्यटमानं तुल्यममकलौबय
 'अश्वोऽथ इति कोऽपि भूतविशेषः' इति तमदृष्टपूर्वं पशुं मन्थमा-
 नास्तद्दर्शनार्थं त्वं प्रसममाहूतवन्तः । स च महाराजाधिराजस्य
 रामचन्द्रस्याश्रमेषिकोऽयमथः शतसंख्यैः कबचिभिः दण्डिभिश्च
 रक्षित इति पूर्वमेव प्रणीतेन वाल्मीकिरामायणीनाश्रमेषिके-
 तिवृत्तेन तान्परिणामयामास । त्वञ्च विजयपताकावर्तिनि सर्वज्ञ-
 परिभावीनि संदीपनान्यक्षराणि दृष्ट्वा 'अपि किमक्षत्रिया पृथिवी
 गदेवमुदोष्यते ?' इति संप्रज्ञोपात् तदन् 'अपहृतो नयतैनमधम्,
 एष जाग्रमर्तिमृगाणां मय्येचरो मरुतः' इति बहूनाश्रपयामास ।
 स्वयं च शस्त्रयोगमनुशुद्ध्यन्नाततज्यो बभूव ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविष्टस्तस्यापत्नी ।)

एकः—सौधातके ! दृश्यतामद्य भूयिष्ठसन्निधापितातिथिजनस्य सम-
विकारम्भरमणीयता मगवतो वाल्मीकेराश्रमपदस्य । तथा हि,—

नीवारौदनमण्डमुष्णमधुरं सद्यःप्रसूतप्रिया-

पीतादभ्यधिकं तपोवनमृगः पर्याप्तमाश्रमाति ।

गन्धेन स्फुरता मनागनुसृतो भक्तस्य सर्पिणमतः

कर्कन्धूपफलमिश्रशकपचनामोदः परिस्तीर्यते ॥ १ ॥

तत इति । सापत्नी तपःशीली । एकः, तयोरेकतर इत्यर्थः । सुधानुरूपस्य सौधा-
तकिः । 'सुधानुरकङ्क' (पा. ४।१।१५७) इत्यत्र द्वादेन इन्द्रस्य यद्य । तस्य संयुक्तिः
सौधातके इति । अद्य मय्याडे भूयिष्ठं यथा भवति तथा सन्निधापितः निकटगामितः
अतिथिजनो यस्मिन्निति तपोवनस्य मगवतो वाल्मीकेः ज्ञानशक्त्यादिपूर्णस्य प्रवेत-
सस्य यथाश्रमपदं आश्रमस्थानं तस्य समाधिधारम्भेन प्रचुरतरमारभ्यमानान्तिथि-
जनसत्कारादिना रमणीयता इष्यता दृश्यता चतुर्विपर्यक्रियताम् । स्वयेति शेषः ।
नीचारेति । तपोवनमृगः तपोवनाश्रयो मुनिवर्धितहरिणः । सद्यः सनानेऽङ्गि ।
तस्मिन्निदं इत्यर्थः ॥ प्रसूता प्रसवती । कर्कन्धः । तपसिधिया प्रियया प्रियपि-
ययहरिण्या पीताम् पानं प्राप्य । भावे कः । स्वन्तोपे पयमी । अभ्यधिकं
अवशिष्टं प्रचुरं वा हरिणीकर्तृकं वा पानं प्राप्यापि प्रचुरमित्यर्थः । उष्णं च तप्तं
मधुरं च माधुर्यपुष्कं चेति विशेषणनामः । तपसिधे नीवारौदनमण्डं नीवारो
धान्यविशेषः, तत्संयन्प्यौदनस्य यन्मण्डं घनीभूतद्रव्यविशेषः तत्पयोक्तं यादृदिच्छा-
निवृत्ति आश्रमाति पियति । यद्वा,—'अद्यःप्रसूतप्रियापीताम्' इति हेतौ पयमी । सद्यः-
प्रसूतप्रियाकर्तृकशान्तिहेतौ अभ्यधिकं यथा भवति तथा प्रचुरं यथा भवति तथा
उष्णं मधुरं चेत्यर्थः । अत्र 'तपःप्रसूतत्वम्' उक्तत्वे हेतुः । 'उष्णत्वं' हि प्रत्यय-
इतिवासीतोदपरिहारकम् ।

सौधातकिः—सायदं अणेअपआराणं जिणकुच्छाणं जणज्झ-
अकालणाणं तपोधणाणं । [स्वागतसन्नेकप्रकाराणां जीर्णकूर्चानामनभ्याय-
कारणानां उपोधनानाम् ।]

प्रथमः—(विहस्य ।) अपूर्वः खलु बहुमानहेतुर्गुरुषु सौधातके ।।

सौधातकिः—भो दंडायण ! किंणमहेओ दाणि एसो महत्तस्स
हेत्थिआसत्थस्स धुरंधरो अज्ज अदिही आवदो ? [भो दण्डायन ! किंना-
मधेय इदानीमेव महतः स्त्रीसार्थस्य धुरंधरो ऽधातिथिरागतः ?]

दण्डायनः—धिवप्रहसनम् । नन्वयमृष्यशृङ्गाश्रमादरुन्धतीं पुर-
स्कृत्य महाराजदशरथस्य दारानविष्टाय भगवान्वसिष्ठः प्राप्तः । तत्कि-
मेवं प्रलपसि ?

सौधातकिः—हुं वसिष्ठो ! [हुं वसिष्ठः ?]

दण्डायनः—अथ किम् ।

सौधातकिः—मए उण जाणिदं को वि वैघो विअ एसो चि ।
[मया पुनर्ज्ञातः कोऽपि व्याघ्र इवैव इति ।]

अनुक्षणं प्रसर्पन् कर्कन्धूपलमिश्रशाकपचनामोदः कर्म अभिव्याप्यत इति ध्यात्ये-
यम् ॥ १ ॥ सायदमिति । स्वागतम् । सकारस्य न छृक् । गकारस्य प्रायो छृक् ।
'कगजजतदपयवाम्' (है. प्रा. १।१७७) इति प्राकृतव्याकरणसूत्रेण छेपः ।
अकारस्य ईपरवृत्तया ध्रुतिरपि । सूत्रे प्रायोप्रह्णाङ्कारस्य न छृक् । अनेकप्रका-
राणाम्, बहुविधानामित्यर्थः । पूर्वमदेव छेपः । यः श्रुतियोग्यम् । अत्र चकार-
शब्दस्य 'यजि वा' (प्रा. १।२।३८) इति प्राकृतव्याकरणसूत्रेण पूर्वस्य वैकल्पिकत्वात्
'यभार' इति दीर्घः । यभाराणं इति त्वासुपोरिति सूत्रेणानुस्वारः । अनभ्ययननि-
मित्तानामित्यर्थः । विष्टामप्ययनस्य धर्मेशान्निध्यत्वाद्धिति भावः । जीर्णकूर्चानां
मिश्रितभ्रूमप्यानाम् । जीर्णशब्दे 'संयोगे च' (है. प्रा. १।८४) इति प्राकृतव्याकरण-
सूत्रेण ह्रस्वः । शुद्ध्य वसिष्ठादिषु । भो दंडायणेति । नामधेयं तस्य संबुद्धिः । महतः
प्रचुरस्य स्त्रीसार्थस्य भद्रनाममृष्यस्य धुरंधरो निर्वापकोऽतिथिरागतः किनामधेय इत्य-
भ्ययः । दंडायणेति स्वरस्य विन्दवमिति ह्रस्वः । किंणमहेअ इत्यत्र 'खप्रययभाम्'
(है. प्रा. १।१८७) इति सूत्रेण गकारस्य हकारः । 'स्त्री'शब्दस्य 'स्त्रीमणिनीदुहितृ-
वनितानां इत्यथीवहिणीदकाविल्ला' (प्रा. १।३।९७) इति प्राकृतसूत्रेण इत्यथीआदेशो
कप्रत्ययस्य कलोपः । सार्थस्येव 'संयोगे' (प्रा. १।२।४०) इति ह्रस्वः । धिवप्रहसनं
हामदेतुभूतं त्वदीयवचनः । निन्दनीयमिति भावः । दारान् कीचल्याप्रभृतीन् । अधि-

पाठा०-१ 'अकालणाणं'. २ 'ठविरसत्यस्य'. ३ 'दाण्डायनः',
'भाण्डायनः'. ४ 'वाग्वो वा विजो वा'.

दण्डायनः—अनिवृत्तमांसानामेवं कल्पं व्याहरन्ति केचित् । निवृ-
त्तमांसस्तु तत्रभवान् जनकः । ..

सौधातकिः—किंनिमित्तं ? [किंनिमित्तम् ?]

दण्डायनः—यद्देव्याः सीतायास्तादृशं दैवदुर्विपाकमुपश्रुत्य वैखा-
नसः संवृत्तः, तस्य कतिपयसंबत्सरश्चन्द्रद्वीपतपोवने तपस्तप्यमानस्य ।

सौधातकिः—तदो किंति आदो ? [ततः किमित्यागतः ?]

दण्डायनः—संप्रति च प्रियसुहृदं भगवन्तं प्राचेतसं द्रष्टुम् ।

सौधातकिः—अवि अज्ज संबन्धिणीहिं समं णिउत्तं दंसणं से
ण वेत्ति ? [अयं संबन्धिनीमिः समं निवृत्तं दर्शनमस्य न ?]

दण्डायनः—संप्रत्येव भगवता वसिष्ठेन देव्याः कौसल्यायाः
सकाशं भगवत्यरुन्धती प्रहिता । यथा स्वयमुपेत्य सेहादयं द्रष्टव्य इति ।

सौधातकिः—जह एदे द्दुविरा परप्परं एव्व मिलिदा, तह अम्हे
वि वडुहिं सह मिलिअ अणञ्जाअमहुत्तायं खेलंतो मणेम्ह । अह
कुत्थ सो जणओ ? [यथेते स्थविराः परस्परमेव मिलिताः, तथाचामपि
बहुनि । सह मिलिताः अनध्यायमहोत्सवं खेलन्तो मानयायः । अयंकुत्र स जनकः ?]

दण्डायनः—तथायं प्राचेतसवसिष्ठावुपास्य संप्रत्याश्रमस्य यद्विद्वत्स-
मूलमभितिष्ठति । य एषः,—

एवम् (प्रा. १।२।१८) इति प्राकृतसूत्रेण एवम्वदेत्तः । 'दधिपुष्पाम्' इत्यनेन दधिमधु-
संस्पर्शमिल्यापस्तम्बवचनमभिप्रेतम् । निर्वर्तितः निष्पादितः । वसतरी पुनरिति । विस-
र्जिता मुक्ता, न त्वालम्बेय्यः ॥ व्याहरन्ति केचिदिति । केचिद्वर्गशास्त्रकारा आप-
स्तम्बादयः । एवंकल्पं मांसवर्जं मधुपर्कानुष्ठानपरग्रन्थं व्याहरन्ति वदन्ति । निवृ-
त्तमांसो वर्जितमांसः ॥ यद्देव्या इत्यादि । वैखानसः वानप्रस्थः । चन्द्रद्वीपतपोवने
तपस्तप्यमानस्य तपश्चरतः कतिपयः संबत्सरः, गत इति शेषः । चन्द्रद्वीप इति
कथिद्वीपविशेषः ॥ प्राचेतसं वाल्मीकिम् ॥ संबन्धिनीमिः दर्शनं निवृत्तं न वेति ज्ञायते
अपीति योजना ॥ अपि अयम् । जनक इत्यर्थः । सेहाद्रष्टव्यः प्रेम्णा दर्शनीयः ॥
स्थविरा वृद्धाः । अनध्यायः अध्ययनाभावः, स एव महोत्सवः । आनन्दहेतुत्वाः

पाठा०—१ 'कतिपये संबत्सराः'. २ 'चिरन्तनप्रियसुहृद'. ३ 'संवृत्त'.
४ 'यत्'. ५ 'तथायं ब्रह्मवादी पुराणराजर्षिः'.

टिप्प०—१ 'दधि सर्पिर्जल दौर्द्धं तिता चैतेष पञ्चभिः । प्रोच्यते मधुपर्कः' इति
निर्मांसो मधुपर्कः । वसिष्ठस्तु-अत्रिवाम्बागताय सर्पिष्पदत्रं पचतीति इत्याह ।

दण्डायनः—आः, किमुक्तं भवति ?

सौधातकिः—जेण परावडिदेण एव सा वराई कविला कल्याणी वलामोडिअ महमडाइआ । [येन परावडिनेव सा वराकी कपिला कल्याणी बळारकुल महमडायिता ।]

दण्डायनः—समांसो मधुपर्क इत्याम्नायं बहुमन्यमानाः श्रोत्रिया-
याभ्यागताय वत्सतरीं महोक्षं वा पचन्ति गृहमेधिनः । तं हि धर्म-
धर्मसूत्रकाराः समामनन्ति ।

सौधातकिः—भो भिगिहीदोसि । [भो निगृहीतोऽसि ।]

दण्डायनः—कथमिव ?

सौधातकिः—जेण आअदेसु वसिठ्ठमिस्सेसु वच्छदरी विससिदा ।

अज्ज एव पञ्चाअदस्स राएसिणो जणअस्स भअवदा वम्भीइणा धदि-
महहिं एव पिअचिदो महुवको । वच्छदरी उण विसज्जीदा । [येनाग-
तेषु वसिष्ठमिश्रेषु वत्सतरी विससिता । अथैव प्रयागतस्य राजपञ्चनकस्य भावता
वाल्मीकिना दधिमधुम्बामेव निर्देतितो मधुपर्कः । वत्सतरी पुनर्विलज्जिता ।]

प्राय । तजियामको भूवेत्तर्यः । प्रत्यपसि अतर्पकं वदसि ॥ हुमिनि प्रथे ॥ अय-
किनिअत्तीकारे ॥ एव वोऽपि व्याघ्र इति मया ज्ञातमित्यन्वयः । 'संयोगे'
(ह्रि. प्रा. १।८४) इति हलः ॥ किमुक्तं भवति कुत एवमुक्तम् ? ॥ हि तेन वसि-
ष्ठेन हि । वराकी प्रतिकूलदेवा । कपिला नाम यथामवान्तरजातिः । कल्याणी वत्स-
तरी । दिहायनीत्यर्थः । वलारकुल महमडायिता । 'आलम्बन' शब्दादुत्तराण्यदिम् ।
तायापिपरावड्युत्ता कृतेत्यर्थः । आलम्बेति यावत् । मडायितेत्यर्थः । 'मृदातेनैवद्वपरिह-
ददडववत्तानचडभाअमडा' (२।४।१५२) इति प्राकृतद्व्याकरणसूत्रेण मृदातोर्मद-
दस्यादेशः । 'तेन व्याघ्र इति ज्ञातम्' इति पूर्वैर्ग संवन्धः ॥ आम्नायं धर्मशास्त्रम् ।
महांशसौ वला चेति विग्रहः । विधातनादकारान्तत्वम् । पचन्ति भक्षयन्ति । समाम-
नन्ति उपदिशन्ति । अत्र मया व्याघ्र इत्यादिना मुखविररुक्तिरपश्य उक्तः ॥ भो निगृ-
हीतोऽसि पराजितोऽसि ॥ आगत्येवेति । 'मिध'शब्दः दूज्यताद्येतकः । 'एवापे'

पाठा०-१ 'महाजं वा निर्वपन्ति'.

टिप्प०-१ समांसमधुपर्कविषये त्वपरार्कः—'महान्तमुष्माणं बलीवदं तदृष्टादोर्ध्वं
श्रोत्रियाय मधुपर्काद्यां गृहमागतायोपवृत्तयेत पचैव, संरक्ष्यंतिस्ति भावः' इत्यादि ।

२ यथोक्तं याजुर्वेदस्येन (२।१०९) 'महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपवृत्तयेत'
यद्वचमाहणेऽपि 'यावन्तः यतु वै राजाजमनुयन्ति तेभ्यः सर्वेभ्य आशिर्वं
किपते, अत्र महोक्षोपवृत्तयेन मधुपर्को निधीयते इति ।

३ 'मधुपर्क' वा 'पच' वा विन्दुदेवतकर्मणि । अत्रैव पशुधो इत्या नाम्नेत्यमरीमनु-
'एवैवेषु पशुधोऽसि वैदतराशैविहिजः । आम्नायं वा पशुं वैव वमपशुदामां गतिम् ॥
(मनुः ५।४१-४२) इति धर्मशास्त्रावचनात् ।

दण्डायनः—अनिवृत्तमांसानामेवं कल्पं व्याहरन्ति केचित् । निवृ-
त्तमांसस्तु तत्रभवान् जनकः ।

सौधातकिः—किंणिमित्तं ? [किंनिमित्तम् ?]

दण्डायनः—यदेव्याः सीतायास्तादृशं दैवदुर्विपाकमुपश्रुत्य वैखा-
नसः संवृत्तः, तस्य कतिपयसंवत्सरश्चन्द्रद्वीपतपोवने तपस्तप्यमानस्य ।

सौधातकिः—तदो किंति आजदो ? [ततः किमित्वागतः ?]

दण्डायनः—संप्रति च प्रियसुहृदं भगवन्तं प्राचेतसं द्रष्टुम् ।

सौधातकिः—अनि अज्ज संबन्धिणीहिं समं णिउत्तं वंत्तणं से
ण वेत्ति ? [अद्य संबन्धिनीभिः समं निर्वृत्तं दर्शनमस्य न ?]

दण्डायनः—संप्रत्येव भगवता वसिष्ठेन देव्याः कौसल्यायाः
सकाशं भगवत्यरुन्धती प्रहिता । यथा स्वयमुपेत्य सेहावयं द्रष्टव्य इति ।

सौधातकिः—जह एदे वृविरा परप्परं एव्व मिलिवा, तह अग्गे
वि वडुहिं सह मिलिअ अणज्जाअमहुत्सवं खेलन्तो मणेम्ह । अह
कुत्थ सो जणओ ? [यथैते स्थविराः परस्परमेव मिलित्वा, तथापामपि
वडुभिः सह मिलित्वाऽनध्यायमहोत्सवं खेलन्तो मानयावः । अयं कुत्र स जनकः ?]

दण्डायनः—तथायं प्राचेतसवसिष्ठावुपास्य संप्रत्याश्रमस्य बहिर्वृक्ष-
मूलमधितिष्ठति । य एषः,—

एव्व' (प्रा. ३।२।१८) इति प्राकृतसंज्ञेण एव्वादिसः । 'दधिमधुभ्याम्' इत्यनेन दधिमधु-
संज्ञप्रमित्यापस्तम्बवचनमभिप्रेतम् । निर्वर्तितः निष्पादितः । वत्सतरी पुनरिति । विस-
र्जिता मुक्ता, न त्वालम्ब्येत्यर्थः ॥ व्याहरन्ति केचिदिति । केचिद्वैशाख्यकारा आप-
स्तम्बादयः । एवंकल्पं मांसवर्जं मधुपर्कानुष्ठानपरग्रन्थं व्याहरन्ति वदन्ति । निवृ-
त्तमांसो वर्जितमांसः ॥ यदेव्या इत्यादि । वैखानसः वानप्रस्थः । चन्द्रद्वीपतपोवने
तपस्तप्यमानस्य तपश्चरतः कतिपयः संवत्सरः, गत इति शेषः । चन्द्रद्वीप इति
कथिद्वीपविशेषः ॥ प्राचेतसं वाल्मीकिम् ॥ संबन्धिनीभिः दर्शनं निर्वृत्तं न वेति शायचे
अपीति योजना ॥ अपि अयम् । जनक इत्यर्थः । सेहाद्रष्टव्यः प्रेम्णा दर्शनीयः ॥
स्थविरा पृदाः । अनध्यायः अध्ययनाभावः, स एव महोत्सवः । आनन्दहेतुत्वा-

पाठा०—१ 'कतिपये संवत्सराः'. २ 'चिरन्तनप्रियसुहृदं'. ३ 'संवृत्तं'-
४ 'यत्'. ५ 'तथायं ब्रह्मवर्दी पुराणराजयिः'.

टिप्प०—१ 'दधि सर्पिर्जलं दौद्रे सिता चैतेष्व पशुभिः । प्रोच्यते मधुपर्कः' इति
निर्मासो मधुपर्कः । वसिष्ठस्तु-द्वित्रिवाभ्यागताय सर्पिभ्यदन्नं पचतीति इत्याह ।

हृदि नित्यानुपकेन सीताशोकेन तप्यते ।

अन्तःप्रसृप्तदहनो जरन्निव वनस्पतिः ॥ २ ॥

(इति निष्क्रान्तौ ।)

इति मिश्रविष्कम्भः ।

(ततः प्रविशति जनकः ।)

जनकः—

अपत्ये यत्तादृग्दुरितमभवत्तेन महता

विषक्तस्तीक्ष्णेण त्रणितहृदयेन व्यथयता ।

पटुर्धारावाही नव इव चिरेणापि हि न मे

निकृन्तन्मर्माणि क्रकच इव मन्युर्विरमति ॥ ३ ॥

कष्टं एवं नाम जरया दुःखेन च दुरासदेन भूयः पराकसांतपनप्रभृति-
भिस्तपोभिः 'शोपितान्तःशरीरघातोर्वष्टम्भ एव महानद्यापि मम दग्ध-
देहो न पतति । अन्धतामिस्रा ह्यसूर्या नाम ते लोकाः प्रेत्य तेभ्यः प्रति-

दुस्तवत्वरूपणम् ॥ उपास्य परिचर्य ॥ हृदीति । य एयः । जनक इत्यर्थः ।
हृदि नित्यानुपकेन नित्यलक्ष्मेन सीताशोकेन सीतानिमित्तदुःखेन तप्यते तप्तो भवति ।
जरन् दृढः अन्यः प्रज्वलद्बहिः वनस्पतिः पुष्पहीनफलवृक्षः ॥ २ ॥ मिश्रविष्कम्भः ।
संस्कृतप्राकृतात्मकविष्कम्भ इत्यर्थः ॥ अपत्ये इति । यस्मात् अपत्ये । सीतायामि-
त्यर्थः । तादृग्दुरितं कौलीनरूपपापं व्यसने वाऽभवत् । तीक्ष्णोऽपि त्रिपुरेण तेन दुरितेन
व्यथयता दुःखं प्रापितेन त्रणितहृदयेन विषक्तः प्रसक्तः । पटुः तीक्ष्णः । धारया
पहतीति धारावाही । अत्यन्तनैरन्तर्येण प्रवाहीत्यर्थः । चिरेणापि चिरकालेनापि नव
इव स्थितः मर्माणि हृदयादीनि निकृन्तन् छिन्दन् क्रकच इव कराल इव स्थितः ।
मन्युः शोकः कोपो वा न विरमति न शाम्यति ॥ ३ ॥ जरया वयोहान्या ।
दुरासदेन दुःसहेन । दुःखेन सीताविच्छेदजेन । पराक्रे द्वादशदिनोपवासकृच्छ्रम्,
सांतपनं चान्द्रायणविशेषः, एवमादिभिः कायशोषकनियमविशेषैः शोपितान्तःशरी-
रघातोर्मे कथमवष्टम्भ एव पालप्रतिबन्धकानलम्भनमेव । दग्धदेहः दूतहृदयमिति वा,
निन्दायां 'दग्ध'शब्दः । अद्यापि न पततीति योजना । अनेकसामग्रीसमवधानेऽपि
पाताम्राद्यो जिह्वयनीय इति शब्दः । तर्हि स्युपतन्नादिना स्यन्त्यतामित्यत्राह-
अन्धतामिस्रा इति । आत्मानं मन्तीति आत्मघातिन इति विग्रहः । 'सुप्यजाती'

पाठा०—१ 'मात्तरसधातुरनवष्टम्भो नाद्यापि'.

टिप्प०—१ 'यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् । पराक्रे नाम कृच्छ्रोऽयं सर्व-
पापपानोदनः' (मनुः ११।२१५) इत्यादिनोक्तं तत्र ।

२ इत्यति पार्यं कृच्छ्रं नाम तपः, संतपने भवं सांतपनम्, 'गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि
सधिः कुशोदकम् । एकराशोपवासश्च कृच्छ्रं सांतपनं स्मृतम्' (मनुः ११।२१२) इत्युक्तम् ।

विधीयन्ते य आत्मघातिन इत्येवमृषयो मन्यन्ते । अनेकसंवत्सरातिक्र-
मेऽपि प्रतिक्षणपरिभाषनास्पष्टनिर्मासः प्रत्यग्र इव न मे दारुणो दुःख-
संवेगः प्रशाम्यति । अपि मातः देवयजनसंभवे सीते । ईदृशस्ते निर्माण-
भागः परिणतः, येन लज्जया स्वच्छन्दमप्याक्रन्दितुं न शक्यते ।
हा पुत्रि !

अनियतरुदितस्मितं विराज-

त्कतिपयकोमलदन्तकुञ्जलाग्रम् ।

वन्दनकमलकं शिशोः स्मरामि

स्खलदसमञ्जसमञ्जु जल्पितं ते ॥ ४ ॥

भगवति वसुंधरे ! सत्यमतिदृढासि,-

त्वं बहिर्मुनयो वसिष्ठगृहिणी गङ्गा च यस्या विदु-

र्माहारम्यं यदि वा रघोः कुलगुरुर्देवः स्वयं भास्करः ।

(पा. ३।२।७८) इति निनिः । ये बलात्क्रियन्ते तेभ्यः ताव पातयितुम् । नित्याभे-
चतुर्थी । असूर्या सूर्यरहिता अन्धतामिरा अन्धतमसमयास्तौ प्रसिद्धा लोका नरक-
मित्रोपाः प्रेक्ष्य गरणानन्तरं प्रतिविधीयन्ते इत्येवमृषयो मन्यन्ते । 'असूर्या नाम ते
लोका अन्धेन तमसावृताः । तस्मिन् प्रेक्षामित्रमच्छन्ति ये के बात्महन्तौ जनाः' (ईशा. २)
इति श्रुतिः । इति धर्मशास्त्रकाराणां मतम् । प्रतिक्षणपरिभाववया संरातविचारेण 'भू-
अवकल्कलै' अवकल्कलं चिन्तनम् । स्पष्टनिर्मासः विशदप्रकाशः । प्रत्यग्र इव नव्य इव
न प्रशाम्यति न नश्यति । निर्माणभागः स्पष्टिफलम् । येन निर्माणभागेनाक्रन्दितुमपि
रोदितुमपि । 'अपि' शब्दात्क्रियान्तरानर्हत्वं सूच्यते । दोषवादहेतुकत्वात्थागस्येति
भावः । अनियतेति । अनियतरुदितस्मितं अन्यवस्थितरोदनहासनम् । विराजन्तः
कतिपये त्रिचतुराः कोमला ललिताः दन्ता एव कुञ्जलाग्राणि यस्य तथोक्तं तेन
'कुञ्जलाग्र'शब्दस्य न पूर्वनिपातः । न वा 'दन्त'शब्दस्य दृढादेशः । स्खलदपूर्णमस-
मञ्जरं पूर्वापरसंगतिरहितं मधु मुन्दरं जल्पितं वचनं यस्य तथोक्तं ते वन्दनकमलकं
वन्दनमेव कमलम् । अनुकम्पायां कन् । स्मरामि उत्कण्ठापूर्वकं चिन्तयामि । अत्रा-
नियतरुदितस्मितं स्खलदसमञ्जसमिति विशेषणानुगुण्यद्भवनकमलकमिलत्र परिणा-
मालंकारः, केवलकमलस्य प्रवृत्ताक्रियान्वयित्वानुपपत्तेः । 'परिणामः क्रियार्थश्चेद्दि-
धयी विपयात्मना' (कुवल् ६।२१) इति लक्षणात् । दन्तकुञ्जलाग्रमित्यत्रापि क्रिया-
न्ययविषयायां परिणामः रूपकं वा ॥ ४ ॥ भगवतीति । अतिदृढासि कठिनादीति
सत्यम् । अत्र 'गो वा निर्मति कठिन्यं तस्यै भून्त्यात्मने नमः' इति वचनं द्रष्टव्यम् ।
तत्र वसुंधरात्वप्रयुक्तधैर्येण पुत्रीनाशोऽप्यकिञ्चित्कर एवेत्युपाश्रमो व्यज्यते ।
इत्यमिति । यस्याः सीताया साहाय्यमानुषत्वं त्वं वैतव । विदुरित्यस्य विमर्शवच-
नयोर्विपरिणामेन योजनम् । बहिर्वेद, मुनयो विदुः, वसिष्ठगृहिणी अदन्धती वेद

विद्यां वागिव यामसूत भवती शुद्धिं गतायाः पुन-
स्तस्यास्त्वद्बुद्धितुस्तथाविशसनं किं दारुणे मृष्यथाः ॥ ५ ॥
इत इतो भगवतीमहादेव्यौ ।

जनकः—अये, गृष्टिनोपदिश्यमानमार्गा भगवत्यरुन्धती (उत्थाय)
का पुनर्महादेवीत्याह । (निरूप्य ।) हा हा, कथमियं महाराजस्य दशरथस्य
धर्मदाराः प्रियसखी मे कौसल्याः ? क एतां प्रत्येति सैवेयमिति नाम ।

आसीदियं दशरथस्य गृहे यथा श्रीः

श्रीरेव वा किमुपमानपदेन सैपा ।

कष्टं वतान्यदिव दैवचक्षेणं जाता

दुःखात्मकं किमपि भूतमहो विकारः ॥ ६ ॥

य एव मे जनः पूर्वमासीन्मूर्तो महोत्सवः ।

क्षते क्षारमिवासह्यं जातं सत्यैवं दर्शनम् ॥ ७ ॥

(ततः प्रविशत्यरुन्धती कौसल्या कक्षकी च ।)

अरुन्धती—ननु ब्रवीमि द्रष्टव्यः स्वयमुपेत्यैव वैदेह इत्येवं चः

जानाति, गङ्गा च वेद जानाति । यदि वा किंच रघोः कुलगुरुः रघुवंशजनकस्त-
दाचार्यो वसिष्ठो वा । देवः क्षितिशीलः भास्करः स्वयं वेद परानपेक्षं जानाति ।
अत्र भूम्यासीनामन्योन्यनिरपेक्षग्रामाभ्यप्रतिपत्त्यर्थं कित्यैकशेषाकरणाद्विबुधिरित्यत्र न
मध्यमपुरुषः प्रयुक्तः । अत एव पुरुषवचनविपरिणामेन भिन्नानि वाक्यानि ।
यां प्रसूतवती तस्यास्तथाविधायाः पुनः शुद्धिं गतायाः अग्निप्रवेशादित्यर्थः । त्वद्बु-

धाः कथं सोढव्यसि ? ॥ ५ ॥

इयं सैवेति एतां कः प्रत्येति

आसीदिति । इयं कौसल्या

दशरथस्य गृहे श्रीरवासीदयं श्रीरेवासीत् । उपमानत्वबोधक 'यथा' शब्देन किम् ?
न किमपीत्यर्थः । अत्रोपमालंकारः, रूपकालंकारः, आक्षेपालंकारश्च । सैपा श्रीसदृशी
श्रीभूता वा इयं कौसल्या दैवचक्षेण दैवेच्छया अन्यदिव जाताऽन्यद्भूतमिव संवृता ।
अलक्ष्मीरिव जातेत्यर्थः । अत्रेवेति वर्तते । दुःखात्मकं दुःखैकरसं किमपि वाचाम-
परिच्छेद्यं भूतं प्राणिविशेषः जाता, साक्षादलक्ष्मीः जातेत्यर्थः । यथा श्रीः श्रीरेव
वेलनयोः प्रतिद्वन्द्वभूतमिदमहो विकारः प्राणिनामुपचयापचयरूपागन्तुको विस्मय-
नीय इत्यर्थः । कष्टं वतेति दुःखातिशये ॥ ६ ॥ य इति । य एव जनः कौसल्या
॥ ७ ॥ आदेशः आज्ञा । अनप्यवसायः संशयः ॥ आत्मानं श्रुतिम् । संस्तभ्य

कुलगुरोरादेशः । अत एव चाहं प्रेषिता । तत्कोऽयं पदे पदे महान-
नध्यवसायः ?

कञ्चुकी—देवि ! संस्तभ्यात्मानमनुरुध्यस्व भगवतो वसिष्ठस्यादेश-
मिति विज्ञापयामि ।

कौसल्या—ईरिसे काले मिहिलाहिवो मए दिट्ठलो त्ति समं एव्व
सव्वदुक्खाइ ओदरंति । ता ण सकणोमि उव्वट्ठमाणमूलवंधणं हिअअं
पज्जवत्थावेदुं । [इच्छे काले मिथिलाधिपो मया द्रष्टव्य इति सममेव सज्जु.पा-
न्यवतरन्ति । तस्मात्त दाम्भोभ्युद्धतमानमूलवन्धनं हृदयं पर्यगस्थापयितुम् ।]

अरुन्धती—अत्र कः संदेहः ?

संतानवाहीन्यपि मानुषाणां

दुःखानि संवन्धिवियोगजानि ।

दृष्टे जने प्रेयसि दुःसहानि

स्रोतःसहसैरिव संलग्नन्ते ॥ ८ ॥

कौमल्या—कहं णु तु वच्छाए मे वहए वैनगदाए तस्सा पिदुणो
राएसिणो मुहं दंसह ? [पथं तु खलु वत्साया मे वध्वा वनगतायास्तस्या
चित् राजयंमुं पदं पाम. ?]

अरुन्धती—

एष वः श्लाघ्यसंवन्धी जनकानां कुलोद्बहः ।

याज्ञवल्क्यो मुनिर्यस्मै ब्रह्मपारायणं जगौ ॥ ९ ॥

प्रतिदत्तगतिं कृता, अनुरुध्यस्वानुनिष्ठैत्यर्थः । समं युगपत् । अवतरन्ति प्राप्नुवन्ति ।
उद्धर्तमानमुद्धतं गृहवन्धनं मूलनियन्त्रणं यस्य तत्रोक्तम् । शिविलयवन्धनमित्यर्थः ।
पर्यगस्थापयितुम् ॥ संतानेति । स्तानेन अविच्छेदेन वाहीनि प्रवहन्त्यपि तु सानि
प्रेयसि जने दृष्टे सर्वात्मन्ययः । स्रोतः सहसैरन्तैः स्रोतोभिः । उपलब्धे तृतीया ।
उपगन्ते महोर्नाभिरन्ति ॥ ८ ॥ वच्चा सुपाया । एष इति । यस्मै यं वनतः सार्ध-
यितुम् । 'द्वियार्धम्' (पा. २।३।१४) इति चतुर्थी । ब्रह्मपारायणं मरुते शुण्ध
अनुरागिमानि शस्यमग्न्युत्तुपरमात्मप्रतिपादस्वेदान्तमार्गं जगौ उपदिदेश । ए

पाठा०-१ 'महानध्यवसायः'. २ 'समुद्यमवति'. ३ 'एवं गदे'.

टिप्प०-१ ब्रह्मणः पाठः स्वरूपप्रत्यक्षत्वम्, तस्यापि प्राधिपत्यं विधानश-
यमित्यर्थः ।

उत्त० प० १०

कौसल्या—एंसो सो महाराजस्स हिअअणिघिसेसो वच्छाए मे
वहूप पिदा विदेहराओ सौरध्वजो । सुमरिदग्धि अणिअवेदरमणीए
दिअसे । हा देव ! सब्बं तं णत्थि । [एष स महाराजस्य हृदयनिर्विशेषो
वत्साया मे वध्वाः पिता विदेहराजः सौरध्वजः । स्मारितास्मि अनिर्वेदरमणी-
यान्दिवसान् । हा देव ! सर्वं तज्ज्ञास्मि ।]

जनकः—(उपसृत्य ।) भगवत्यरुन्धति ! वैदेहः सौरध्वजोऽभि-
वादयते ।

यया पूतमन्यो निधिरपि पवित्रस्य महसः

पतिस्ते पूर्वेपामपि खलु गुरुणां गुरुतमः ।

त्रिलोकीमाङ्गल्यामवनितललीनेन शिरसा -

जगद्वन्द्यां देवीमुपसमिव वन्दे भगवतीम् ॥ १० ॥

अरुन्धती—अक्षरं ते ज्योतिः प्रकाश्यताम् । स त्वां पुनातु देवः
परोरजसां य एष तपति ।

जनकः—आर्यं गृष्टे ! अप्यनामयमस्याः प्रजापालकस्य मातुः ।

कञ्चुकी—(स्वगतम्) निरवशेषगतिनिष्ठुरमुपालब्धाः सः ।

(प्रकाशम् ।) राजर्षे ! अनेनैव मन्युना चिरपरित्यक्तरामभद्रदर्शनां

नार्हसि दुःखयितुमतिदुःखितां देवीम् । रामभद्रस्यापि देवदुर्योगः

कोऽपि । यत्किञ्च समन्ततः प्रवृत्तभीमत्सर्किवदन्तीकाः पौरैः न चाग्नि-

शुद्धिमनस्पर्काः प्रतिमन्तीति दारुणमनुष्ठितं देवेन ।

एष इति योजना ॥ ९ ॥ हृदयनिर्विशेषः । अन्तरङ्ग इत्यर्थः । सौरः ध्वजो यस्य

तथोक्तः । अनिर्वेदाश्च ये रमणीयाश्च, न विशते निर्वेदक्षित्तमलानिर्गेषु तथोक्तः ।

रमणीया आनन्दहेतवः । तथाविधान्दिवसान्स्मारितास्मि दिवसविषयकस्मरणवती

कुनास्मि । सर्वमेतदुपलभ्यमानं सर्वं नास्ति असत्कल्पम् । हा दुःख्यते ॥ अभि-

वादयते । प्रणामेनार्शीर्वाचयतीत्यर्थः ॥ यथेति । पूतमन्य आत्मविषयकपूतत्व-

प्रकारवृत्तानवान् । त्रिलोकीमाङ्गल्यां लोकत्रयमङ्गलहेतुभूतामुपसमिव प्रातःसंन्यादि-

देवतामिव स्थिताम् । 'अवनितललीनेन शिरसा' इत्युपलक्षणमष्टाङ्गप्रणामस्य ॥ १० ॥

अक्षरं प्रकृतिपुरुषवत्स्वरूपसमाविविभाररहितं ज्योतिः स्वयंप्रकाशं प्रकाश्यतां प्रति-

भासताम् । 'अक्षरमम्बरान्तधृते.' (ब्र. सू. १।३।१०) 'ज्योतिश्चरणाभिधानात्'

(ब्र. सू. १।१।४०) इत्याधिकरणद्वयार्थः प्रत्याभिज्ञापितः । देवः जगत्सृष्ट्या-
दिलीलावान् । रजसां रामस्तदोषजातेभ्यः परः । संवन्वसामान्ये पट्टी । 'परोरजाः'

पाठा०-१ 'राणसी' (=राजर्षिः). २ 'मङ्गल्या'. ३ 'पौरजानपदा

नाग्निशक्तिः'.

जनकः—(सरोपम् ।) आः, कोऽयमग्निनामसत्प्रसूतिपरिशोधने ?
कष्टमेवंवादिना जनेन राममद्रपरिभूता अपि पुनः परिभूयामहे ।

अरुन्धती—(निःश्वस्य ।) एवमेतत् । अग्निरग्निरिति वत्सां प्रति
लघून्यक्षराणि । सीतेत्येव पर्याप्तम् । हा, वत्से !

शिशुर्वा शिष्या वा यदसि मम तच्छिष्टतु तथा
विशुद्धेरुत्कर्षस्त्वयि तु मम भक्तिं द्रढयति ।

शिशुत्वं स्त्रैण वा भवतु ननु वन्द्यासि जंगतां

गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः ॥ ११ ॥

कौसल्या—अहो, सैमुन्मूलमंति विभ वेजणागो । (इति मूर्च्छति ।)

[अहो, समुन्मूलयन्तीव वेदनाः ।]

इति वा पाठः । रजमः पर इति विग्रहः, बाहुलगात्ममासः, वृषोदरादिवाद्यौदार्य ।
य एव तपति स त्वां पुनातु । अनेन 'अन्तस्त्वमोपदेष्टार' (म. सू. १।१।२०)
इत्यधिकरणार्थः सूचितः । परो रजनामित्यनेन 'उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः'
(छा. १।१।६) इति श्रुतिश्रोदिता । अनामयमारोम्यम् । प्रजापालकस्य मातुः
राममातुः कौसल्यायाः । इदं च साभिप्रायम् । 'अनामय'मित्यनेन एव दुःखिनी
नियश्चिर जीविष्यतीत्युपात्तम् व्यज्यते ॥ निरवशेषं निःशेषमग्निनिष्ठं अतिष्ठम् ।
अनेनैव मन्थुना 'अप्यनामयं प्रजापालकस्य मातुः' इत्यनेन व्यज्यते, न कोपेन ।
दैवस्य भवितव्यतायां दुर्योगः दुःखजननमस्माहः । यन्मिल यस्माद्धेतोः प्रवृत्ता प्रवृत्ता
मीमत्सा जुगुप्सतीत्यादिबन्ती जनश्रुतिः येषां तथोक्ताः । 'किंबन्ती जनश्रुतिः'
इत्यमरः । पौराः पुरे भवाः । तस्मादेवदुर्योगः कोऽपीति पूर्वेष्वन्वयः । अतः परा
अलम्बाः । अग्निशुद्धिं न च प्रतिवन्ति न मिथ्यवन्ति च । इति पूर्वोपादेतोः दार्ढ्यं
परित्यागात्मकं रौक्ष्यम् ॥ अग्निशुद्धिरिति च इति योजना । प्रवृत्ता इति शेषः ।
एवंवादिना अग्निशुद्धिरिति वादिना जनेन परिभूयामहे अवमन्यामहे । उपसर्गदर्शन
भवतैः कर्मणि लशरः । एतत्परिभूयामहे श्लेतत् । एवं जनसंकेतज्ञानद्वय एव ।
लघून्यक्षराणि लाघवापादश्चब्दः सीतेत्येव पर्याप्तम् । बहिरीतयोः पात्रमत्वे सम-
कक्ष्यत्वान्प्रसूत सीतायाः प्रकर्षात्सीतायाश्च एव परिपूर्ण इति भावः । शिशुरिति ।
त्वं मम शिशुर्वा शिष्यः वाऽसीति यत् उचितमिति योजना । विगुह्ये निरक्षयतायाः
उत्कर्षः अतिशयः । तथा भक्तिं अन्यादृशीं पूजनीयताप्रतिपत्तिं त्वयि मम
द्रढयति ह्येषां करोति । शिशुत्वं स्त्रैण स्त्रीत्व वा । 'स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्जनौ'
(पा. ४।१।८७) इति नञ्प्रत्ययः । भवतु स्यात्, ननु तावता वन्द्यात्वहानिः ।
जगतां वन्द्याऽपि अमिवादनोवाति । नन्वित्यवधारणे । गुणाः गुणिषु 'अहिंसा
शौचमस्तेय'मित्याहुर्जगुष्वत्सु पूजास्थानमन्वयव्यतिरेकाभ्यां पूजाप्रयोजकाः । लिङ्गं

जनकः—हन्त, किमेतत् ।

अरुन्धती—राजर्षे ! किमन्यत् ?

स राजा तत्सौख्यं स च शिशुजनस्ते च दिवसाः

स्मृतावाविर्भूतं त्वयि सुहृदि दृष्टे तदखिलम् ।

विपाके घोरेऽस्मिन्न खलु न विमूढा तव सखी

पुरंध्रीणां चित्तं कुसुमसुकुमारं हि भवति ॥ १२ ॥

जनकः—हन्त, सर्वथा नृशंसोऽसि । यश्चिरस्य दृष्टान्प्रियसुहृदः
प्रियदारानस्त्रिंश इव पश्यामि ।

स संवन्धी श्लाघ्यः प्रियसुहृदसौ तच्च हृदयं

स चानन्दः साक्षादपि च निखिलं जीवितफलम् ।

शरीरं जीवो वा यदधिकमतोऽन्यत्प्रियतरं

महाराजः श्रीमान्किमपि मम नासीदशरथः ॥ १३ ॥

जटोपधीतादिकं न पूजाप्रयोजकम् ॥ ११ ॥ वेदना दुःखानि । समुन्मूलयन्ति
मूलमुत्पादयन्ति । इति मूर्च्छति मूर्च्छामभिनयति ॥ हन्त, किमेतत्, शस्त्राभिघाता-
दिरुमन्तरा मूर्च्छा विस्मयनीयेत्यर्थः ॥ अन्यत्किम्, वक्ष्यमाणादन्यन्न किमपी-
त्यर्थः । स राजेति । 'स राजा तत्सौख्यं स च शिशुजनस्ते च दिवसाः' इति यत्त-
दखिलं सुहृदि त्वयि दृष्टे सति स्मृतावाविर्भूतं कस्याप्यंशस्य प्रतोपेण स्मृतिविषयी-
भूतम् । 'सदृशादृष्टितायाः स्मृतिवीजस्य बोधकाः' इत्युक्तेः । घोरे भयंकरे अस्मि-
न्विपाके प्रकृतसीतालागरपदैवपर्यवसाने तव सखी कौसल्या विमूढा मेति न । 'अप्य-
नामयमस्या' इत्यादिभवेद्वचनभङ्गाविष्कृतो भवन्मतरीत्या योऽस्याः कठिनचित्त-
ताप्रयुक्तमूर्च्छाभाजो वा नैलर्यः । पुरंध्रीणां चित्तं हि यस्मात्कुसुमबन्धु तस्माद्वि-
मूढा मेति न ॥ १२ ॥ एवमरुन्धत्या बोधितोऽनुतपति-हन्तेति । योऽहं चिरस्य
दृष्टान्प्रियसुहृदो दशरथस्य प्रियान्मरप्रोतिविषयान्मयि प्रीतिवृत्तान् हि
दारान् कौसल्यामस्त्रिंश इव सन्तुरिव पश्यामि अनुकर्तृकदर्शनमदृशदर्शनवानस्मि
सोऽहं सर्वप्रकारेण क्रूरोऽस्मि । हन्त अनुतप्यते । स संवन्धीत्यादि ।
श्रीमान् लक्ष्मीवान्महाराजः सार्वभौमः स दशरथः मम श्लाघ्यः संवन्धी अभूत् ।
असौ संवन्धीभूतो दशरथः प्रियसुहृदभूत् प्रतिमान् शोभनहृदयवांश्चाभूत् ।
'सुहृदुर्हृदौ मित्राभिप्रयोः' (पा. ५।१।१५०) इति 'हृदय'ञ्दम्य हृदादेशः ।
तदन्तरङ्गत्वेन प्रसिद्धं हृदयं चाभूत् । चकारेण संवन्धिसुहृत्त्वसमुच्चयः । तदिति
दशरथपरम् ; विधेयप्राधान्यात्कीवत्वम् । एव च तत् संवन्धिसुहृदूतदशरथः हृदयं
चाभूदिति वा । स पूर्वोक्तयाराभा दशरथः साक्षाद्वन्देनानन्दहेता-

कष्टमियमेव सा कौसल्या,—

यदस्याः पत्युर्वा रहसि परमन्त्रायितनमू-

दभूवं दम्पत्योः पृथग्गहमुपालम्भविषयः ।

प्रसादं कोपे वा तदनु मदधीनो विधिरभू-

दलं वा तत्समृत्वा दहति यदवस्कन्ध हृदयम् ॥ १४ ॥

अलन्वती—हा कष्टम् । अतिचिरनिरुद्धनिःश्वासनिष्पन्दं हृदय-
मस्याः ।

जनकः—हा प्रियसति ।। (इति रमणद्वन्द्वेन सिद्धिः ।)

कञ्चुकी—

मुहुरिदं प्रकटय्य सुखप्रदां

प्रथममेकरसामनुकूलताम् ।

पुनरकाण्डविवर्तनदारुणः

परिक्षिप्तविधिर्मनसो रुजम् ॥ १५ ॥

यान्मन्त्रादोषो व्यापत्तः । सामानुष्य इत्यर्थः । निश्चितं जीवनफलमपि च
दमनानमविहय जीवनप्रयोजनं च । चरार पूर्वसमुच्चायकः । शरीरमभूत् 'दुर्लभो
मानुषो वेह' इत्युक्त्वा शरीरं चाभूत्, यत्परमसाधनत्वान् । जीवो वाऽभूत् जीवधा-
भूत् । तस्य हि ज्ञानानन्दमयत्वात्प्रेमास्पदत्वम् । अतो जीवादधिना तन्मात्रत्वात्प्रा-
णान्मनोदधिर्ज्ञानानन्दमयत्वेन च प्रकटय्य प्रियतरं प्रियो जीवः प्रियतरं तत्र तथा-
विधेः यत्परं तन्न तदभूत्, यत एव तत् किं नाभूत् ? परमप्यभूदित्यर्थः । लोके
सर्वथागुह्यदावीना तत्तन्मात्रत्वमस्य तु सर्वदा सन्धिः इत्यस्मिन् भावः ॥ १३ ॥
सदस्यः इति । भस्या वा पत्युर्दशरथस्य वा यत्परमन्त्रायितनमभूदिति श्लाभापन-
विचारो वा ज्ञातः । आचारनिन्ताऽनर्वाहः च । तन्नाह दम्पत्योर्न्यायपत्न्यो पृथ-
गुपालम्भविषयोऽभूत् परस्परपरिहारेण परस्परविषये 'अयमेवमुक्तवान्, अयमेव
वृत्तवान्, इयमेवमुत्तवती, इयमेव वृत्तवती' इत्यादिपरस्परापराचर्यमपाननासम् ।
'परमहितमभूत्' इति पाठोऽपि दृश्यते । प्रत्ययः कहरपादनापेक्षमिति तदर्थः ।
शेषः पूरकः । तदनु उपायमात्रेण प्रमाणानुष्ठानं योषानुष्ठानं वा मदधीनमभूदिति
लार्थः । इष्ट्वाऽलम्, तन्मरणेन सात्यं नास्तीत्यर्थः । यद्धृदयमवस्कन्धायाम्य
दहति भस्मीकरोति । तत्समृत्वाऽत्र बोधप्रसादयोरन्यविषयत्वं च पाठद्वये प्रमाद्वि-
वक्षितम् । तत्र हि परस्परेत्युक्तिर्यद्वयार्थाः ॥ १४ ॥ निरुद्धा संचाररहिता
श्वासाः प्राणवायवो यस्मिन् तथोक्तं निष्पन्दं च ॥ मुहुरिति । विधिः प्रथममादी
मुहुरिदं मित्रमित्रं सुखप्रदामेकरसामनुकूलतां योगक्षेमहेतुभूतां प्रत्य-
क्ष-

पाठा०-१ 'परम कृषितमभूत्'. २ 'निष्पन्द' ३ 'सुखप्रद'. ४ 'विधि-
रहो विक्षिप्तमनोऽपि'.

कौसल्या—(आश्रय ।) हा, वच्छे जाणह ! कहिं सि ? सुमरामि
दे नवविवाहलच्छीपरिगहेकमंगलं संकुलमुद्धमुहपुंडरीभं आरुहंतकौ-
मुदीचंदसुंदरं । एहि मे पुणो वि जादे ! उज्जोएहि उच्छंगं । सव्वदा
महाराज एवं भणादि—एसा रहुउलमहत्तराणं वहु अम्हाणं दु जण-
असुदा दुहिदेव्व । [हा, वत्से जानकि ! कुत्रासि ? स्मरामि ते नवविवाहल-
क्ष्मीपरिग्रहेकमङ्गलं संकुलमुग्धमुखपुण्डरीकमारुहल्लौमुदीचन्द्रसुन्दरम् । एहि
मे पुनरपि जाते ! उद्द्योतयोल्लङ्घम् । सर्वदा महाराज एवं भणति—एषा रघु-
कुलमहत्तराणां वधूरस्माकं तु जनकसुता दुहितैव ।]

कञ्चुकी—यथाह देवी,—

पञ्चप्रसूतेरपि तस्य राज्ञः

प्रियो विशेषेण सुबाहुशत्रुः ।

वधूचतुष्केऽपि तथैव नान्या

प्रिया तनूजास्य यथैव सीता ॥ १६ ॥

जनकः—हा प्रियसख महाराज दशरथ ! एवमसि सर्वप्रकार-
हृदयंगमः । कथं विस्मर्यसे ?

प्रकाशयित्वा पुनरनन्तरमकाण्डेन निर्निमितेन विवर्तनेन व्यत्यस्तपरिपाकेन दारुणः
सन् क्रूरः सन्मनसो रुजं हृदयपीडां परिशिनिष्टि परिशिष्टां करोति । अकाण्डनिवर्त-
नेन दारुणोऽकाण्डनिवृत्तो भूत्वेऽप्याहुः । सुहृदपि त्यक्त्वा गतश्चेन्मनःपीडां
करोतीति साम्प्रम् ॥ १५ ॥ नवविवाहलक्ष्म्याः परिग्रहेण एकं मुख्यं मङ्गलं यस्य
तथोक्तम् । कौमुद्यां कृतिकापौर्णमास्यां भवश्चन्द्रः कौमुदीचन्द्रः । आरोहन्ती प्रादु-
र्भवन्ती या कौमुदी चन्द्रचन्द्रिका तद्वत्सुन्दरमर्हं यस्यास्तथोक्तम् । उत्सङ्गमङ्ग-
मुक्षोत्तय उपवेशेन प्रकाशय । सर्वदा सर्वस्मिन्काले महाराजो दशरथः । एषा सीता
रघुकुले महत्तरा ये मनुप्रसूतयस्तेषां वधूः क्षुधा । जनकसुता सीता, अस्माकं तु मम
तु दुहितैव मदभिप्रायेण दुहितैवेत्येवं भणति ॥ देवी कौसल्या यथाह तथैवेति शेषः ।
पञ्चप्रसूतेरिति । पञ्च प्रसूतयः पुत्राः यस्य तथोक्तस्यापि । तस्य राज्ञः पञ्चि-
रथस्य सुबाहुशत्रुः रामः विशेषेण प्रिय इष्टः । पञ्च प्रसूतयो यस्मिन् वृन्दे इति
वा विग्रहः । निर्धारणे पष्टी । 'तृतीयादिषु मापितपुंस्कं पुंवद्बालवस्य' (पा. ७।१।७४)
इति पाक्षिकः पुंवद्भावः । पञ्चानां मध्ये रामः प्रिय इत्यर्थः । रामादयश्चत्वारः
शान्ता चेति पञ्च । वधूचतुष्केऽपि सीतादिष्वपाचतुष्टयेऽपि अस्य जनकस्य
तनूजा सीता यथा तस्य राज्ञो दशरथस्य प्रिया तथा अन्या ऊर्मिलाप्रभृतिः राज्ञः

पाठा०-१ 'मंडणं पङ्कुरंतमुद्धविहसिदं'. २ 'यथा हि शान्ता'.
३ 'तथैव'.

कन्यायाः किल पूजयन्ति पितरो जामातुरासं जनं
संबन्धे विपरीतमेव तदभूदाराधनं ते मयि ।

त्वं कालेन तथाविधोऽप्यपहृतः संबन्धबीजं च त-

द्वोरेऽस्मिन्मम जीवलोकनरके पापस्य धिग्जीवितम् ॥ १७ ॥

कौसल्या—आदे! जाणइ, किं करोमि? दिढवज्जलेपडिवद्ध-
णिच्चलं हृदजीविदं मं मंदमादणीं ण पडिच्चअदि । [जाते जानकि! किं
करोमि? दढवज्जलेपप्रतिबन्धनिश्चलं हृतजीवितं मां मन्दभागिनीं न परित्य-
जति ।]

अरुन्धती—आश्वसिहि राज्ञि! चाप्यविश्रामोऽप्यन्तरेषु कर्तव्य
एव । अन्यच्च किं न सरसि यदयोचदृष्यशृङ्गाश्रमे युष्माकं कुलगुरु-
भविताभ्यं तथेत्युपजातमेव, किंतु कल्याणोदकं मविप्यतीति ?

कौसल्या—कुदो अदिकंदमणोरहाए मह एदं । [कुतोऽस्तिमान्त-
मनोरथाया ममैवम् ।]

प्रिया न । 'मस्य तनूजा सीता' इत्यनेन सीताया एव जनवामिसधिता तनूजास्य
नान्यासामिति व्यज्यते । बधूचतुष्केऽपीति निर्धारणे सप्तमीदर्शनात् ॥ १६ ॥ सर्व-
प्रकारैर्धर्मः हृदयंगमः । कन्याया इति । संबन्धे कन्यावरसंबन्धे । कन्यायाः
पितरो जनन्यः जननाथ जामातुर्यस्थासं संनिहितबन्धुं जनं पूजयन्ति तिल
संभावयन्तीति प्रसिद्धम् । तदाराधनं पूजनं ते मयि विपरीतगभूत् । स्वकर्तृम-
द्विषयपूजनं सन् प्रतिलोमं जातमित्यर्थः । तथाविधोऽपि त्वं कालेनापहृतः मया
पूज्यमानं भवन्तं द्रष्टुं श्याप्य तावद्वाग्यामावेऽपि केवलं वा भवन्तं द्रष्टुं मदीय-
वैवदुर्विपाको नाक्षम्यतेति भावः । संबन्धबीजं सीता चापहृतं निष्पिपरिणामः ।
पूर्वोक्तयोरभावेऽपि तादृशभवदमिमता सीतापि दैवेन नाक्षम्यतेति भावः । घोरं
भयनं शम्भिलेखविभवदुदुःखभाजने जीवलोकविले पापस्य पूजननिषर्गादिहेतु-
भूतदुरितप्रचुरस्य मम जीवितं प्राणधारणं धिक् । तत्कर्मिणा निन्देत्यर्थः ।
अश्रेयानां भवत्पूजाभावेऽपि यत्र तत्रमो व्येकान्तरे तत्र गमनस्यापि मदीयजी-
वनमोनिदुरितप्रतिबन्धनमिति भावः ॥ १७ ॥ दृढेन वज्रलेपेन बन्धवद्रव्यलेपेन यः
प्रतिबन्धो विष्टेयानुत्पादस्तेन निश्चलं हृतजीवितं निन्द्यजीवितम् ॥ आश्वसिहि
गाथास दुःखलघूकरणं प्रागुहि । चापस्य दुःखाश्रुणं विधामो विष्टेदोऽपि ।
'अपि'शब्देन चाप्यादिकं समुचीयते । अन्तरेषु मध्ये मध्ये । अन्यच्च चाप्यविश्रामा-
दन्वदपि । यत्तुल्यगुण्यसिष्ठः अवोचत्तत्र सरसि किम्? भवितव्यं तथेति
परित्यागरूपेण भवनमपरिहार्यमिति हेतोः । उपजातमापाततो जातम्, न त्यक्त-
तत्ताथेत्यर्थः । कन्याणोदकं मङ्गलवर्षवसायि मविप्यतीति यदयो वत्तत्र सरसि किम्?

अरुन्धती—तत्किं मन्यसे राजपति ! मृषोद्यं तदिति ! न हीदं क्षत्रिये मन्तव्यम् ।

आविर्भूतज्योतिषां ब्राह्मणानां

ये व्याहारास्तेषु मा संशयोऽभूत् ।

भद्रा ह्येषां वाचि लक्ष्मीर्निपक्ता

नैते वाचं विप्रुतार्था वदन्ति ॥ १८ ॥

(नेपथ्ये बलकलः सर्वे आकर्णयन्ति ।)

जनकः—अये, अद्य सखु शिष्टानध्ययन इत्यस्वलितं खेलतां बहूनां कोलाहलः ।

कौसल्या—सुलहसोपसं दौणि बालचणं होदि । (निरूप्य) अम्महे, एदाणं मज्जे को एसो रामभद्रस्स कौमारलच्छीसावट्टम्भेहिं सुद्धललि-
देहिं अंगेहिं दारणो अम्हाणं लोअणे पीअलावेदि ! [सुलभसौख्यमि-
दानीं बालत्वं भवति । अहो, एतेषां मध्ये क पुत्र रामभद्रस्य कौमारलक्ष्मी-
सावट्टम्भमुग्धललितैरङ्गैर्दार्कोऽस्माकं लोचने दीतलयति ?]

अरुन्धती—(खगतम् । सहर्षोत्कण्ठम् ।) इदं नाम भागीरथीनिवे-
दितं रहस्यकर्णामृतम् । न त्वेवं विद्मः कतरोऽयमायुन्मसोः कुशलवयो-
रिति । (प्रकाशम्)

अतिक्रान्तमनोरथाया असंभाव्यामिलापविषयायाः ॥ मृषोद्यमिति मिथ्यावचनमिति ।
आविर्भूतैति । आनिर्भूतज्योतिषां परज्योतिर्विषयराशरोक्षदानवतां ब्राह्मणानां
विप्राणां ये व्याहारा उक्तयस्तेषु संशयः ग्रामाभ्यसंदेहो मा भूत् नोत्पत्तुमर्हः । हि
यस्मादेषां ब्राह्मणानां वाचि भद्रा मङ्गलरूरी लक्ष्मीः अर्थोपधाय स्थापितायः । निपक्ता
नित्यसन्निती भवति । एते आविर्भूतज्योतिषो ब्राह्मणाः विप्रुतार्थामसदर्थो वाचमेवामपि
गिरं न वदन्ति नोच्चारयन्ति । पूर्वत्र बहुवचनं तदीयसर्ववाचामपि ग्रामाभ्यधोष-
नार्पम्, अत्रैकवचनं तु तदीयवर्द्धिद्वयोऽप्यग्रामाभ्यं नेति धोषनार्पमिती द्रष्ट-
व्यम् । अत्र श्लोके 'सखुमेव नितवना पुनन्त्ये यथ धीरा मनसा वाचनकन । भद्रा
रासायः सारयानि जानते भद्रेषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि ॥' (प्र. सं. ८।१।२१)
इति धृतिः स्फोरिता ॥ १८ ॥ शिष्टागमनप्रयुक्ताभ्ययनाभासः शिष्टानध्ययनः ॥
सुलभं सौख्यं यस्मिन्मृषोद्यम् । अनेन 'वृद्धो जनो दुःखगतानि भुङ्क्ते' इत्युपवार्धर-
निन्द्रा व्यज्यते । रामभद्रस्य कौमारलक्ष्म्या चन्द्रदाहादवतीरामसंसारस्य नोऽय-
मवट्टम्भः आलम्भनं तरसहितैः । 'लक्ष्मी'पदेन सौमवस्य स्पृष्टपीदत्यं व्यज्यते । संव-

पाठा०—१ 'राजपुत्रि'. २ 'निपक्ता'. ३ 'कलकलः'. ४ 'दाय'.

टिप्प०—१ 'शिष्टागमनेऽन्यथायः' इति वचनाभ्यनवशीनामागमनहेतुश्लोऽप्यनप्यादो
बहूनां पठनराहित्यम् इति भावः ।

कुवलयदलस्निग्धस्थामः शिखण्डकमण्डनो

वटुपरिपदं पुण्यश्रीकः श्रियैव सभाजयन् ।

पुनरपि शिशुर्भूत्वा वत्सः स मे रघुनन्दनो

इदिति कुरुते दृष्टः कोऽयं दृशोरमृताञ्जनम् ॥ १९ ॥

कञ्चुकी—नून क्षत्रियव्रह्मचारी दारकोऽयमिति मन्ये ।

जनकः—एवमेतत् । अस्य हि,—

चूडाचुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूणीद्वयं पृष्ठतो

भस्मस्तोकपवित्रलाञ्छनमुरो धत्ते त्वचं रौरवीन् ।

मौर्व्या मेखलया नियन्त्रितमधो वासश्च माजिष्ठकं

पाणौ कार्मुकमक्षसूत्रचलयं दण्डोऽपरः पैप्पलः ॥ २० ॥

भगवत्यरुन्धति ! किमित्युत्प्रेक्षसे कुतस्त्योऽयमिति ।

अरुन्धती—अथैव वयमागता ।

न्यदाब्दत्वात्सापेभवेऽपि समास । सुगन्धलितै मुन्दरमुद्रमारै ॥ इमे इष्टागमा-
त्प्रीति । उत्कण्ठा आकारादिविषयामिलाप । भागीरथीनिवेदिन गङ्गाया कथित रहस्य
गूढ यस्मिन्मयोरमृतयद्गोमयम् । तदिदं नामायुष्मतो कुशलव्ययोर्मध्ये कतरोऽयमिति
कुश इति वा एव इति वा न विप्र न जानामि । 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा १।२।५५)
इत्येकत्रे बहुवचनम् । कुत्रलयेति । शिखण्डकमण्डनं काकपक्षधरो बटुना
शङ्खचारिणा परिपदं सद धिया काम्सा सभाजयन्मलंजुर्वन् । अमृतावनम
मृतमयमचन शीतलवादिभि तद्धि रमणीयमिति कविसमयप्रसिद्धि ॥ १९ ॥
मन्ये अनुमिनोमि । एतद्भवता सभाजयमानमेवमस्तुभूतम् । चूडाचुम्बितेति ।
चूडाचुम्बितानि सपुष्पाग्राणि कङ्कपत्राणि दण्डपक्षा यस्मिन्स्तोत्रम् । पृष्ठ-
तोऽमितं पृष्ठे, द्वयोर्भागयोरित्यर्थः । भस्ममयं स्तोत्रमपि पवित्रं पावनं लाञ्छनं
पुण्ड्रं यस्य स तथात्तम् । उत्तरं रौरवीं ऐषेयीं त्वचं धत्ते । मौर्व्यात्मकरजनया
नियन्त्रिता माजिष्ठं मणिष्ठरक्षं वासं अधः परगोऽपस्तात् । क्षत्रियव्रह्मचारिणा

पाठा०-१ 'तथा हि'.

टिप्प०-१ शिखण्डकं नागपक्षं कर्णयोरुपरि केशपाशं क्षत्रियाणां पञ्चदशान्दं
यावदिति प्रसिद्धिः, 'भगवत्पुत्रो यस्तु मुद्रकर्मविज्ञारदः । कनयोऽश्ववर्धं काक-
पक्षधरं रघुन' इत्युक्ते ।

२ चर्मोक्तं राज-वेद्यं पारस्करेण-रौरवं राज-यसं इत्यादिना ।

३ 'क्षत्रियस्य तु मौर्वी जघा' इति मनु ।

४ 'कापासं माजिष्ठं क्षीमं क्षत्रियस्य' इति बसिष्ठः ।

५ 'नाक्षत्रो वैश्वपालाशी क्षत्रियो वरुणादिरो । पैप्पलोदुम्बरो वैश्योऽरुनेन
सिरोवोऽथ ।

जनकः—आर्यं गृष्टे । अतिकौतुकं वर्तते । तद्गवन्तं वल्मीकिमेव
गत्वा पृच्छ । इमं च दारकं ब्रूहि वत्स ! केऽप्येते प्रवयसस्त्वां दिदृक्षव इति ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

कौसल्या—किं मण्येष एव भणितो आगमिष्यति वा न वेति ?
[किं मण्येष एव भणित आगमिष्यति वा न वेति ?]

जनकः—भिद्यते वा सद्ब्रूतमीदृशस्य निर्माणस्य ।

कौसल्या—(निरूप्य) कहं सविण्माणिसमिदगिद्विवअणो विस-
ज्जिदासेसतरिसदारओ इतोहिमुहं अवसरिदो एव स वच्छो ! [कथं
सविनपंनिशमितगृष्टियचनो विसज्जितारोपसदृशदारक इतोऽभिमुखमपसरित
एव स वत्स !]

जनकः—(चिर निर्वर्ण्य) भोः, किमप्येतत्,—

महिन्नामेतस्मिन्विनयशिशिरो माग्ध्यमसृणो

विदग्धैर्निर्ग्राह्यो न पुनरपिदग्धैरतिशयः ।

मनो मे संमोहस्थिरमपि हरत्येव बलया-

नयोधातुं यद्वत्परिलघुरयस्कान्तशकलः ॥ २१ ॥

मेखलेत्युक्तं 'माञ्जिष्ठं राजन्यस्य' इति च । पाणौ कार्मुकं धनुर्दण्डमूलकं जपमालि-
कार्यलयम् । अस्तीति शेषः 'अपरे पैप्पलः' इति पाठे अपरे पाणौ अधस्तदण्डः ।
'अपरपैप्पलः' इति पाठे धनुर्दण्डादपरः, अन्य इत्यर्थः ॥ २० ॥ इतस्तः कस्मा-
द्भवः ॥ अतिशयितं कौतुकं विशिष्टवस्तुजिज्ञासोत्कण्ठम् । प्रवयगो वृद्धाः । दिदृक्षवः
द्रष्टुमिच्छवः । यदाज्ञापयतीत्यत्र तदनुतिष्ठामीति शेषः । एवं भणितः प्रवयसस्त्वां
दिदृक्षव इत्युक्तः सन् आगमिष्यति किमिति मण्येषे ? किं संदिग्धे ॥ ईदृशस्य लोको-
त्तरस्य निर्माणस्याकारस्य । निर्मायते तन्निर्माणम् । कर्मणि ल्युट् । 'इल्लुल्युटो बहुलम्'
(पा. १।१।११३) इत्युक्तेः । सद्ब्रूतंसदाचारो भिद्यते वा । छिन्नं भवति किमित्यर्थः ।
'कर्मवत्तर्मगा-' (पा. १।१।८७) इति यगात्मनेपदे ॥ शनिर्य निशमितं श्रुतं
एद्विवचनं येन तयोक्तः ॥ एतद्रक्ष्यमानं किमपि अपूर्वमित्यर्थः । तदाह—
महिन्नामिज्ञादि । विनयेन ज्ञानरूपाद्विद्वन्निधौ स्वनिर्द्वयपर्यवसायवस्थानेन
शिशिरः शीतलः । माग्ध्यं बाल्येन मरणः पौरुषरहितः विदग्धैः मूर्ख-
दर्शिभिर्निर्ग्राह्यो निर्णयः । अविदग्धैः पुनर्न ग्राह्यो निर्णयमशक्यः एतन्मिन्महिम्ना-

पाठा०-१ 'वालकं'. २ शिशुतामाग्ध्यमसृणो'.

टिप्प०—अत्र साम्प्रभावे भवभूतेरेव श्लो०—'व्यतिषजति यदार्थानाम्भरः बोद्धे
देष्टुं यत्तु बहिरुपाधीन्मीतयः संभवन्ते । विकसति हि वनद्रव्योदये पुण्डरीके द्रवति
च हिमरश्मानुद्गते चन्द्रकाशतः ॥' (माटली १।२७) इति ।

लवः—(प्रविश्य ।) अविज्ञातवयः क्रमौचित्यात्पूज्यान्पि सतः कथ-
मभिवादयिष्ये ? (विचिन्त्य ।) अयं पुनरविरुद्धः प्रकार इति वृद्धेभ्यः
श्रूयते । (सविनयमुपसृत्य ।) एष वो लवस्य क्षिरसा प्रणामपर्यायः ।

अरुन्धतीजनकौ—कल्याणिन् ! आयुष्मान्भूयाः ।

कौसल्या—जाद ! चिरं जीव । [जात ! चिरं जीव ।]

अरुन्धती—एहि वत्स ! (लवमुत्तरे गृहीत्वा । आरमगतम् ।) दिष्ट्या
न केवलमुत्सङ्गश्चिरान्मनोरथोऽपि मे पूरितः ।

कौसल्या—जाद ! इदो विं दाव षड्हि । (उत्तरे गृहीत्वा ।)
अग्गहे, ण केवलं वरविप्पट्टकंदोट्टमंसङ्गज्जलेण देहबंधणेण कवलिदार-
विंदकेसरकसाअकंठफलहंसघोसघग्घराणुणादिणा सरेण अ रामभहं
अणुसरेदि । णं कठोरकमलगन्धप्पम्मलसरीरप्पत्तो वि तारिसो एव्व ।
जाद ! पेत्तामि दे मुहपुंडरीजं । (उपसृज्य च निरूप्य सत्पाप्माकृतम् ।)
राएसि ! किं ण पेत्तासि णिउणं णिरूपज्जंतो वच्छाप मे बहूए मुहचंदेण
वि संयददि एव्व ? [जात ! इतोऽपि तावदेहि । अहो न केवलं वरविप्पट्ट-
कुचलपमांसलोडनलेन देहयन्धनेन कवलिदारविन्दकेसरकपाथकण्ठकलहंस-
घोसघग्घरानुनादिना स्मरेण च रामभद्रमनुसरति । ननु कठोरकमलगन्धप्पम्मल-
शरीरस्पर्शोऽपि तादृश एव । जात ! पश्यामि ते मुहपुण्डरीकम् । राजपे ! किं न
पश्यति निपुणं निरूप्यमाणे वत्साया मे बभूव मुहचन्द्रेणपि संवदत्येव ?]

मतिशयः एवमिष्टप्रदृष्टानतेजःप्रदृतिगुणादिमाहारम्यानामुरकर्षः । संमोहेन मूर्च्छया
क्षिरमपि पाण्डुवत्तिथान्दमपि मे मनश्चितं परिलभुरपः अयस्कान्ततकलः अय-
स्कान्तलण्डः अयोधातुं यद्रोहोपिण्डमिव हरति कथंति । अत्र 'विनयशिशिरो
मौग्ध्यमसृण' इत्याभ्यां सल्लिङ्गहिमोषष्टम्भेन ज्योत्स्नोभवतां सूर्यतेजसां सादृश्यं
न्यज्यते ॥ २१ ॥ क्रमः यत्कायवानुपूर्व्यं वयः स्वाविरादिकं वयःक्रमस्तस्यौचित्यं
प्रसतां ज्ञातं च तद्वयः क्रमौचित्यं तस्याभावः अज्ञातवयः नमौचित्यम् । अर्थाभावे
अव्ययीभावः । 'अकस्म्या' इति प्रतिषेधादस्मावोः । तथा च वयः नमौचित्यज्ञा-
नाभावादित्यर्थः । वधमग्निशदधिष्ये केन कथंरूपप्रसारेण नमस्सरीर्यो ? अविद्वद्वः
अविपरीतः । प्रसारेऽनुष्ठानविशेषः । सामान्यवृद्धमिषयस्त्रयणामस्तरणस्य इति
भावः । 'सभायां प्रत्येकं न नमस्तुर्यान्' इति गौतमस्मरणमिदामिप्रेतम् ॥ उत्सर्जे
अह्ने ॥ दिष्ट्येत्यनन्दे । उत्सर्जः केवलं न पूरितः, क्रितु मनोरथोऽपि पूरित इत्यर्थः ॥
जातेति संबोधनम् । 'विपट्ट'मिति विस्तृतवाचकम् । 'कन्दोट्ट'शब्दः कुचलयवाची ।
घग्घरश्च कांस्यघ्ननिस्तदनुकरणं तथाविधेन । अनुसरति अनुकरोति । कठोरस्य

जनकः—पश्यामि सखि ! पश्यामि ।

कौसल्या—अम्महे, उन्मत्तीमूढं विज मे हिअअं कुदोमुहं विलवदि । [अहो, उन्मत्तीमूढमिव मे हृदयं कुतोमुखं विलपति ।]

जनकः—

वत्सायाश्च रघूद्वहस्य च शिशावस्मिन्नभिव्यज्यते

‘संवृत्तिः प्रतिविम्बितेव निखिला सैवाकृतिः सा द्युतिः ।

सा वाणी विनयः स एव सहजः पुण्यानुभावोऽप्यसौ ।

हा हा देवि ! किमुत्पथैर्मम मनः पारिप्लवं धावति ॥ २२ ॥

कौसल्या—जाद ! अत्थि दे मादा, सुमरसि वा तादं ! [जात ! अत्थि ते माता, स्मरसि वा सातम् ?]

लवः—नहि ।

कौसल्या—तदो कस्स तुमं ? [वतः कस्य त्वम् ?]

लवः—भगवतः सुगृहीतनामधेयस्य बाल्मीकेः ।

कौसल्या—अयि जाद ! कहिदव्वं कहेहि । [अयि जात ! कथितव्यं कथय ।]

लवः—एतावदेव जानामि ।

समग्रस्य कमलस्य गर्भवदान्तरपञ्चवत्पद्मलः स्फूटितः तादृश एव रामभद्रपद्मसदृश एव । सुषुक्मधराधोदेशम् । निपुणं निरूप्यमाणः हेतुमिः पटुतरं विचार्यमाणः अयमिति शेषः । मुखं चन्द्रेण संबदत्वेव । सीतामुखचन्द्रेति रसगिरिसादृश्यप्रमाण-विषयो भवति ॥ पश्यामि सखि ! पश्यामीति आदरादिरक्तिः ॥ उन्मत्तीभूतमिव विभ्रान्तमिव मुतोमुखम् । यत्र क्वपि असंभाव्यविषये लभमिति यावत् । विरूपति परिवेद्यति । ‘विमलते’ इति च पाठः ॥ घस्माया इति । अस्मिन् शिर्षा लये पराधायाः सीताया रघूद्वहस्य रामचन्द्रस्य च संगतिः संरक्तः । संबन्ध इत्यर्थः । प्रतिनि-
धित्वेन निव्यज्यते अभिव्यज्यते भवति । दर्पसाद्री निम्बवद्दृश्येन दृश्यते । निखिला
पृष्ठा आकृतिरयवस्थानाग्रेषः नैव सीतारघूद्वहसंबन्धिन्येन द्युतिर्नार यं तयोरेव
संबन्धिनी । वाणी लवस्य यावत् सा तयोरेव संबन्धिनी । विनयः प्रथमः स एव
सहजः स्वाभाविकः । पुण्यानुभावो पावनधानी अनुभावः समीचीनव्यवसायः ।
अगौ सीतारघूद्वहसंबन्धेन । अदूरविप्रवृत्त्याच्योऽदःशब्दः । ‘अनुभावः प्रभावे
च रातां च मतिनिधये’ इत्यमरः । देवि सीते ! मन मनः पारिप्लवं सार चयत्तं
सार उत्पथैरमार्गैः धावति अनवस्थितं भवति । हा हा, दुःख्यत इत्यर्थः । देवी-
रूपेण देवभूदंगतायास्तव कथमिदं संगच्छत इति व्यज्यते । अत एव दुःखपथैरित्यु-

(नेपथ्ये ।)

भो भोः सैनिकाः । एष खलु कुमारश्चन्द्रकेतुराज्ञापयति न केनचिदा-
श्रमाभ्यर्णभूमय आक्रमितव्या इति ।

अरुन्धतीजनकौ—अये, मेध्याश्वरसाप्रसन्नादुपागतो वत्सश्चन्द्र-
केतुर्द्रष्टव्य इत्यहो सुदिवसः ।

कौसल्या—वच्छलवस्त्रणस्स पुत्रो आपवेदिति अमियाविंदुसुंद-
राहं अक्षराहं सुणीअदि । [वत्सलक्ष्मणस्य पुत्रक. आज्ञापयतीत्यमृत-
विन्दुसुन्दराण्यक्षराणि श्रूयन्ते ।]

लवः—आर्य ! क एष चन्द्रकेतुर्नोम ?

जनकः—जानासि रामलक्ष्मणौ दशरथी !

लवः—एतावेन रामायणकथापुरुरौ ।

जनकः—अथ किम् ।

लवः—तत्कथं न जानामि ?

जनकः—तस्मै लक्ष्मणस्यपमात्मजश्चन्द्रकेतुः ।

लवः—ऊर्मिलायाः पुत्रस्तर्हि मैथिलस्य राजर्षेर्दाहित्रः ।

अरुन्धती—आविष्टुतं कथाप्रावीण्यं वत्सेन ।

जनकः— विचिन्त्य ।) यदि त्वमीदृशः कथायामभिज्ञस्तद्वृद्धिं ताव-
त्प्रेष्यामस्तेषां दशरथस्य पुत्राणां कियन्ति किनामधेयान्यपत्नानि केषु
दारेषु प्रसूतानि ?

कम् ॥ अत्र च 'नक्षत्रपूरब्धु पयाम्-' (पा ५४।१०८) इति समासान्त ॥ १२ ॥
कस्य त्वम् ? कस्माज्जात इत्यर्थः । सुगृहीतं तु प्रतिपादितं नामधेयं यस्य तथोक्तस्य
वाग्भीतिरेन्द्रस्याज्जात ॥ सैनिका सेनासमवायिनः । अभ्यर्णभूमय समीपवेष्टा ।
ता नाशमित्यया न केनापि शृष्टव्या इति । आज्ञापयतीत्यर्थः ॥ मेध्याश्वस्य
यज्ञाज्ञाश्वस्य प्रसन्नादवदमानुरोद्धम्यत्वादेतो द्रष्टव्य इति सुदिवसः । चन्द्रकेतुर्दश-
नाच्छोभनदिवसोऽयं विस्मयनीय इत्यर्थः ॥ अमृतविन्दुसुन्दराण्यक्षराणि मुधापृषत
इव भोग्या वर्णा ॥ दशरथी दशरथपुत्रो जानासि विमिति काष्ठा योजनीयम् ॥
रामायणकथायां रामायणनाम्नववाक्यप्रवन्धस्य पुरुरौ प्रतिपाद्यौ ॥ अथ विमिल-
ज्ञीरारे ॥ तर्हि ऊर्मिलापुत्रत्वे मैथिलस्य मिथिलाधिपते आविष्टुतं प्रकाशितम् ।
वत्सेन एवेन ॥ कथायामभिज्ञं तत्प्रतिपाद्यार्थज्ञानवान् । किंप्रामधेयान्तीत्यारभ्य केषु
प्रसूतानीत्यन्तस्य ब्रूहीत्यनेनान्वयः । पदवाम । अस्मज्ज्ञातविषयनत्यद्वचनं शृणुम

लवः—नायं कथाविभागोऽस्माभिरन्येन वा श्रुतपूर्वः ।

जनकः—किं न प्रणीतः कविना ?

लवः—प्रणीतो न प्रकाशितः । तस्यैव कोऽप्येकदेशः प्रबन्धान्तरेण रसवानभिनेयार्थः कृतः । तं च स्वहस्तलिखितं मुनिर्भगवान्व्यसृज-
द्भगवतो भरतस्य तौर्यत्रिकसूत्रधारस्य ।

जनकः—किमर्थम् ?

लवः—स किल भगवान्भरतस्तमप्सरोगिः प्रयोजयिष्यतीति ।

जनकः—सर्वमिदमाकृततरमस्माकम् ।

लवः—महती पुनस्तस्मिन्भगवतो बाह्मीकेरास्या । यतः केषांचि-
दन्तेवासिनां हस्तेन तत्पुस्तकं भरताश्रमं प्रति प्रेषितम् । तेषामनुयात्रि-
कश्चापपाणिः प्रमादच्छेदनार्थमसज्जाता प्रेषितः ।

कौसल्या—आह ! आदावि दे अत्थि ? [आह ! आतापि तेऽस्ति ?]

लवः—अस्त्यार्यः कुशो नाम ।

कौसल्या—जेट्ठोत्ति भणिदं होदि । [ज्येष्ठ इति भणितं भवति ।]

लवः—एवमेतत् । प्रसवानुक्रमेण स किल ज्यायान् ।

जनकः—किं यमावायुप्मन्तौ ?

इत्यर्थः ॥ कथाविभागः कथैकदेशः प्रणीतः किं न प्रबन्धः किं नोक्तः किमिति वा न प्रका-
शितः न श्रावितो नाध्यापितश्च ॥ तस्य रामायणस्य कोऽपि अनिर्धारितः एकदेशोऽश्नः ।
त च सप्तमे वक्ष्यमाणान्तर्नाटकार्थक इति ज्ञेयम् । प्रबन्धान्तरेण ध्रान्यप्रबन्धाति-
रिक्तद्वयप्रबन्धरूपकरूपेण वा रसवान् करुणाद्भुतरसप्रतिपादकः सर्वाकर्णनादितर-
रसप्रतिपादकः अग्निनेवः सञ्ज्ञादिकादिचतुर्विधाभिनयप्रकादयोऽर्थः अभिधेयः यस्य
तथोक्तः कृतः । मुनिर्वाल्मीकिः । तौर्यत्रिकसूत्रधारस्य मृत्तगीतवादित्रशास्त्राचार्यस्य
भरतस्य भावरागतालशास्त्राचार्यत्वमूलकृतदादशरूपद्वितभरतनामकस्य तं प्रबन्धं
अप्सरोगेभिः प्रयोजयकर्तृभिः । प्रयोजयिष्यतीत्येतदर्थम् ॥ सर्वमिदं प्रणीतस्याप्रकाशनं
प्रबन्धान्तरेण करणं भरतं प्रति प्रेषणं चाकृततरं गूढार्थकम् ॥ आस्था आवश्यकत्व-
प्रकारकेन्द्रा । अनुयात्रिकोऽनुचरः प्रमादस्थानवधानप्रसक्तप्रतीतस्य च्छेदनार्थं निरु-
द्यर्थमसज्जाता मत्सहजः ॥ आर्यः पूज्यो ज्येष्ठ इति भणितं भवति अग्रज इति ध्वनितं
भवति ॥ प्रसवानुक्रमेणोत्पत्तिप्रकारेण । ज्यायान् ज्येष्ठः । यमसाधारणपूर्वं जानुजत्व-
व्यवस्थापनजननानुपूर्वेण ज्येष्ठ इति भावः ॥ गत एव पृच्छति—किं यमाविति ॥

पाठा०—१ 'सन्दर्भान्त' ०, २ 'अपनोदनार्थ', ३ 'प्रसवक्रमेण', ४ 'यमजी' ०

टिप्प०—१ नाट्यरूपेणेत्यर्थः, रसवान् करुणरसानुयात्रिणश्चरितरसमयः ।

लवः—अथ किम् ।

जनकः—वत्स ! कथय कथाप्रपञ्चस्य किर्यान्पर्यन्तः ।

लवः—अलीकपौरापवादोद्धिमेन राज्ञा निर्वासितां देवीं देवयजन-
संभवां सीतामासन्नप्रसववेदनामेकाकिनीमरण्ये लक्ष्मणः परित्यज्य
प्रतिनिवृत्त इति ।

कौसल्यो—हा, वच्छे मुदमुहि ! को दारिणि दे शरीरकुसुमस्त
इत्ति देवदुर्विलासपरिणामो एकादृणीए निवडिदो । [हा वत्से
मुदमुहि ! क इदानीं ते शरीरकुसुमस्य इदिति देवदुर्विलासपरिणाम एका-
किन्या निपतितः ।]

जनकः—हा वत्से !

नूनं त्वया परिभवं च वनं च घोरं

तां च व्यथां प्रसवकालकृतामवाप्य ।

ऋव्याह्मणेषु परितः परिवारयत्सु

संनस्तया शरणमित्यसकृत्स्मृतोऽहम् ॥ २३ ॥

लवः—आर्ये ! कावेती ।

अरुन्धती—इयं कौसल्या । अयं जनकः । (लवः सवहुमानखेद-
कौतुकं पश्यति ।)

जनकः—अहो, निर्दयता दुरात्मनां पौराणाम् । अहो, रामभद्रस्य
क्षिप्रकारिता ।

एतद्वैदासवज्रघोरपतनं शश्वन्ममोत्पश्यतः

क्रोधस्य ज्वलितुं झटित्यवसरश्चापेन शापेन वा ।

कथाप्रपञ्चस्य कथाविस्तारस्य पर्यन्तोऽवसानम् । यद्वा,—प्रपञ्चं प्रकाशनं प्रपञ्चस्य
कोऽवधिः ? किमपर्यन्तं प्रकाशित इत्याशयः ॥ अलीको मिथ्याभूतः पौरापवादः
पौरकर्तृरुदोपशमनं तेनोद्धिमेन सन्नात्वेन राज्ञा रामेण निर्वासितां महास्वावितां
देवयजनसंभवां मागभूमिजाता परित्यज्य लक्ष्मणः प्रतिनिवृत्त इति यत् एष पर्यन्त
इति योजना ॥ शरीरकुसुमस्य कुसुमसदृशशरीरस्य । देवदुर्विलासस्य देवदुष्येष्टितस्य
परिणामः फलोपपन्नम् । क इति दुष्यते ॥ नूनमिति । ऋव्याह्मणेषु व्याघ्रादिषु
परितः समन्तात्परिवारयत्सु सत्सु मण्डलीकृत्य व्याघ्रवत्सु सत्सु । संनस्तया त्वयाहं
शरणमिति स्मृतः नूनं संभावये ॥ २३ ॥ दुरात्मनां दुर्वर्त्तनानाम् । क्षिप्रकारिता
असमीक्ष्यकारित्वम् ॥ एतद्वैदासेति । एतद्वैशममेव महाव्यसनमेव वज्रस्वाशने-

कौसल्या—(सभयकम्पम् ।) भवति ! परितापदुः । प्रसादेहि
कुविदं राणसि । [भगवति ! परिनायताम्, प्रसादय कुपित राजर्षिम् ।]

लवः—

एतद्धि परिभूतानां प्रायश्चित्तं मनस्विनाम् ।

अरुन्धती—

राजन्नपत्यं रामस्ते पाल्याश्च कृपणा जनाः ॥ २४ ॥

जनकः—

शान्तं वा रघुनन्दने तदुभयं यत्पुत्रभाण्डं हि मे

भूयिष्ठद्विजबालवृद्धविकलस्त्रैणश्च पौरो जनः ॥ २५ ॥

(प्रविश्य सध्रान्ता वटव ।)

कुमार कुमार ! अश्वोऽथ इति कोऽपि भूतविशेषो जनपदेऽनुश्रू-
यते, सोऽयमधुनास्माभिः स्वयं प्रत्यक्षीकृतः ।

लवः—अश्वोऽथ इति नाम पशुसमाग्राये साम्प्रामिके च पठ्यते,
तद्धूत कीदृशः ।

घोरं पतनं तीक्ष्णपतनं शब्ददुत्पश्यतो मम क्रोधस्य शापेनानिष्टोपधायकसकलपेन
चापेन च भारकधनुषा च क्षयित्वं ज्वलितुमवसरं प्राप्तमालता । राजर्षित्वादिति
भावः ॥ प्रसादय प्रसन्नं दुःखं ॥ एतदिति । परिभूतानामवनतानां मनस्विनां
महामनसा प्रायश्चित्तं कोपप्रतीकारः । एतन् प्रसादनमित्यर्थः ॥ अपत्यं राम
कृपणजनाश्च ते पाल्याश्च रक्षणीयाः ॥ २४ ॥ शान्तं शैलादि । वा अथवा ।
चापेन शापेन च ज्वलनाभावे इत्यर्थः । यद्यस्मात्पुत्रभाण्डं पुन एव भाण्डं
मूलधनं पुनभूतरामात्मकमूलधनम् । भूयिष्ठानि भूयासि द्विजा बाला शिशवः
वृद्धा रथविरा विशला अन्धबधिरादयः स्त्रैण स्त्रीसमूहः यस्य स तथोक्तः पौरो
जनश्च मे हि मरीया फलः । तस्मात्तदुभयं चापं चापश्च शान्तं भवतु निवृत्तं
भवतु । स्वयं न दधे कोपं न धारयामि । यद्वा,—यद्यस्माद्भूयिष्ठद्विजबालवृद्धविकल
स्त्रैण पौरो जनः । चकारेण रामः समुच्चीयते । तदुभयं पौरजनरामात्मकोभयं
नै पुनर्भाण्डं पुनरात्मनमूलधनवन्मम सरक्षणीयम्, ततस्मात् शान्तं क्रोधेन ज्वलित्वा
अलम् । स्वयं न दधे क्रोधं न धारयामि । स्वैर्यथोक्तार्थं द्विः कथनम् ॥ २५ ॥ वटव
प्रविश्य । अत्र आहुरिति शेषः । भूतविशेषः प्राणिविशेषः । जनपदेषु कोमलादि-
देशेषु । आरण्यकत्वादेवमुक्तिः । श्रूयते शाब्दबोधविषयो भवति । प्रत्यक्षीकृतं
चक्षुर्विषयीकृतं । पशुसमाग्राये पशुद्रव्यकयावप्रतिपादकवेदभागे, साम्प्रामिके युद्ध-

चटवः—अये, श्रूयताम्,—

पश्चात्पुच्छं वहति विपुलं तच्च धूनोत्यजस्र

दीर्घग्रीवः स भवति खुरास्तस्य चत्वार एव ।

शप्पाण्यत्ति प्रकिरति शकृत्पिण्डकानाम्मात्रा-

न्कि व्याख्यानेर्ब्रजति स पुनर्दूरमेहोहि यामः ॥२६॥

(इत्यग्निने हस्तयोश्चारुर्पन्ति ।)

लवः—(सर्पौतुकोपरोधविनयम् ।) आर्याः । पश्यत । एभिर्नीतोऽस्मि ।

(इति त्वरितं परिक्रामति ।)

अरुन्धतीजनकौ—महत्कौतुकं वत्सस्य ।

कौसल्या—अरण्यगढमरूवालावेहिं तुमे तोसिदां अहे अ ।

अभवदि । जाणामि तं पेक्खन्ती वन्विदा विअ । ता इदो अण्णदो

मविअ पेक्खन्ह दाव पलाअंतं दीहाअं । [अरण्यगढंरूपात्तापैर्युयं तोपिता

ययं च । भावयति । जानामि तं प्रेक्षन्ती वन्वितेव । तस्मादिनोऽन्यतो भूत्वा

प्रेक्षामहे तारापलायमानं दीर्घायुषम् ।

अरुन्धती—अतिजघेन दूरमतिक्रान्तः स चपलः कथं दृश्यते ।

ककुकी—(प्रविश्य ।) भगवान्वाल्मीकिराह 'ज्ञातव्यमेतदयसरे भव-
द्धि'रिति ।

काण्डे च । कीदृशः किलक्षणः ? ॥ पञ्चादित्यादि । सः अथ इत्युच्यमानः विपुलं
पुच्छं पश्चाद्वहति । 'यनमहिषः कोऽयमुभयतः पुच्छ' इत्यारण्यवासनानुरूपेण व्या-
ख्येयं 'पश्चात्'पदम् ; अन्यथा पुच्छस्य पश्चाद्वहनाव्यभिचारान् । 'विपुलम्' इत्यनेन
स्वरव्यावृत्तिः । तस्य हि पुच्छं गोबद्धमकृतं भवति । एवं च वक्ष्यमाणपिसेपयाना तत्सा-
धारणत्वेऽपि न दोषः । धूनोति बालयति । दीर्घग्रीवो भवति आगतकण्ठो भवति ।
तस्य खुराश्चत्वार एव, नाधिका इत्यर्थः । शप्पाणि बालतृषाणि । अति स्तादति ।
शकृत्पिण्डकान् पुरीषपिण्डकानाम्मात्रान् रसालशलाटुपरिमितान् प्रकिरति विक्षि-
पति । स पुनर्दूरं ब्रजति गच्छति ॥ २६ ॥ कौतुकं हर्षः, उपरोधः बलवत्क्रियमाण-
त्वम् । अरण्यगर्माणां अरण्यचरशिशूनां हरीरालार्पय तोपिता यूयम् । अहं तं
पश्यन्ती वन्वितेति जानामि रामभद्रसंवादेन प्रलोभिताहमिति भावः । ककुकी ।
गृष्टिरित्यर्थः । अवगरे प्राप्तफले । एतद्वाल्मीकिवाक्यमतिगम्भीरं गूढाशयं
किमपि अपूर्वम् ॥ वृद्धानामरुन्धतीशमूलीनां वर्गः समूहः दृष्टं चक्षुर्विपरीकृतम् ।
नूनगाधमेधिकोऽयमद्य इत्यवगतं अनुमितम् । अद्यमेधाय प्रभवलाक्ष-
मेधिकः ॥ तत्काण्डमन्धमेधप्रतिपादकश्रुतिभागः । बालवाणं वा तत्रापि द्यधमेधः

जनकः—अतिगम्भीरमेतत्किमपि । भगवत्यस्मन्वति ! सखि
कौसल्ये ! आर्यं गृष्टे ! स्वयमेव गत्वा भगवन्तं प्राचेतसं पश्यामः ।

(इति निष्क्रान्तो वृद्धवर्गः ।)

(प्रविश्य)

वटवः—पश्यतु कुमारस्तावदाश्चर्यम् ।

लवः—दृष्टमवगतं च, नूनमाश्वमेधिकोऽयमश्वः ।

वटवः—कथं ज्ञायते ?

लवः—ननु भूर्खाः ! पठितमेव हि युष्माभिरपि तत्काण्डम् । किं
न पश्यथ प्रत्येकं शतसंख्याः क्वचिनो दण्डिनो निपङ्क्तिणश्च रक्षि-
तारः ? तत्प्रायमेवान्यदपि दृश्यते । यदि चे विप्रत्ययस्तत्पृच्छथ ।

वटवः—भो भोः, किंप्रयोजनोऽयमश्वः परिवृतः पर्यटति ?

लवः—(सस्पृहमात्मगतम् ।) अश्वमेध इति नाम विश्वजयिनां
क्षत्रियाणामूर्जस्वलः सर्वक्षत्रपरिभाषी महानुत्कर्षनिकपः ।

(नेपथ्ये ।)

योऽयमश्वः पताकेयमथवा धीरघोषणा ।

सप्तलोकैकवीरस्य दशकण्ठकुलद्विपः ॥ २७ ॥

लवः—(सगर्वमिति ।) अहो संदीपनान्यक्षराणि ।

प्रसक्तः । 'काण्डोऽस्त्री'त्युक्तेः स्त्रीवत्वम् । शतं क्वचिनः शतं निपङ्क्तिणः
शरविबन्तः शतमित्यर्थः । शतं दण्डिनः शतं रक्षितार इत्येतन्न पश्यथ किमित्यर्थः ।
तत्प्रायमेवान्यदपि क्वचिप्रभृति सुसदृशं चान्यदपि अनीकमित्यर्थः । विप्रत्ययो
यदि संशयश्चेत् ॥ किंप्रयोजनः किंकलकः ? परिवृतः । रक्षितृभिरिति शेषः ।
पर्यटति परिवृतः संचरति परिगतो गच्छति ॥ अनागते वस्तुनीच्छा स्पृहा । सर्वक्षत्र-
परिभाषी सकलराजकुलपरिभवजनकः । उत्कर्षनिकप उपादेयवैलक्षण्यज्ञापकदृष-
द्विशेषः । ऊर्जस्वलः दलिष्ठ । अविचात्यनिरूप इत्यर्थः ॥ योऽयमिति । योऽयमाश्व-
मेधिकोऽश्वः । इयम् । अश्व इत्यर्थः । विधेयप्राधान्यात्स्त्रीत्वं पताकात्वं विधेयम् ।
सप्तावयवेषु लोकेषु एकवीरस्य एकेषु प्रधानेषु वीरयति पराक्रमत इत्येकवीरः तस्य ।
सप्तलोकैस्त्रय मध्यमपदलोपचत्समासः । पात्रादित्वं क । वीरैक इत्याप्रतिवारणाय
एकेषु वीरयतीति विग्रहोऽङ्गीकृतः । दशकण्ठकुलस्य रावणवंशस्य द्विद् शासिता । तस्य
राधवस्य पताका विजयध्वजः । अथवा पूर्वोक्तातिरेकेण वीरघोषणा वीर इति जगदा-
कर्णेनाशुबुलन्यापारः ॥ २७ ॥ गर्वः परोत्कर्षनादरः । संदीपनानि क्रोधजनकानि ।

पाठा०—१ 'एव बलमिदं'. २ 'इह न प्रत्ययः तद्वत्त्वा वृ'.

टिप्प०—१ अत्र 'शत' पदं सङ्ख्यूनतापरिहारायैव, अनेकत्वस्यापकं वा, अन्यथा
'संख्यातीतैर्द्विरद्वयसंख्येयैः' (५१२) इत्यादिना विरोधः प्रसज्येत ।

वटवः—किमुच्यते ? प्राज्ञः खलु कुमारः ।

लवः—मो मोः, तत्किमक्षत्रिया पृथिवी यदेवमुद्धोष्यते ?

(नेपथ्ये ।) रे रे महारानं प्रति कुतः क्षत्रियाः ?

लवः—धिग्जात्मान्,

यदि 'नो सन्ति सन्त्येव केयमद्य विभीषिका ? ।

किमुक्तेरेभिरधुना तां पताकां हरामि वः ॥ २८ ॥

हे वटवः । परिहृत्य लोष्टैरभिघ्नन्तो नयतैनमश्वम् । एष रोहितानां मध्ये-
चरो भवतु ।

(प्रविश्य सञ्चोचः ।)

पुरुषः—धिक्चपल ! किमुक्तवानसि ? तीक्ष्णतरा द्यौयुधश्रेणयः
शिशोरपि दृष्टां वाचं न सहन्ते । राजपुत्रश्चन्द्रकेतुर्दुर्दान्तः, सोऽप्य-
पूर्वारण्यदर्शनाक्षिसहृदयो न यावदायाति तावत्स्वरितमनेन तरुगहने-
नापसर्पत ।

वटवः—कुमार ! कृतं कृतमश्वेन । तर्जयन्ति विस्फोरितधारासनाः
कुमारमायुधीयश्रेणयः । दूरे चाश्रमपदमितः । तदेहि, हरिणहृतेः
पलायामहे ।

‘मनःप्रवचनं क्रोधः’ इति श्रुतम् ॥ एवं पूर्वोक्तीत्या उद्धोष्यत इति यावत्तत्कि-
मक्षत्रिया पृथिवीत्यन्वयः ॥ महारानं प्रति तर्जयन्त्येव कुतः परमाद्धेतोः अ-
वा ॥ धिग्जात्मानसमीक्ष्यकारिणः । भवद्विषयका निन्देत्यर्थः । अक्षत्रिया इत्यनु-
पज्यते । अत्रिया न सन्तीति भवद्विरुद्धाते यदि तर्हि सन्त्येवेत्यावगन्तव्यम् ।
अथ क्षत्रियमत्ताधिरागेऽस्मिन्दिवसे इयं विभीषिना भयोत्पादनं वा ? कीदृशील-
र्थः । एभिरेतैरधुना मित्रम् ? न शिमापीत्यर्थः । तां वः पताकां हराम्यन्यत्र प्रापयामि
॥ २८ ॥ अभिघ्नन्तस्तर्जयन्तः । रोहितानां मृगविशेषाणाम् ॥ आयुधश्रेणयः
शस्त्रपङ्क्तमस्तीक्ष्णतरा हि । त्वत्तोऽपि क्रूरा इत्यर्थः । दृष्टा दर्पयुक्तां वाचं न
सहन्ते । शिसणामाववन्तो न भवन्तीत्यर्थः । सोऽपि चन्द्रकेतुरिति योजना । दुर्दा-
न्तोऽमर्षशीलः अपूर्वारण्यदर्शनानानुभूतविपिनावल्येकनेनाक्षिसहृदयो व्यासक्त-
मनाः तरुणां गहनेन दुर्गमसंनिवेशेनापसर्पत पलाययाम् ॥ कृतमश्वेनेति । अश्वेन
साध्यं किमपि नास्तीत्यर्थः । गदाया द्विरुक्तिः । अज्ञानादेव बबभन् प्रवृत्ता इति

लवः—किं नाम विस्फुरन्ति शस्त्राणि । (इति धनुरारोपयन् ।)

ज्याजिह्वया बलयितोत्कटकोटिदंष्ट्र-

मुद्गूरिघोरघनघर्घरघोषमेतत् ।

ग्रासप्रसक्तहसदन्तकवक्रयन्-

जृम्भाविडम्बि विकटोदरमस्तु चापम् ॥ २९ ॥

(इति यथोचितं परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

चतुर्थोऽङ्कः ।

भावः । विस्फुरितशरासना घोषयन्नुपः । सर्जयन्ति भयमुत्पादयन्ति । आश्रम-
पर्व चाश्रमस्थानं च दूरे । निप्रकर्ष इत्यर्थः । हरिजानां यानि हुतानि अभूस्पर्षा-
गमनानि । तत्सदृशगमनैरित्यर्थः । पलायामहे परागता भवामः । 'अयं गतौ' तस्य
परेत्युपसर्गपूर्वकत्वम् 'उपसर्गस्यायतौ' (पा. ८।२।१९) इति लत्वम् ॥ विस्फुरन्ति
घोषयुक्तानि । धनुरारोपयन् । ज्यामिति शेषः । ज्याजिह्वेत्यादि । ज्या मौर्वी
सैव जिह्वा रसना तथा बलयिता वेष्टिता । उत्कटकोटिरेषोत्तुङ्गाप्रभाग एव वङ्गा
यस्य तथोक्तम् । उद्गूरयोऽसंख्याता घोरा भयजनका घनाः सान्द्रा घर्घरघोषा
यस्य तथोक्तम् । एतच्चापम् । झीबत्वं विचारयितव्यम्, सामान्ये नपुंसकत्वं वा ।
अथवा, - 'भयामृतसंकुटलज्वापाभरणलाञ्छन'मिति नपुंसकशेषोक्तेः झीबत्वम् ।
ग्रासे कवलने प्रसक्तं उच्चुर्कं हसत् हासयुक्तमन्तकवक्रयन् भ्याग्रादिमारणयन्त्रसदृश-
कृतान्तस्य कुहरं तस्य जृम्भाभिडम्बि जृम्भानुकारि विकटं विषमं उदरं मर्ध्यं यस्य
तथाविधमस्तु । यस्य चापस्य तथामवर्णं प्राप्तकालमित्यर्थः । जिह्वेव ज्या ज्याजि-
ह्वेत्युपमालंकारो व्याख्येयः । कोटिर्दंष्ट्रनित्यत्र तु कोट्यारम्भं यदंष्ट्रासदृशमिति
व्याख्येयम् । विशेष्यविशेषणभावस्य च कामचारत्वाच्च शेष इत्याद्याहुः ॥ २९ ॥

बाधूलवंशजनुषो भूसारनिवासराघवार्थस्य ।

उत्तररामचरित्रव्याख्यायामवसितस्तुरीयोऽङ्कः ॥

इति श्रीबाधूलवीरराघवविरचितायां भवभूतिभाषितलक्ष्मिणी-
समाख्यायामुत्तररामचरित्रव्याख्यायां चतुर्थोऽङ्कः ॥

पञ्चमाङ्कस्य कथावस्तु

ततोऽथसंरक्षकाः सखलोकैक्यनीरस्य रघुनन्दनस्य विजयध्वजरूपं दिव्यं मेध्याश्वमपहृतमघ्नोऽयं तदपहारकेन लब्धेन समं योद्धुमारमिरे । तत एकाकी लवोऽजितवीर्येण जूम्भकाक्षेणासंख्येयां चमूं समरक्षिरसि गतसंज्ञतामापादयामास । तत्प्लुत्वा चन्द्रकेतुः स्वयं लब्धेन सह योद्धुमुपतस्थौ । स तत्र लब्धमंकारिन पदातिनं च दृष्ट्वा 'पादचारिणा सह रथिनो न युज्यन्ति' इति धात्र्यर्पस्तुतिमत्र शस्तमिति सुमन्त्रं यप्रच्छ । स च 'एष न्याय्यो धर्मः' इत्यादिदेश । ततो लवं रथारोहणं कुर्विति सुमन्त्रोक्ते 'भरण्यवासिनो वयमनम्यस्तं रथस्तयः' इति स्वस्तं जगाद । ततश्च तयोर्वीरोचितोक्तिप्रत्युक्तयः संवृत्ताः । चन्द्रकेतुरैस्वाकुवीर्यं प्रशंसन् धात्रोर्ध्वसकपरशुरामस्य जेतारं रामचन्द्रं प्रति तत्र कटाक्षनिक्षेपोऽनुचितोऽतः एव विरम समरातिप्रसंगात् इति लवं प्रलाभ्यातवान् । 'प्राज्ञानां वाचि वीर्यं प्रथितम्, न तु बाहो ; शस्त्रग्राहिणो ब्राह्मणस्य जामदग्न्यस्य दमने रामचन्द्रस्य का नाम वीर्यस्तुतिः । एवमेव वाकि-ताडकेन्द्र-जिह्वादां राम-लदमणयोः कौशलस्य जनः सम्यगभिहो परीरति' इति रामरुक्मणायपत्रादकस्तौ पृथक्चनेन चन्द्रकेतुः क्रोधपराहतोऽम-भन् । लवोऽपि समरं पव दर्पनिकम् इति मन्यमानस्तं युद्धयोग्यां समरमृगिमवतरान् इत्याह्वययामास ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

(नेपथ्ये)

भो भोः सैनिकाः ! जातमवलम्बनमस्माकम् ।

नन्वेप त्वरितसुमन्त्रनुद्यमानमोद्वल्गत्प्रजवितवाजिना रथेन ।
उत्खातप्रचलितकोविदारकेतुः श्रुत्वा वः प्रधानमुपैति चन्द्रकेतुः
(ततः प्रविशति सुमन्त्रसारथिना रथेन धनुष्पाणिः साद्गतहर्षसंभ्रमश्चन्द्रकेतुः ।)

चन्द्रकेतुः—आर्य सुमन्त्र ! पश्य पश्य,—

किरति कलितकिञ्चित्कोपरज्यन्मुखश्री-

रविरतगुणगुञ्जत्कोटिना कार्मुकेण ।

समरशिरसि चञ्चत्पञ्चचूडश्चमूना-

मुपरि शरतुपारं कोऽप्ययं वीरपोतः ॥ २ ॥

आश्चर्यमाश्चर्यम्,—

मुनिजनशिशुरेकः सर्वतः संप्रकोपा-

न्नव-इव रघुर्वशस्याप्रसिद्धिप्ररोहः ।

नेपथ्य इत्यादि । भो भोः सैनिकाः सेनासमवायिनः । जातमवलम्बनम्, आश्रयो
लब्ध इत्यर्थः । नन्वेति । सुमन्त्रनुद्यमानाः सुमन्त्रेण प्रेर्यमाणाः मोद्वल्गाः प्रकर्षेण
चञ्चलाः प्रजविताः प्रकृष्टवेगयुक्ताः वाजिनोऽश्वा यस्मिस्तथोक्तेन । उत्पातेषु निम्नो-
न्नतप्रदेशेषु प्रचलितकोविदारयुक्तचजवान् । प्रधानं शुद्धं श्रुत्वा उपैति । ननु किल
चूलिका । 'नेपथ्यान्तःस्थितैः पात्रैश्चूलिकाऽङ्गस्य सूचनम्' इत्युक्तेः ॥ १ ॥ किर-
तीति । कलितेनाद्वेतेन किञ्चित्कोपेन ईपन्मन्युना रज्यन्ती रकोभवन्ती मुखश्रीरा-
ननशोभा यस्य स तथोक्तः । अत्र प्रसार्धिनामकिञ्चित्करत्वात्किञ्चित्कोपेत्युक्तम् ।
पञ्चचूडश्चलितशिखण्डकः कोऽप्यपूर्वोऽयं वीरपोतः वीरशिशुः अविरतं विश्रा-
न्तिरहितं यथा तथा गुणे ज्यायां गुञ्जन्यौ अव्यक्तशब्दवत्तौ कोटी अग्रे यस्य
तथोक्तेन कार्मुकेण । करणत्वात्तृतीया । समरशिरसि युद्धरत्ने चमूनामुपरि शरतुपारं
बाणवर्षं किरति । तुषारो हि अतिसूक्ष्मसलिलगुट्टिः । अत्र 'रज्यन्सुरश्रीः कार्मुकेण'
'चञ्चत्पञ्चचूड' इत्येतैः 'शरतुपार'मित्यनेन च तडित्वतः शक्रचापयुक्तस्य चलिताग्रस्य
मेघशिशोरस्य च साम्यं व्यज्यते ॥ २ ॥ मुनिजनेत्यादि । एकः असहायः संप्र-
कोपात्प्रकृष्टमन्युना । लवकोपस्य तद्दृष्ट्वात्पत्वेऽपि चन्द्रकेतुवृत्त्या महत्बाहोपः ।
सर्वतः समन्तादलिताना करिकपोलमन्त्रीनां संधीनां टंकारेण दलनध्वनिनीं घोरं

दलितकरिकपोलग्रन्थिटंकारघोर-

ज्वलितशरसहस्रः कौतुकं मे करोति ॥ ३ ॥

सुमन्त्रः—आयुष्मन् !

अतिशयितसुरासुरप्रभावं

शिशुमवलोक्य तथैव तुल्यरूपम् ।

कुशिकसुतमखद्विपां प्रमाथे

धृतधनुषं रघुनन्दनं स्मरामि ॥ ४ ॥

चन्द्रकेतुः—मम त्वेकमुद्दिश्य मूयसामारम्भ इति हृदयमपत्रपते ।

अयं हि शिशुरेकको मदभरेण भूरिस्फुर-

त्करालकरकन्दलीजटिलशस्त्रजालैर्बलैः ।

क्षणत्वनककिङ्किणीक्षणझणावितस्यन्दनै-

रमन्दमददुर्दिनद्विरदडामरैरावृतः ॥ ५ ॥

सुमन्त्रः—यत्स ! एभिः समस्तैरपि नालम्भ्य, किं पुनर्व्यस्तैः ?

चन्द्रकेतुः—आर्य ! त्वर्यतां त्वर्यताम् । अनेन हि महानाधित-

प्रमारोऽस्माकमारब्धः । तथा हि,—

आगर्जन्निरिक्कुञ्जकुञ्जरघटानिस्तीर्णकर्णज्वरै-

ज्यानिर्घोषममन्ददुन्दुभिरवैराध्मातमुज्जृम्भयन् ।

भयजनकं ज्वलितं शराणां सहस्रं यस्य तथोक्तम् । आनन्त्यवाची 'सहस्र'शब्दः ।

नवः प्रत्यप्रः रघुवंशस्य अप्रतिदिप्ररोह इव स्थितः अपख्यात्यद्वारवतिस्थितः मुनि-

जनशिशुः । मुनिजनाः समप्रपानास्तेष्वपि बाल इत्यर्थः । मे कौतुकं द्रष्टुं करोत्यु-

त्पादयति ॥ ३ ॥ अतिशयितेति । तथैव तुल्यरूपम् । यथा रामेण तुल्यप्रभावं

स्तथैव तुल्याकार इत्यर्थः । तथाविधं कुशिकसुतमखद्विपां सुबाहुप्रभृतीनाम् ।

अत्र स्मृतिमदगंशरः ॥ ४ ॥ अपत्रपते लज्जते । अयं हीति । अयमेव नः शिशुः

एषाकी पालः । मदभरेण वीरपानेन सधुपजगितमदातिशयेन भूरि अधिकं स्फुरन्ति

चलितानि करालानि क्रूराणि करकन्दलीषु वरशास्त्रेषु जटिलानि निविटानि

शस्त्रजालानि येषां तथोक्तं । क्षणन्तीमि, शब्दवतीमि वनस्त्रिङ्किणीमि, हेममय-

क्षुद्रपण्टिकासि, क्षणझणाविते, अम्बविशेषयुक्तरमन्दमदैरतिसवितदानपारिभिर्दुर्दिनै-

रन्धवारितैर्द्विरदगंजैः वारणैः डामरैः मर्यकरैर्बलैः सैन्यैरावृतः ॥ ५ ॥ समस्तैः

सहितैर्व्यस्तैः पृथक्स्थितैर्नालम् । न पर्याप्तैरित्यर्थः । आधितजनानामुपजीविजनानां

प्रमारः मारणम् । आगर्जदिति । वीरः अयं स्वः अमन्ददुन्दुभिरवैरतिशयित-

बेलद्वैरवरुण्डखण्डनिकरैर्वीरो विघत्ते भुवं

तृप्यत्कालकरालवक्त्रविघसन्त्याकीर्यमाणामिव ॥ ६ ॥

सुमन्त्रः—(खगत् ॥) क्रयमीदृशेन सह वासस्य चन्द्रकेतोर्द्वन्द्व-
संहारमनुजानीमः ? (विचिन्त्य) अथवा इक्ष्वाकुकुलवृद्धाः खलु वयम् ।
अत्युपस्थिते रणे च का गतिः ?

चन्द्रकेतुः—(सविस्मयलज्जाचंच्रमम् ॥) हन्त धिक्, अपावृत्तान्येव
सर्वतः सैन्यानि मम ।

सुमन्त्रः—(रघवेण निरुध्य ॥) आयुष्मन् ! एष ते वाग्विषयीभूतः
स वीरः ।

चन्द्रकेतुः—(विस्मृतिमभिनीय ॥) आर्य ! किं नाम धेयमाख्यात-
माहायकैः ?

सुमन्त्रः—लव इति ।

चन्द्रकेतुः—

भो भो लव ! महाबाहो ! किमेभिस्तव सैनिकैः ।

एषोऽहमेहि मामेव तेजस्तेजसि शाम्यतु ॥ ७ ॥

सुमन्त्र—कुमार ! पश्य पश्य,—

विनिवर्तित एष वीरपोतः

पृतनानिर्मथनात्त्वयोपहृतः ।

स्तनयिलुरवादिभावलीना-

मवमर्दादिव दससिंहशावः ॥ ८ ॥

(ततः प्रविशति धीरोदतपराक्रमो लवः ।)

लवः—साधु राजपुत्र ! साधु ! सत्यमैश्वराकः खल्वसि । तदहं परागत एवासि ।

(नेपथ्ये महान्मलकलः ।)

लवः—(सावष्टम्भं पराह्वय ।) आः, कथमिदानीं भग्ना अपि पुनः प्रतिनिवृत्ताः पृष्ठानुसारिणः पर्यवष्टम्भयन्ति मां चमूपतयः ? भिज्जाल्लान्,—

अयं शैलाघातधुभितवडवायक्त्रहुतमु-

कप्रचण्डक्रोधाचिर्निचयकबलत्वं व्रजतु मे ।

समन्तादुत्सर्पद्वनतुमुलहेलाकलकलः

पयोराशेरोधः प्रलयपवनास्फालित इव ॥ ९ ॥

(सर्वेणं परिक्रामति ।)

चन्द्रकेतुः—भो भोः कुमार !

अत्यद्भुतादपि गुणातिशयात्प्रियो मे

तस्मात्सखा त्वमसि यन्मम तत्तत्रैव ।

तत्किं निजे परिजने कदनं करोषि

नन्वेव दर्पनिकपस्तथ चन्द्रकेतुः ॥ १० ॥

पश्चमी । उपहृत आहृतः । स्तनयिलुरवात् मेघश्वनेः सिंहशावः सिंहशिशुर्विविधवर्तित इत्येतत्पदार्थः ॥ ८ ॥ ततः प्रविशतीति । धीरोदतो युद्धोद्भूतः पराक्रमो यस्येत्यर्थः । धीरोदात्तादयश्चत्वारो नायकाः प्रसिद्धाः, तेषु प्रायेण भगवानामेन धीरोदतस्त्वमायाति । सर्वे भग्ना अपि पराजिता अपि पर्यवष्टम्भयन्ति सनीपक्षिता भवन्ति । 'अवाचालम्बनाविद्वयः' (पा. ८।३।६८) इति पत्वम् । अयं शैलेत्यादि । अवमोघः सुष्माकं समूहः शैलाघातेन मन्दरसंपद्वनेन धुमितो विपर्यस्तः यः पडवायक्त्रहुतमुल्बानवमुत्तामिस्तद्वनचण्डस्य शीदणस्य क्रोधाचिर्निचयस्य कोपाग्निज्वालासमूहस्य कबलत्वं मक्ष्यत्वं व्रजतु । क इवेश्वराह—पयोराशेरोधः प्रवाह इत्येत्यर्थः ॥ ९ ॥ अत्यद्भुतादिति । मम त्वं सखा, तस्मान्मदीयं यदस्तु तत्तत्रैव त्वरीयमेव; तन्निजे परिजने निमर्थमेवं कदनं युद्धं करोषि ? तथ

लवः—(सहर्षसंभ्रमं परावृत्य-।) अहो, महानुभावस्य प्रसन्नकर्कशा
वीरवचनप्रयुक्तिर्विकर्तनकुलकुमारस्य । तत्किमेभिरेनमेवः तावत्संभाव-
यामि ।

(पुनर्नेपथ्ये क्लकलः ।)

लवः—(सक्रोधनिर्वेदम् ।) आः, कदर्थीकृतोऽहमेभिर्वीरसंवादविभ्र-
कारिभिः पापैः । (इति तदभिमुखं परिक्रामति ।)

चन्द्रकेतुः—आर्य ! दृश्यतां द्रष्टव्यमेतत्,—

दर्पेण कौतुकवता मयि वदलक्ष्यः

पश्चाद्दलैरनुसृतोऽयमुदीर्णधन्वा ।

द्वेधा समुद्धतमरुत्तरलस्य धत्ते

मेधस्य माधवतचापधरस्य लक्ष्मीम् ॥ ११ ॥

सुमन्त्रः—कुमार ! एवैनं द्रष्टुमपि जानाति । वयं तु केवलं परवन्तो
विसयेन ।

चन्द्रकेतुः—भो भोः, राजानः !

संख्यातीतैर्द्विरदतुरगस्यन्दनस्थैः पदाता-

वत्रैकस्मिन्कवचनिचितैर्नन्दचर्मोत्तरीये ।

कालज्येष्ठैरपरवयसि ख्यातिकामैर्भवद्भि-

र्योऽयं वद्धो युधि सैमभरस्तेन धिग्वो धिगस्मान् ॥ १२ ॥

दर्पपरीक्षास्थानमेव चन्द्रकेतुरित्यर्थः ॥ १० ॥ प्रसन्ना प्रसादवती कर्कशा च कठिना च
आपाततो हृदा, पर्यालोचने तु कठिनेत्यर्थः । वीरवचनप्रयुक्तिः वीरवादप्रयोगः ।
संभावयामि पुरस्करोमि ॥ कदर्थीकृतः अशुचितव्यापारवानुकृतः । वीरसंवादस्य
चन्द्रकेतोक्तिप्रत्युक्तिवाया युद्धस्य वा ॥ दर्पेणेति । कौतुकवता सामर्थ्य-
दर्शनेच्छायुक्तेन दर्पेण वलेन मयि वदलक्ष्यः दत्तचक्षुर्मेयि व्यवसितलक्ष्यत्व-
धान् । उदीर्णधन्वा उत्क्षिप्तचापः । द्वेधा मयि बले चाभिमुखोऽयं लवः द्वेधा
समुद्धतस्य चलितस्य मधवत्सवन्धिचापधरस्य वर्षाक्षलमेधस्य लक्ष्मीं श्रियं धत्ते
॥ ११ ॥ संख्येति । संख्यातीतैरसंख्येयैः । द्विरदतुरगस्यन्दनेषु तिष्ठन्तीति द्विरदतुर-
गस्यन्दनस्थास्तथाविधैः । कवचनिचितैर्वारवाणपिहितैः, अपरवयसि वार्धके ख्याति-
कामैः विजयप्रशस्तिकामनावद्भिः कालज्येष्ठैर्वयोधिकैः, न तु शौर्येणेत्यर्थः । भवद्भिरे-
कस्मिन्नसहाये पदाती पादचारिणि नद्धचर्मोत्तरीयेऽस्मिन् त्रिशौ विषये योऽयं सैमभरः

लवः—(सोन्मायम् ।) आः, कथमनुकम्पते नाम ? (संभ्रमं विविक्ष्य ।)
भवतु, कालहरणप्रतिषेधाय जृम्भकास्त्रेण तावत्सैन्यानि संस्तम्भयामि ।
(इति ध्यानं नाटयति ।)

सुमन्त्रः—तत्किमकस्मादुल्लोलाः सैन्यघोषाः प्रशाम्बन्ति ?

लवः—पश्याम्येनमधुना प्रगल्भम् ।

सुमन्त्रः—(संभ्रमम्) वत्स ! मन्ये कुमारकेणानेन जृम्भकास्त्रमा-
मन्त्रितमिति ।

चन्द्रकेतुः—अत्र कः संदेहः ?

व्यतिकर इव भीमस्तामसो वैद्युतश्च
प्रणिहितमपि चक्षुर्ग्रस्तमुकं हिनस्ति ।

अथ लिखितमिवैतत्सैन्यमस्पन्दमास्ते

नियतमजितवीर्यं जृम्भते जृम्भकास्त्रम् ॥ १३ ॥

आश्चर्यमाश्चर्यम्,—

पातालोदरकुञ्जपुञ्जिततमश्यामैर्नभो जृम्भकै-

रुत्तस्तस्फुरदारकूटकपिलज्योतिर्ज्वलद्दीप्तिभिः ।

कल्पाक्षेपकठोरभैरवमरुह्यस्तैर्भस्तीर्यते

लीनाम्भोदतदित्कडारकुहैर्विन्ध्याद्रिकूटैरिव ॥ १४ ॥

एकैषमारः वदः तेन कः भिक् । युष्माकमन्यवधानेन निन्दा, अस्माकं तु युष्मद्भारा
॥ १२ ॥ अनुकम्पते मम दीर्घत्यमाशङ्क्य बहुः खं परिजिहीर्यति । कालहरणप्रतिषे-
धाय कालयापननिवृत्तये संस्तम्भयामि निवृत्तव्यापाराणि करोमि । प्रशाम्बन्ति विर-
म्बन्ति ॥ प्रगल्भं प्रौढम् ॥ आमन्त्रितमाहूतम् ॥ कः संदेहः ? आमन्त्रित इत्यत्र संशयः
कः इत्यर्थः । मन्ये इत्यस्य संभावनावान्वित्वापस्याद्योत्कटेकतरकोटिसंशयरूपत्वात् ।
व्यतिकर इति । तमःसंवन्धी तामसः, विद्युत्संवन्धी वैद्युतश्च । तथाविधो व्यति-
करः संपर्कः । प्रणिहितमपि प्रयत्नेन निक्षिप्तमपि प्रसृतं च तन्मुकं च । खड्गकुञ्जा-
दिभ्यस्तत्तमासः । तमना प्रसृतं ज्योतिषा मुक्तम् । तमस्तस्फुरत्वाद्भस्त्वम्, ज्योतिषि च
कार्यकरत्वात्ततो मुक्तत्वम् । चक्षुर्दिनस्ति बाधते । नियतं निश्चितम् ॥ १३ ॥ आश्च-
र्यमभूतपूर्वम् । पातालेति । पातालोदरमेव कुञ्जः शुद्धा तस्मिन्पुञ्जितानि संदृतभावं
प्राप्तानि यानि तमासि तद्वत् श्यामैः चपातै स्फुरत्तज्जिह्वं च यदारकूटं त्रपुधातुविशे-
षस्तस्य यत्कपिलं पिशङ्गं ज्योतिस्तद्वज्ज्वलद्दीप्तिभिः, अत एव कल्पाक्षेपे कल्पावसाने
कठोरेण दृढेन भैरवेण गीतिजनकेन मरुता व्यस्तैर्वियोजितैर्लीनाम्भोदानी तदित्कडा-
राणि च दहराणि येषां तथोक्तः । कडारः कपिलः । विन्ध्याचलभृङ्गैरिव स्थितैः जृम्भ-

पाठा०-१ 'अस्मत्सैन्यघोषः प्रशाम्बन्ति'. २ 'अवलीर्यते'.

सुमन्त्रः—कुतः पुनरस्य जृम्भकाणामागमः स्यात् ?

चन्द्रकेतुः—भगवतः प्राचेतसादिति मन्यामहे ।

सुमन्त्रः—वत्स ! नैतदेवमस्तेषु विशेषतो जृम्भकेषु; यतः,—

कृशाश्वतनया ह्येते कृशाश्वत्कौशिकं गताः ।

अथ तत्संप्रदायेन रामभद्रे स्थिता इति ॥ १५ ॥

चन्द्रकेतुः—अपरेऽपि प्रचीयमानसत्त्वप्रकाशाः स्वयं सर्वं मद्गद्गदः पश्यन्ति ।

सुमन्त्रः—वत्स ! सावधानो भव । परागतस्ते प्रतिवीरः ।

कुमारौ—(अन्योन्यं प्रति ।) अहो, प्रियदर्शनः कुमारः । (सन्ने-
हानुरागं निर्वर्त्य ।)

यदृच्छासंवादः किमु गुणगणानामतिशयः

पुराणो वा जन्मान्तरनिविडवदः परिचयः ।

निजो वा संबन्धः किमु विधिवशात्कोऽप्यविदितो

ममैतस्मिन्दृष्टे हृदयमवधानं रचयति ॥ १६ ॥

कैर्नभः अभिलीयते आच्छाद्यते ॥ १४ ॥ कुतः पुनः कस्मात्पुरुषात्पुनरस्य लवस्य ? ॥
मन्त्रेषु विषये एतदागमनमेवं त्वन्मतरीत्या न घटते । जृम्भकास्तेषु विषये एतरा-
चेतसावभिगम इत्येतद्विशेषत एव तु न घटते । कृशाश्वेति । कृशाश्वतनया
ह्येते इति । एते अल्लदेवताविशेषाः कृशाश्वमुनिना आदौ अनिताः । इति प्रसिद्धौ ।
कौशिकं विश्वामित्रम् । अवधानन्तरं तत्संप्रदायेन विश्वामित्रोपदेशेन ॥ १५ ॥ अप-
रेऽपि भवदुक्तेभ्योऽन्येऽपि प्रचीयमानसत्त्वप्रकाशाः व्यापुवत्संवित्प्रकाशाः । मन्त्र-
द्वयः स्वयमेव संप्रदायेन विनापि ॥ सावधानोऽनन्यमताः भव ॥ कुमारौ
लवचन्द्रकेतू । प्रियं गुणजनकं दर्शनं यस्य स तथोक्तः । स्नेहः मैत्री ॥ अनुरागो
भोग्यताज्ञानम् । यदृच्छेति । यदृच्छया दैवेन संवादः समागमः यस्य ॥
तथोक्तः । यदृच्छया दैवेन संवाद एकरूपं यस्य तथोक्ते वा । रामादिगुणगणैरक-
स्य इति हृदयम् । तथाविधो गुणगणानामतिशयः किमु ? पुराणः पुरापि भवः ।
जन्मान्तरेष्वन्येषु जन्मसु निविडवदः दृढादृढः परिचयो वासना किमु ? विधिव-
शादैवेच्छया अविदितः कोऽपि निजः संबन्धः जननसंबन्धः किमु ? यत एवं
ततो हृदयं कर्तुं अवधानं व्यापारान्तररहिततां रचयति करोति । अथवा एतस्मि-

पाठा०—१ 'अपि'. २ 'किमु किमु गुणा'.

टिप्प०—१ यथोक्तं रामायणे (वा.स. २१।१३)—सर्वोऽज्ञानि कृशाश्वस्य पुत्राः परम-
धार्मिकाः । कौशिकाय पुरा दत्ता यदा राज्यं प्रश्नासति ॥ तेऽपि पुत्राः कृशाश्वस्य प्रजापति-
सुतासुताः । नैकरूपा महावीरा यीक्षिषन्तो जवाविहाः ॥ जया च सुप्रभावेन दक्षकन्ये
सुमध्यमे । ते सर्वेऽज्ञानि ज्ञानाणि श्रुत्वा परममात्मनम् ॥ इति ।

सुमन्त्रः—भूयसां जीविनामेव धर्म एष यत्र स्वरसमयी कस्यचित्कचित्प्रीतिः, यत्र लौकिकानामुपचारस्तारामैत्रकं चक्षुराग इति । तदप्रतिसत्येयनिबन्धन प्रमाणमामनन्ति ।

अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया ।

स हि स्नेहात्मकस्तन्तुरन्तर्भूतानि सीव्यति ॥ १७ ॥

कुमारौ—(अन्योन्यमुद्दिश्य ।)

एतस्मिन्मसृणितराजपट्टकान्ते

मोक्तव्याः कथमिव सायकाः शरीरे ।

यत्प्राप्तौ मम परिरम्भणाभिलाषा-

दुन्मीलरपुलककदम्बमङ्गमास्ते ॥ १८ ॥

किं चाक्रान्तकठोरतेजसि गतिः का नाम शस्त्रं विना

शस्त्रेणापि हि तेन किं न विषयो जायेत यस्येदृशः ।

किं वक्ष्यत्ययमेव युद्धविमुखं मामुद्यतेऽप्यायुधे

वीराणां समयो हि दारुणरसः स्नेहक्रमं बाधते ॥ १९ ॥

नष्टे सति नम इदं कर्म शुणातिशयादिषु त्रिषु अन्यतमावधानता अवधान अवहित करोतीति । द्विक्रमणि च (युद्धेति) ॥ १९ ॥ भूयसामिच्छादि । यत्र यस्या प्रीतौ । तारामैत्री मैत्री तारा कनीनिका तत्प्रेम वा ॥ चक्षुराग आदराद्भीक्षणम् । 'चक्षुःप्रीतिर्मवेयन' इत्युक्तचक्षुराग इति च लौकिकानां जनानामुपचारो व्यवहारस्तादृशी कस्यचिपुरुषस्य क्वचित्पुरुषे स्वरसमयी अकूररसा अहृदिमा वा प्रीतिरिति यत् एष । विधेयप्राधान्यात्पुंस्त्वम् । भूयसा महीयसा जीविना प्राणसृता धर्म स्वभाव । अप्रतिसत्येयनिबन्धनमन्त्रिचारणीयमूल तत्प्रेम प्रमाण यथार्थानुभवविषयमामनन्ति असकृद्वदन्ति । अहेतुरिति । य अहेतुर्निष्कारणक पक्षपात आत्मीयत्वप्रतिसंधानमूलवानुकूलज्ञानरूपस्य अहेतुरुपक्षपातस्य प्रतिक्रिया निरतनन्यापार नास्ति न सम्बन्धि । स्नेहात्मक प्रेममय स तन्तु भूतानि प्राणिन अन्ता सीव्यति अन्त स्पृष्टानि करोति ॥ १७ ॥ एतस्मिन्निति । राजपट्ट नीलरत्न पट्टं यत्र तद्वत्काते वननीय एतस्मिन् कवे च द्रुकेती वा । परिरम्भणाभिलाषादाल्लिङ्गनेच्छया । दुन्मीलरपुलककदम्ब उद्यद्गोमावनिचुरम्बम् ॥ १८ ॥ किं चेति । किं च पूर्वोच्चादन्यात् । आक्रान्तकठोरतेजसि आक्रान्त प्राप्त कठोर पूर्ण तेज परास्मिन् वनसामर्थ्य यस्य तस्मिन्विषये शस्त्रं विना का गति शस्त्रसाधनयुद्धादते किं वक्तव्यम् ? न रिमपीयथै । तादृ शरीरमौभाग्यानुरोधेन शस्त्रन्यास कियतामित्यनाद--शस्त्रेणेति । यस्य शस्त्रस्य दृष्टा महावीर, न जायेत तेन शस्त्रेणापि

पाठा०-१ 'भूयसा जीवधर्मेषु यद्गुह्यसमयी' २ 'वमप्रतिसत्येयमन्त्रिबन्धन प्रमाण'.

सुमन्त्रः—(लवं निर्वर्ण्य साधमात्मगतम् ।) हृदय ! किमन्यथा परि-
हृवसे ?

मनोरथस्य यद्वीजं तद्वैवेनादितो हृतम् ।

लतायां पूर्वलूनायां प्रसवस्योद्भवः कुतः ? ॥ २० ॥

चन्द्रकेतुः—अवतराम्यार्य सुमन्त्र ! स्यन्दनात् ।

सुमन्त्रः—कस्य हेतोः ?

चन्द्रकेतुः—एकस्तावदयं वीरपुरुषः पूजितो भवति । अपि च,—
स्वत्वार्य ! क्षत्रधर्मः परिपालितो भवति । न रथिनेः पादचारमभियुज्ज-
न्तीति शास्त्रविदः परिभाषन्ते ।

सुमन्त्रः—(स्वगतम् ।) आः, कष्टां दशामनुप्रपन्नोऽसि ।

कथं^१ हीदमनुष्ठानं मादृशः प्रतिषेधतु ।

कथं वाऽभ्यनुजानातु साहसैकरसां क्रियाम् ॥ २१ ॥

चन्द्रकेतुः—यदा तातमिश्रा अपि पितुः प्रियसखं त्वामर्थसंशयेषु
पृच्छन्ति तत्किमायौ विमृशति ?

सुमन्त्रः—आयुष्मन् ! एवं यथाधर्ममभिमन्यसे ।

किम् ? न किमपीत्यर्थः । तर्हि सौकुमार्यवीर्ययोः प्राबल्यदौर्बल्यविचारेण सौकुमा-
र्यानुसारेण शस्त्रन्यासः कियतामिश्राह—उद्यतेऽप्यायुधे शुद्धविमुखं मामयमेव
किं वक्ष्यति ? यत एवं ततः दारुणरसः क्रौर्यैकवेषः शराणां समयः आचारः
स्नेहकर्म स्नेहव्यापारपरिपाटी बाधते निवर्तयति ॥ १९ ॥ अन्यथा संभाव्यविषयानु-
सारेण परिहृवसे चञ्चलीभवसि ? रामसादृश्यात्तदपत्वं लव इति किं शङ्कसे, इति
भावः । मनोरथस्येति । मनोरथस्य अभिलष्यमाणलवनिष्ठरामापत्यत्वस्य यद्वीजं
सीतारूपं, तदादितो हृतं गर्भिणीदशायामेव गष्टम् । ‘लूनपूर्वायाम्’ इति पाठे पूर्व
लूना छिन्ना तथाविधायाम् । भूतपूर्वनिर्देशात् लूनशब्दस्य पूर्वनिपातः । ‘पूर्वलू-
नायाम्’ इति पाठे तु पूर्वस्मिन् काले लूनेत्यर्थः । प्रसवस्य पुष्पस्य ॥ २० ॥ वीर-
पुरुषः लवः पूजितस्तावद्भवति । द्वयोरवतरणप्रयोजनयोः प्रथमं वीरपुरुषपूजा
भवति । क्षत्रधर्मः स्वत्वपि परिपालितोऽनुष्ठितो भवति । पादचारं पदार्तिं
रथिनो नाभियुज्जन्तीति न युष्यन्तीति शास्त्रविदः क्षत्रधर्मप्रतिपादकार्यशास्त्रज्ञाः
परिभाषन्ते नियच्छन्ति ॥ कथं हीति । इदमनुष्ठानं राजपुत्रस्य रमादव-
तरणं प्रतिषेधतु निषिञ्जात्, निवर्तयेदित्यर्थः । साहसैकरसां साहसप्रवृत्त्येकवैशां

पाठा०—१ ‘पृक्तः’. २ ‘समनुगतः’. ३ ‘न्याय्यमनु’.

टिप्प०—१ ‘न न हन्वात्सलाहृदं न ह्रीवं न कृवाजलिम्’ (मनुः ७।१२) इति
राजपमानुशासनम् ।

एष सांश्रामिको न्याय्य एष धर्मः सनातनः ।

इयं हि रघुसिंहानां वीरचारित्रपद्धतिः ॥ २२ ॥

चन्द्रकेतुः—अप्रतिरूपं वचनमार्थस्य ।

इतिहासं पुराणं च धर्मप्रवचनानि च ।

भवन्त एव जानन्ति रघूणां च कुलस्थितिम् ॥ २३ ॥

सुमित्रः—(सखेद्वारं परिष्वज्य ।)

जातस्य ते पितुरपीन्द्रजितो निहन्तु-

र्वत्सस्य वत्स ! कति नाम दिनान्यमूनि ।

तस्याप्यपत्यमनुतिष्ठति वीरधर्मं

दिष्ट्यागतं दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठाम् ॥ २४ ॥

चन्द्रकेतुः—(सकष्टम् ।)

अप्रतिष्ठे कुलज्येष्ठे का प्रतिष्ठा कुलस्य नः ।

इति दुःखेन तप्यन्ते त्रयो नः पितरोऽपरे ॥ २५ ॥

क्रियां अनुष्ठानमभ्यनुजानातु अनुमन्येत् ॥ २१ ॥ जातमिथा अपि, 'मित्र'शब्दः पुज्यवाची । रामादयोऽपि अर्पणसंवायेषु अनुष्ठेयाननुष्ठेयसंवायेषु पितुः प्रियसखं दशरथप्रियसखं त्वां पृच्छन्ति जिज्ञासां बोधयन्ति ॥ यथाधर्मं क्षत्रधर्मानतिक्रमेण । एष इति । संग्रामे भवः सांश्रामिकः, एष वीरपुरुषपूजारूपः न्याय्य इति । एष धर्मः क्षत्रधर्मपरिपालनरूपः सनातनधिरतनः । इयं पूर्वोक्तद्वयी वीरचारित्र-पद्धतिः वीरव्यापारपरिपाटी ॥ २२ ॥ अप्रतिरूपं निस्तुलम् । इतिहासमिति । इतिहासं रामायणभारतादिकम् । पुराणं 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च' इत्याप्तुफलक्षणम् । धर्माः निलनैमित्तिकादयः प्रोच्यन्ते प्रकाशयन्ते एमिरित्यर्थे 'करणाधिकरणयोश्च' (पा. ३।३।११७) इति ह्युद् । मन्वादिसृष्टमस्ता इत्यर्थः । कुलस्थितिं कुलमर्मा-दाम् ॥ २३ ॥ जातस्येति । वत्स चन्द्रकेतो ! पितुर्जातस्य त्वत्पितुरस्मान्निन्दोरी-न्द्रजितो निहन्तुर्वत्सस्य लक्ष्मणस्य अमूनि दिनानि । एतावान् जीवितकाल इति यावत् । कति नाम भिन्नानि नाम ? यद्वा,—वत्सस्य जातस्यामूनि दिनानि कति नामेत्यन्वयः । वत्सस्य लक्ष्मणस्य यज्जात जन्म तत्संबन्धिदिनानि । जन्मप्रवृत्तिदि-नानीत्यर्थः । तस्याप्यपत्यं कर्तुं वीरधर्ममनुतिष्ठति अनुष्ठितं करोति । प्रतिष्ठामागत-मास्पदं प्राप्तं माहृत्यैव प्राप्तम् । 'प्रतिष्ठा स्थितिमाहात्म्ये' इति यादवः । दिष्टोस्या-

पाठा०—१ 'न्यायः'. २ 'दिष्ट्या गतं'. ३ 'रघुज्येष्ठे'.

टिप्प०—१ अत्र मात्सरान्यपोषकः कालिदासीयः श्लोकः 'नूनं मत्तः परं वंद्याः सिन्धुविच्छेददग्निः ॥ प्रक्षाममुक्तं व्यादे स्वभासं प्रहस्यति ॥' (रघु. १।६६) इति ।

सुमन्त्रः—अहह, हृदयमर्मदारणान्येव चन्द्रकेतोर्वचनानि ।

लवः—हन्त, मिथीकृतक्रमो रसो वर्तते,—

यथेन्दावानन्दं व्रजति समुपोदे कुमुदिनी

तथैवास्मिन्दृष्टिर्मम कलहकामः पुनरयम् ।

१. रणत्कारकूरकणितगुणगुञ्जद्रुधनु-

धृतप्रेमा बाहुर्विकचविकरालव्रणमुखः ॥ २६ ॥

चन्द्रकेतुः—(अवतरणं निरूपयन् ।) आर्य ! अयमसावैक्षाकश्चन्द्र-
केतुरभिवाद्यते ।

सुमन्त्रः—अहितस्यैव पुनः परामवाय महानादिवराहः कल्पताम् ।

अपि च,—

देवस्त्वां सविता धिनोतु समरे गोत्रस्य यस्ते पैति-

स्त्वां मैत्रावरुणोऽभिनन्दतु गुरुर्यस्ते गुरुणामपि ।

ऐन्द्रावैष्णवमग्निमारुतमथो सौपर्णमोर्जस्तु ते

देयादेव च रामलक्ष्मणधनुर्ज्याघोषमन्त्रो जयम् ॥ २७ ॥

मन्दे ॥ २४ ॥ अप्रतिष्ठे इति । कुलज्येष्ठे रामे अप्रतिष्ठे अनास्पदे । अनपत्ये
सतीति यावत् । श्रवः पितरः लक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाः ॥ २५ ॥ हृदयमर्मणां हृदय-
मर्ध्यप्रवेशानां दारणानि छेदकानि, दुःखजनकानीत्यर्थः । यथेति । कुमुदिनी कुमु-
द्वती सरस्वोपधिर्वा इन्दौ चन्द्रे समुपोदे सति समुपागते सति यथाऽऽनन्दं संतोषं
व्रजति तथा मम दृष्टिरस्मिन् चन्द्रकेतौ समुपोदे सति आनन्दं व्रजति । एवकारः
सादृश्यद्योतनार्थः । रणत्कारेण रणदिति शब्देन कूरं भयंकरं कणितं घण्टादिरणितं येन
तथोच्चेत्तु गुणेन ज्यया गुञ्जद्व्यक्तं गुरुं महद्यदनुस्तस्मिन्धृतः प्रेमा कृता प्रीतिर्येन
तथोक्तः । विकृत्वानि विस्तृतानि, विकरालानि अतिदृढानि व्रणानि मुखे अग्रे यस्य
तथोक्तः । अयं मम बाहुः पुनः बाहुस्तु । दृष्टिवैषम्यार्थः 'पुनः'शब्दः । कलहकामः
युद्धाकाङ्क्षी । भवतीत्यर्थः । अतो रतिकोधस्थायिकयोः शृङ्गारवीरयोर्मेलनान्मिश्रितयोः
रसयोः क्रमः परिपाटिर्वर्तत इति पूर्वेण संबन्धः । 'पुंभावं मनसा ययुः' इति न्यायेन
कुमुदिनीदृष्टान्तात् शृङ्गाररसोत्पत्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥ अहितस्यैवानभिमतस्यैव
परामवायावमानायादिवराहः प्रलयार्णवमग्नभूमेरुद्धर्वा वराहरूपेणावतीर्णो भगवान्
कल्पतां तस्मिन् समर्थो भवतु । देव इति । देवः सविता सूर्यः । धिनोतु प्रीणयतु ।

पाठा०—१ 'कृतो रसक्रमो'. २ 'लोत्वणरसः'. ३ 'सावित्रश्चन्द्र'.
४ 'अजितं पुण्यमूर्जस्त्रिं ककुत्स्थस्येव ते महः । श्रेयसे ज्ञाश्रितो देवो वराहः
परिकल्पताम् ॥'. ५ 'पिता'. ६ 'ओजोऽस्तु'.

१ संततिर्वंशस्य प्रतिष्ठेलभिमिषीयते, अतः सादरहिते इत्याशयः ।

लवः—अतीव नाम शोभसे रम्यस्य एव । कृतं कृतमत्यादरेण ।

चन्द्रकेतुः—तर्हि महामागोऽप्यन्यं रम्यमलंकरोतुं ।

लवः—अर्य ! प्रत्यारोपय रथोपरि राजपुत्रम् ।

सुमन्त्रः—त्वमप्यनुरुध्यस्व वत्सस्य चन्द्रकेतोर्वचनम् ।

लवः—को विचारः स्नेहपूकरणेषु ? किं त्वरण्यसदो वयमनभ्य-
स्तरथचर्याः ।

सुमन्त्रः—जानासि वत्स । दर्पसौजन्ययोर्यदौचरितम् । यदि पुन-
स्त्वामीदृशमैक्षाको राजा राममद्रः पश्येत्तदायमस्य स्नेहेन हृदयमभि-
प्यन्दयेत् ।

लवः—अन्यच्च चन्द्रकेतो ! सुजनः स राजर्षिः श्रूयते । (सलज्जमिव ।)

यदि च वयमप्येवंप्रायाः ऋतुद्विपतामरौ

क इव न गुणैस्तं राजानं जनो बहु मन्यते ।

तदपि खलु मे स व्याहारस्तुरङ्गमरक्षिणां

विकृतिमस्त्रिलक्षत्राक्षेपप्रचण्डतयाकरोत् ॥ २८ ॥

मैत्रायणः पतिष्ठस्वामिनिन्दतु । इन्द्रस्य विष्णोश्च इवं ऐन्द्रवैष्णवम् । 'देवता-
द्वन्द्वे च' (पा. ७।३।२१) इति आनङ् । अमेमांस्तस्य चेदमाश्रितस्तम् । 'इह' (पा. ६।३।२८) इति इत् । सौपर्णं गरुडदेवत्वमोक्षः पराक्रमः । ज्याघोष एव
मन्त्रः । अयं परामिमवं देसाह्वयात् । 'एतेर्लिङि' (पा. ७।४।१४) इत्येतन्म् ॥ १७ ॥
शोभसे इद्यो भवसि । अत्यादरेण कृतम् । अवरोहणं न कार्यमिति भावः ॥ तर्हि
मध्वरोहणे अनिष्टे ॥ प्रत्यारोपय आरोपय । राजपुत्रं चन्द्रकेतुम् ॥ रथमप्यनुरुध्यस्व
यथा चन्द्रकेतुस्तद्वचनं रथादनवरोहणेनानुरोधितवान् तथा त्वमपि तद्वचनं रथा-
रोहणेनानुसर ॥ स्नेहपूकरणेषु रथाविषु । अरण्ये सीदन्ति वसन्तीत्यरण्यसदः ।
'सत्सुद्विप' (पा. ३।२।६१) इत्यादिना किम् । अनभ्यस्तरथचर्याः अपरिचितरथ-
गतयः ॥ दर्पसौजन्ययोः यदाचरितं पराक्रमसत्यमलोरगुणोऽयमाचारस्तं जाना-
सीत्यर्थः ॥ अर्य लवः अस्य राममद्रस्य हृदयमभिप्यन्दयेत् ज्ञापयेत् ॥ यदि चेति ।
वयमयं ऋतुद्विपता यज्ञादिपातुवानामरौ शासितरि राममद्रविषये एवंप्राया यदि
प्रेमपात्रभूताश्चेत्क इव को वा तं राजानं रक्षकं तं राममद्रं गुणैः शीलविरसिः हेतुभिः
न बहु मन्यते, सर्वोऽपि तं संभावयतीत्यर्थः । सौजन्यस्य को विरोध इत्याह—तदपि
तथापि अस्त्रिलक्षत्राक्षेपः सक्लरात्रतिरस्कारस्तेन प्रचण्डतया कूरतया तुरङ्गमर-
क्षिणामध्वमेवाध्वरक्षणाणां विकृतिमन्युंसं व्याहारश्च 'तापताक्यं हरामिव' (४।२८)

पाठा०—१ 'कुमार, अनि हि नाम'. २ 'यथोचितमाचरितं'. ३ 'तदा तस्य...
अभिप्यन्देत'. ४ 'वयमपि न खल्वेवंप्रायाः ऋतुप्रतिपातिनः'. ५ 'इह'.

चन्द्रकेतुः—किं नु भवतस्तातप्रतापोत्कर्षेऽप्यमर्षः ?

लवः—अस्त्विहामर्षो मा भूद्वा । अन्यदेतत्पृच्छामि—दान्तं हि राजानं राघवमनुशुश्रुमः । स किल नात्मना दृष्यति, नाप्यस्य प्रजा वा दृष्टा जायन्ते । तर्हि मनुष्यास्तस्य राक्षसीं वाचमुदीरयन्ति ?

ऋपयो राक्षसीमाहुर्वाचमुन्मत्तदृसयोः ।

सा योनिः सर्ववैराणां सा हि लोकस्य निष्कृतिः ॥ २९ ॥

इति ह स तां निन्दन्ति । अयेतरामभिष्टुवन्ति,—

कामं दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं

कीर्तिं सूते दुर्हदो निष्प्रलान्ति ।

शुद्धां शान्तां मातरं मङ्गलानां

धेनुं धीराः सन्ततां वाचमाहुः ॥ ३० ॥

सुमन्त्रः—परिमृतोऽयं वत कुमारः प्राचेतसान्तेवासी । वदत्ययमभ्युपपन्नमर्षेण संस्कारेण ।

लवः—यत्पुनश्चन्द्रकेतो । वदसि किं नु भवतस्तातप्रतापोत्कर्षेऽप्यमर्ष इति तत्पृच्छामि—किं व्यवस्थितविषयः क्षत्रधर्म इति ।

सुमन्त्रः—नैव खलु जानासि देवमैक्ष्वाकं येनैवं वदसि । तद्विरमातिप्रसङ्गात् ।

इत्यादिकः । अथवा तुरङ्गमरक्षिणां व्याहारः 'सप्तलोकैश्चवीरस्य' (४।२७) इत्युक्तिः मे विकृति मन्त्रं अकरोत् ॥ २८ ॥ दान्तमनर्हकारमनुशुश्रुमः श्रुतवानस्मि । आत्मना स्वयं न दृष्यति नाहकरोति, प्रजा वा दृष्टा न जायन्ते । राक्षसीं वाचं दत्तवाचम् । तदाह—ऋपय इति । योनिः कारणम् । निष्कृतिः परिभवहेतुः ॥ २९ ॥ इतरां पश्यमाणाम् । काममिति । कामममिलपितं दुग्धे प्रपूरयति । अलक्ष्मीं विप्रकर्षेति दूरीकरोति । कीर्तिं गुणवत्ताप्रयां सूते जनयति । दुर्हदः शत्रून् निष्प्रलान्ति अतिशयेन नाशयति । सन्तता वागिति शेषः । शुद्धां दोषशून्यां शान्तां वाक्कश्य-रहिता मङ्गलानां मातरं हेतुं धेनुं स्वरूपेण भोग्यां धीराः ध्यानशीलाः सन्तता शुद्धामाहुरिति योज्यम् । इतीतरामभिष्टुवन्तीति पूर्वेष्वान्वयः ॥ ३० ॥ अभ्युपपन्नमर्षेण उत्पन्नागहनेन संस्कारेण वासनया । तातप्रतापोत्कर्षेऽप्यमर्ष इति यद्वदते अत्रोच्यत इति शेषः । व्यवस्थितविषयः रामभद्रमात्रनियताधिकरणकः क्षत्रधर्मः क्षत्रियासाधारणपराक्रमातिशयादिः ॥ अतिप्रसङ्गादनिष्टप्रस-

सैनिकानां प्रभावेन सत्यमोज्जायितं त्वया । ३०

जामदग्न्यस्य दमने न हि निर्वन्धमर्हसि ॥ ३१ ॥

लवः—(सहासम्) आर्य ! जामदग्न्यस्य दमनः स राजेति 'कोऽय-
मुच्चैर्वादः ?

सिद्धं ह्येतद्वाचि वीर्यं द्विजानां

बाहोर्वीर्यं यत्तु तत्क्षत्रियाणाम् ।

शस्त्रग्राही ब्राह्मणो जामदग्न्य-

स्तस्मिन्दान्ते का स्तुतिस्तस्य राज्ञः ? ॥ ३२ ॥

चन्द्रकेतुः—(सोन्मायमिव ।) आर्य सुमित्र ! कृतमुवरोचरेण ।

कोऽप्येष संप्रति नवः पुरुषावतारो

वीरो न यस्य भगवान्भूगुणन्दनोऽपि ।

पर्याप्तसप्तभुवनभयदक्षिणानि

पुण्यानि तात ! चरितान्यपि यो न वेद ॥ ३३ ॥

लवः—को हि स्पृपतेश्वरित महिमानं च न जानाति, यदि नाम
किञ्चिदस्ति वक्तव्यम् । अथवा शान्तम्,—

वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हुं वर्तते

मुन्दस्त्रीमथनेऽप्यकुण्ठयदासो लोके महान्तो हि ते ।

अनादिरम विरतो भव । 'लुगुप्साविरामः' (वा १०७९) इति पञ्चमी । सैनिक-
नामिति । प्रभावेन प्रकृष्टविनेनेन ओजायितमोजसीमातम् । भावे च । जाम-
दग्न्यस्य दमने परशुरामस्य चेतसि रामभद्रे विषये । निर्वन्ध इत्युक्तम् ॥ ३१ ॥ सिद्ध-
मिति । द्विजानां विद्याणां वाचि वीर्यं पराभिभवसामर्थ्यमिति यत् । क्षत्रियाणां
बाहोर्वीर्यमिति यत् । एतसिद्धं प्रतिज्ञं विद । जामदग्न्यं शस्त्रग्राही ब्राह्मणः ।
तस्मिन्दान्ते तस्य राज्ञः तद्वत्तमपराममद्रस्य स्तुतिं गुणानिधानिदा का ? न विम-
पीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ कोऽपीति । यस्य परशुरामस्य वीर्ये न । यज्ज्ञानविषयावीर-
त्वात् । नृपुणन्दनः । यः पुरुषः सप्तानां भुवनानां समाहारः सप्तभुवनः, सस्यामय-
भयनितारण तदेव दक्षिणा प्रत्युपकारनिरपेक्षं व्याभ्युदयमुद्भव दानं सा पर्याप्ता
पूर्णा यत्तु तयोपानि तातचरितानि पुण्यानि रामभद्रतत्तलक्षणगुण्यमर्माणि गुण-
कमाणि तथा तु न वेद न जानाति । एष नवः पुरुषावतारः कोऽपि । श्लेषेऽयं
'वि' शब्दः । अत्र रामचरितलक्षणकृत्ता जगदभयदानमेव दक्षिणानि वर्णनाद्रूपका-
लकारः ॥ ३३ ॥ यदि नाम किञ्चिदस्ति वक्तव्यम् । वक्तव्यं किञ्चिदस्ति किमित्यर्थः ।
वृद्ध इति । अविचारणीयचरितानि वृद्धास्तिष्ठन्तु । वयोमात्रं तेषां गौरवहतुरिति
भावः । मुन्दस्त्रीमथने तादृकावधेऽपि अकुण्ठयदासो अग्रनिहतवीर्येयः । तुतोमुखानि

यानि त्रीण्यङ्कुतोमुखान्यपि पदान्यासन्त्वरायोधने

यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुनिधने तत्राप्यमिज्ञो जनः ॥३४॥

चन्द्रकेतुः—आः तातापवादिन् ! मित्रमर्याद ! अति हि नाम प्रगल्भसे ।

लवः—अये, मय्येव झुकुटीमुखः संवृत्तः ।

सुमन्त्रः—स्फुरितमनयोः क्रोधेन । तथा हि,—

क्रोधेनोद्धतधूतकुन्तलभरः सर्वाङ्गजो वेपथुः

किञ्चिरकोकनदच्छदस्य सदृशे नेत्रे स्वयं रज्यतः ।

धत्ते कान्तिमिदं च वक्त्रमनयोर्भङ्गेन भिन्नध्रुवो-

श्चन्द्रस्योद्भटलान्धनस्य कमलस्योद्भ्रान्तभृङ्गस्य च ॥३५॥

लवः—कुमार कुमार ! एषेहि । विमर्दक्षमां भूमिभवतरावः ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति पञ्चमोऽङ्कः ।

यराङ्मुखानि पदानि पादन्यासपराङ्मुखानीति वाचा बहुनपि क्षुण्णया कुतोमुखा-
नीत्युक्तम् । तत्रिदं शौर्यातिशयकार्यम् । अत्रान्तमावज्ञो भूत्वा खरः स्थितः तदा
रामभद्रापकर्मणार्थं पदत्रयं निवृत्तं तं जघानेति प्रसिद्धिः । इन्द्रसूनुनिधने वालिबधे
यत्कौशलं नैपुण्यमन्तर्धानपूर्वकत्वरूपं तत्राप्यमिज्ञो जनः वर्तते । हुमिति परिहाते
॥३४॥ तातापवादिन् रामभद्रविषयशेषवादिन् । मित्रमर्याद अतिक्रान्तसमुदाचार ।
झुकुटीमुखः क्रोधप्रयुक्तधूमन्त्रमुखवदनः ॥ अन्योर्लवचन्द्रकेतवोः । क्रोधेनेति ।
उद्धताः धूताधलन्तः कुन्तलाः केतभराः यन्मिन् स तयोक्तः । कोकनदच्छदस्य
रकारविन्दपत्रस्य रज्यतः रक्षीभवतः । ध्रुवोर्भङ्गेन मीनम् । अनयोरेदं वक्त्रं
च । उद्भटलान्धनस्य प्रकटलक्षणः चन्द्रस्य उद्भ्रान्तभृङ्गस्य कमलस्य च कान्ति धत्ते ।
वक्त्रमन्येकवचनोक्तिः संतानैक्यप्रयुक्तात्यन्तसारूप्ययोतनाय । निदर्शनार्थकारः
॥३५॥ एषागच्छ । विमर्दक्षमां युद्धयोग्यां भूमिभवतरावः । इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

बाधूलवंशजनुपो भूगारनिवानराधवार्यसः ।

उत्तररामचरित्रव्याख्यायामवस्थितः पद्यनोऽङ्कः ॥

इति श्रीबाधूलवीरराघवविरचितायां मयभूतिभाषतलस्पर्शिनी-
समाख्यायामुत्तररामचरितव्याख्यायां पञ्चमोऽङ्कः ।

पाठा०—१ 'अपराङ्मुखानि'; 'अकुतोमयानि'. २ 'चूडामण्डलवन्धनं तर-
लयस्याकृतजो वेपथुः'. ३ 'कान्तिममण्डिताण्डवितयोर्भङ्गेन वक्त्रं'. ४ 'उरच्छ'.

८. लक्ष्मणः—संयन्धिनो वसिष्ठादीनेष तातमवाच्येति ।

गौतमश्च क्षतानन्दो जनकानां पुरोहितः ॥ (उत्तर० १-१६)

विश्वामित्रः—अपि प्रवृत्तयज्ञोऽसौ विदेहाधिपतिः सुप्री ।

गौतमश्च क्षतानन्दो जनकानां पुरोहितः ॥ (महावीर० १-१९)

९. रामः—जीवयन्निव ससाध्यसध्रमस्वेदविन्दुरधिकण्ठमर्ष्यताम् ।

बाहुरैन्दवमयूखसुम्बितस्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥ (उ० रा० १-३४)

माधवः—जीवयन्निव समूढसाध्यसस्वेदविन्दुरधिकण्ठमर्ष्यताम् ।

बाहुरैन्दवमयूखसुम्बितस्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥ (मा० मा० ८-३)

१०. रामः—म्लानस्य जीवकुसुमस्य विकसनानि संतर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।

पुतानि ते मुचनानि सरोरुहादि ! कर्णामृतानि मनसश्च रसायनानि ॥

(उत्तरराम० १-३६)

माधवः—म्लानस्य जीवकुसुमस्य विकसनानि संतर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।

आनन्दनानि हृदयैकरसायनानि दिष्ट्या मयाप्यधिगतानि वचोमृतानि ॥

(मालतीमाध० ६-८)

११. रामः—जनकानां रघूणां च यत्कृच्छ्रं गोत्रमङ्गलम् ।

यां देवयज्ञे पुण्ये पुण्यशीलानजीजनः ॥ (उत्तरराम० १-५१)

रामः—जनकानां रघूणां च यत्कृच्छ्रं गोत्रमङ्गलम् ।

तत्राप्यकहणे पापे वृथा नः करुणा मयि ॥ (उत्तरराम० ६-४२)

१२. आत्रेयी—मा निषाद ! प्रतिष्ठां स्वमगमः शक्नोतीः समाः ।

याक्रीडमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ (उत्तरराम० २-५)

मा निषाद ! प्रतिष्ठां स्वमगमः शक्नोतीः समाः ।

यत्क्रीडमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ (वा० मा० बाल० २-१५)

१३. शम्भूकः—चतुर्दश सहस्राणि चतुर्दश च राक्षसाः ।

अथश्च दूषणखरत्रिमूर्धानो रणे हताः ॥ (उत्तरराम० २-१५)

जटायुः—चतुर्दश सहस्राणि चतुर्दश च राक्षसाः ।

अथश्च दूषणखरत्रिमूर्धानो रणे हताः ॥ (महावीर० ५-१३)

१४. रामः—न किञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःस्वान्यपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य पियो जनः ॥ (उत्तरराम० ६-१९)

विश्वामित्रः—न किञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःस्वान्यपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य पियो जनः ॥ (उत्तरराम० ६-५)

शम्भूकः—इह समदशकुन्ताकान्तधानीरमुच्छ्रस्रवसुरभिगीतस्वण्डतोया वहन्ति ।

फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिष्ठसलिलमुत्तरभूरिस्तोतसो निम्ररिण्यः ॥

अपि च,—

दर्शानि कुदरभाजामग्र भङ्गक्यूनामनुरसितगुणनि स्थानमम्बुकृतानि ।

तिशिरकटुकपायः स्थायते सलकीनामिमदलितविकर्णग्रन्थिनिप्यन्दरन्ध्रः ॥

(उत्तरराम० २-२०।२१)

श्रमणा-इह समदशकुन्ताक्रान्तवानीरमुक्तप्रसवसुरभिशीतस्वच्छतोषा वहन्ति ।
फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्जस्खलनमुत्तरभूरिस्त्रोतसो निर्जरिण्यः ॥

अपि च,-

दधति कुहरभाजामत्र भल्लक्यूनामनुरसितगुरुणि स्त्यानमम्बुकृतानि ।
शिशिरकटुकपायः स्त्यायते सल्लकीनामिभदलितविशीर्णप्रन्धिनिप्यन्दगन्धः ॥
(महावीर० ५-४०।४१)

माधवः-फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्ज-

स्खलनतनुतरङ्गामुत्तरेण स्रवतीम् ॥ (मालतीमाधव० ९।२४)

सौदा०-दधति कुहरभाजामत्र भल्लक्यूनामनुरसितगुरुणि स्त्यानमम्बुकृतानि ।

शिशिरकटुकपायः स्त्यायते सल्लकीनामिभदलितविकर्णप्रन्धिनिप्यन्दगन्धः ॥
(मालतीमाधव० ९-६)

१५. शम्बुकः-गुञ्जकुञ्जकुटीरकौशिकघटाघृष्टारवकीचक-

सम्बाडम्बरभूकमौकुलिकुलः कौञ्चाभिधोऽयं गिरिः । (उ० २-२९)

माधवः-गुञ्जकुञ्जकुटीरकौशिकघटाघृष्टारसंवेष्टित-

क्रन्दत्फेरवचण्डधातुकृतिमृतप्राग्भारभीमैस्तैः ॥ (मालती० ५-१९)

१६. तमसा-परिपाण्डुदुर्बलकपोलसुन्दरं

दधती विलोलकबरीकमाननम् । (उत्तरराम० ३-४)

कामन्दकी-परिपाण्डुपांसुलकपोलमाननं

दधती मनोहरतरत्पमागता । (मालतीमाधव० २-४)

१७. रामः-लीलोत्खातमृणालकाण्डकबलच्छेदेषु संपादिताः

पुप्यत्पुष्करवासितस्य पयसो गण्डूपसंक्रान्तयः ।

सेकः शीकरिणा करेण विहितः कामं विरामे पुन-

र्यस्त्रेहादनरालनालनलिनीपत्रातपत्रं धृतम् ॥ (उत्तरराम० २-१६)

माधवः-लीलोत्खातमृणालकाण्डकबलच्छेदेषु संपादिताः

पुप्यत्पुष्करवासितस्य पयसो गण्डूपसंक्रान्तयः ।

सेकः शीकरिणा करेण विहितः कामं विरामे पुन-

न खेहादनरालनालनलिनीपत्रातपत्रं धृतम् ॥ (मालतीमाध० ९-३४)

१८. रामः-दलति हृदयं शोकोद्देगाद्धिधा तु न भिद्यते

वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

ज्वलयति तनूयन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्

प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥ (उत्तरराम० ३-३१)

माधवः-दलति हृदयं शोकोद्देगं द्विधा तु न भिद्यते

वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

ज्वलयति तनूयन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्

प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥ (मालती० ९-१२)